

RECENZE ● REFERÁT ● DISERTACE ●
VÝZKUMNÁ PŘIHLÁŠKA ● VÝZKUMNÁ ZPRÁVA ●
ČLÁNEK ● DISKUSE ● POLEMKA ●
ABSTRAKT ● KRITIKA ● RECENZE ●
DISERTACE ● GRANTOVÁ PŘIHLÁŠKA ●
VÝZKUMNÁ ZPRÁVA ● VĚDECKÝ ČLÁNEK ●
POLEMKA ● DISKURS ● ABSTRAKT ●
RECENZE ● REFERÁT ● DISERTACE ●
VÝZKUMNÁ PŘIHLÁŠKA ● VÝZKUMNÁ ZPRÁVA ●
ČLÁNEK ● DISKUSE ● POLEMKA ●
ABSTRAKT ● KRITIKA ●
REFERÁT ● DISERTACE ●
VÝZKUMNÁ PŘIHLÁŠKA ● VÝZKUMNÁ ZPRÁVA ●
ČLÁNEK ● DISKUSE ● POLEMKA ●
ABSTRAKT ● KRITIKA ●
REFERÁT ● DISERTACE ●
VÝZKUMNÁ PŘIHLÁŠKA ● VÝZKUMNÁ ZPRÁVA ●

SVĚTLA ČMEJRKOVÁ
FRANTIŠEK DANEŠ
JINDRA SVĚTLÁ

JAK NAPSAT ODBORNÝ TEXT

LEDA
PRAHA 1999

Tato publikace vznikla v Ústavu pro jazyk český AV ČR jako jeden z výsledků projektu Grantové agentury České republiky Český odborný diskurs v mezikulturním kontextu (grant č. 405/95/O712) a na její vydání přispěla tatáž agentura (grant č. 405/96/KO96).

Jednotlivé kapitoly zpracovali: S. Čmejková (kapitoly 1–6), F. Daneš (kapitoly 7–10), J. Světlá (kapitoly 11–12)

Obálka a grafická úprava: Marek Jodas
Sazba: Svoboda, a. s., Praha
Tisk a vazba: Aleš Ptáček, ProgreStisk, Hradec Králové

Vydala Leda, spol. s r. o., 263 01 Voznice 64
<http://www.leda.cz>
Odpovědná redaktorka: PhDr. Svatava Matoušková
Vydání první, 1999
256 stran

© PhDr. Světlá Čmejková, CSc., prof. PhDr. František Daneš, DrSc.,
Mgr. Jindra Světlá, 1999
© LEDA, spol. s r. o., 1999

ISBN 80-85927-69-1

OBSAH

PŘEDMLUVA 13

1 ■ OD JAZYKA VĚDY KE KOMUNIKACI VE VĚDĚ 17

1.1 Variabilita a normy vědeckého vyjadřování 17

1.2 Psanost a mluvenost ve vědě 18

1.3 Vliv cizích jazyků a norem 19

1.4 Zájem o rétoriku vědeckého vyjadřování 20

1.5 Společenství jazykové a společenství diskursní 21

1.5.1 Diskursní společenství a jeho funkce 21

1.5.2 Experti a zasvěcování nových členů společenství 23

2 ■ MEZIKULTURNÍ KOMUNIKACE 25

2.1 Jazykové a kulturní rozdíly ve vědeckém vyjadřování 25

2.2 Kulturně odlišné intelektuální styly 26

2.3 Český vědecký diskurs v mezikulturním kontextu 28

2.4 Charakteristické rysy českého intelektuálního stylu 28

2.4.1 Modalizovanost 28

2.4.2 Autorská skromnost 29

2.4.3 Kompoziční volnost 30

3 ■ ZÍSKÁVÁNÍ DOVEDNOSTÍ VE VĚDECKÉM VYJADŘOVÁNÍ 31

3.1 Vědecké vyjadřování v české stylistice 31

3.2 Vědecké vyjadřování v pohledu anglosaském 32

3.3 Psaní vědeckých textů jako pedagogická disciplína 33

3.3.1 Psaní kognitivní a psaní komunikativní 33

3.3.2 Je výuka psaní na školách dostačující? 34

4 ■ ŽÁNROVÁ DIFERENCIACE VĚDECKÉHO DISKURSU 37

4.1 Typy vědeckých textů a rozrůzněnost disciplín 37

4.2 Obory přírodovědné a obory humanitní	38
4.3 Texty vědecké, naučné, popularizační a učební	38
4.4 Obecné požadavky kladené na vědeckou komunikaci	39
4.5 Různé jazykové kódy a registry vědeckého vyjadřování	40

5 ■ AUTOR, ČTENÁŘ A DALŠÍ SUBJEKTY V TEXTU

5.1 Sociální a interakční charakter vědeckého textu	43
5.2 Autor	44
5.2.1 Autorský plurál a plurál inkluzivní	45
5.2.2 Neosobní vyjadřování	46
5.2.3 Autor v 1. osobě singuláru	47
5.3 Čtenář	48
5.3.1 Čtenář zasvěcený a laik	49
5.3.2 Popularizační zaměření textu	50
5.4 Interakční povaha vědeckého textu	52
5.4.1 Strategie zdvořilosti	53
5.4.2 Ohled na tvář vědecké obce	56
5.5 Další subjekty v textu	57
5.6 Strategie kritické a polemické	58
5.7 Obraznost ve vědeckém textu a jiné strategie uvolnění ...	60

6 ■ KANONICKÉ ČÁSTI VĚDECKÉHO TEXTU

6.1 Titulek a jeho typy	63
6.1.1 Titulky naznačující/specifikující téma	64
6.1.2 Titulky formulované jako otázky	69
6.1.3 Titulky obsahující rematickou informaci	70
6.1.4 Titulky specifické – obsahující citace a výroky	71
6.1.5 Strategie titulků: zobecnění, zpřesnění, obraznost a názornost	72
6.2 Abstrakt	72
6.2.1 Smysl a funkce abstraktů	72
6.2.2 Obsahová struktura abstraktu a jeho typy	73
6.2.3 Některé charakteristické jazykové a slohové jevy ...	80
6.3 Kompozice vědeckého článku	83
6.3.1 Proces psaní a jeho produkt	83

6.3.2 Kompoziční struktura vědeckého článku	84
6.3.3 Model IMRAD (Introduction – Methods – Results – Discussion)	88
6.3.4 Analýza kompozice českých odborných článků	92

6.4 Shrnutí

7 ■ CO DRŽÍ TEXT POHROMADĚ A DÁVÁ MU SMYSL

KOHERENCE TEXTU A JEJÍ PROSTŘEDKY

7.1 Podstata a druhy koherenčních vztahů	105
7.2 Čím začít a jak pokračovat	109
<i>Vztahy tematické</i>	
7.2.1 Rozvíjení tematické linie	109
7.2.2 Tematické posloupnosti a jejich typy	111
7.2.3 Konkretizace typů tematických posloupností v textu	118
7.3 Vzájemné souvislosti mezi událostmi nebo ději	121
<i>Vztahy obsahově-logické</i>	
7.3.1 Podstata a druhy obsahově-logických vztahů	121
7.3.2 Vztahy povahy příčinné: příčina/důvod, podmínka, přípustka, účel	123
7.3.3 Vztahy časové: současnost, předčasnost, následnost	133
7.3.4 Vztahy charakteru souřadného: slučovací, odporovací, konfrontační, alternativní	138
7.4 Opakovaný výskyt téhož předmětu řeči	145
7.5 Jak výklad uspořádat a jak při něm postupovat	148
<i>Vztahy (funkce) kompoziční</i>	
7.5.1 O kompozici obecně	148
7.5.2 Kompoziční funkce na různých úrovních textu	149
7.5.3 Typy kompozičních funkcí	149

8 ■ OD VÝPOVĚDI K Odstavci A KE KAPITOLE

ČLENĚNÍ TEXTU NA Odstavce A VYŠŠÍ CELKY

8.1 Obecná charakteristika odstavce	162
8.2 Principy členění textu na odstavce	162

8.3 Tematická výstavba odstavce	164
8.4 Počátky a konce odstavců	168
8.4.1 Počátky odstavců	168
8.4.2 Konce odstavců	171
8.5 Výstavba odstavcových skupin	173
8.6 Síť orientačních výrazů v textu. Mezititulky	174
8.6.1 Orientátory	174
8.6.2 Mezititulky	175
8.7 Celková lineární segmentace textu a její hierarchie	177
9 ■ MODALITY SDĚLOVÁNÍ	181
9.1 Jaké záměry spojujeme se svým sdělením	181
<i>Komunikační (ilokuční) funkce</i>	
9.1.1 Komunikační funkce prostě sdělovací (oznamovací a formulační) a její modifikace	181
9.1.2 Komunikační funkce tázací	183
9.1.3 Komunikační funkce výzvovalá	185
9.2 Jakou platnost připisujeme své výpovědi	186
<i>Modalita výpovědi</i>	
9.2.1 Co by (ne)mělo nebo (ne)mohlo být. (Modalita deontická či voluntativní)	187
9.2.2 Jak jste si jisti svým tvrzením? (Modalita epistémická či jistotní)	189
9.2.3 Oslabování platnosti výpovědi („hedging“)	195
9.2.4 Vysoká modalizovanost českých vědeckých textů ..	196
9.2.5 Vyjadřování zájmů a hodnotících soudů	199
10 ■ JE VÁŠ VÝKLAD JASNÝ, SROZUMITELNÝ, PŘEHLEDNÝ A NEPŘETÍŽENÝ?	201
10.1 Úspornost versus rozvitost	
Explicitnost versus implicitnost	201
10.1.1 Úspornost vs. rozvitost	201
10.1.2 Explicitnost vs. implicitnost	202
10.2 Zhuštěnost versus uvolněnost textové stavby	
Hierarchizace	205
10.2.1 Zhuštěnost vs. uvolněnost	205

10.2.2 Hierarchizace obsahových složek sdělení	209
10.3 Srozumitelnost, jasnost, přehlednost	211
10.3.1 Myšlenkové zpracování obsahu	211
10.3.2 Gramatická (syntaktická) stavba	212
10.3.3 Uspořádání sdělované informace	213
10.3.4 Relativnost srozumitelnosti	215
10.3.5 Odborná terminologie	216
10.4 Jednoznačnost, určitost, přesnost – víceznačnost, neurčitost, vágnost	217
10.4.1 Kdy mají nepřesnost nebo nejednoznačnost své oprávnění	217
10.4.2 Výrazové prostředky pro nepřesnost, neurčitost, přibližnost apod.	217
10.5 Objektivnost, neosobnost, věcnost – subjektivnost, osobitost, obraznost	219
10.5.1 Úloha subjektu badatele	219
10.5.2 Vyjadřování obrazné, metaforické	219
11 ■ VERTIKÁLNÍ ČLENĚNÍ VĚDECKÉHO TEXTU	223
11.1 Druhy doplňujících složek textu a způsoby jejich uvádění	223
11.2 Poznámkový aparát	224
11.3 Citace v textu	226
11.3.1 Citát	226
11.3.2 Bibliografický odkaz	227
11.4 Bibliografické citace	228
11.4.1 Citace knihy	229
11.4.2 Citace článku ve sborníku	229
11.4.3 Citace časopiseckého článku	229
11.4.4 Citace novinového článku	229
11.5 Odkazy v textu	232
11.6 Příklady	232
11.7 Ilustrace	233
11.8 Průvodní aparát	233
11.8.1 Přílohy	233
11.8.2 Rejstříky	233
11.8.3 Seznam literatury	234
11.8.4 Seznam tabulek a vyobrazení	234

12 ■ GRAFICKÁ ÚPRAVA VĚDECKÉHO TEXTU	235
12.1 Úprava rukopisu	235
12.2 Grafické zvýrazňování složek textu	236
12.3 Typografická úprava textu	237
12.4 Úprava nadpisů (titulků)	238
12.5 Odsazení textu	238
12.6 Prezentace výčtů	239
12.7 Interpunkční znaménka	240
12.7.1 Tečka	241
12.7.2 Čárka	241
12.7.3 Otazník	242
12.7.4 Vykřičník	242
12.7.5 Středník	243
12.7.6 Dvojtečka	243
12.7.7 Tři tečky	243
12.7.8 Apostrof	244
12.7.9 Uvozovky	244
12.7.10 Pomlčka	245
12.7.11 Spojovník	246
12.7.12 Závorky	246
12.7.13 Lomítko	247
12.8 Vyznačování částí textu	247
12.8.1 Číselné označování částí textu	249
12.8.2 Abecedně-číselné označování částí textu	249
SEZNAM LITERATURY	251

PŘEDMLUVA

Zeptáte-li se absolventa české vysoké školy, zda navštěvoval na univerzitě kursy psaní, shovívavě se na Vás usměje a vysvětlí vám, že psát se naučil v první třídě. Zeptáte-li se na totéž studenta amerického, určitě Vám odpoví, že ano. To proto, že psaním se tu rozumí nejen elementární schopnost zaznamenávat písmem mluvený jazyk, ale především dovednost dobře se písemně vyjadřovat a tvořit nejrůznější texty, ať už administrativní, publicistické, umělecké, anebo odborné, či dokonce vědecké. Schopnost psát je považována nikoli za talent, dar, s nímž se člověk buď narodí, anebo ne, nýbrž je chápána jako dovednost, kterou lze cvičit, zdokonalovat, a také testovat. O takto pojaté kursy psaní jsou čeští studenti většinou ochuzeni a setkávají se s nimi teprve v posledních letech, a to převážně prostřednictvím kursů cizojazyčných. Jeden z amerických lektorů si nedávno posteskkl:

„Učil jsem angličtinu ve střední Evropě a v rámci toho jsem učil také psaní. Dobře si pamatuji, jak mě přiváděli k zoufalství studenti, kteří tvrdě odmítali rozdělit text do odstavců, psát tak, aby jedna věta logicky vyplývala z druhé a aby text vyjadřoval koherentní stanovisko, a kteří se cítili dokonce dotčeni, že po nich někdo něco takového vůbec chce.“

(ANDREW J. HORTON, *CZECH AND ENGLISH WRITING, THE ELECTRONIC NEW PRESENCE* 51, 14. 12. 1998)

Třebaže mnoha českým studentům, a nejen jim, je vrozena jistá skepse k návodům typu „jak psát dobře, snadno a rychle“, a z této skepse koneckonců vyšli i autoři této knížky, nelze popřít, že stojí za to se seznámit se základními principy, na nichž nejrůznější praktické návody spočívají. Jakkoli se český student může cítit rozhořčen, že by měl svůj individuální styl psaní, na němž si zakládá, podřídit jakýmsi svazujícím požadavkům a normám, jako pozdější profesionální autor odborných či vědeckých textů se bude – zejména v mezinárodní konkurenci – setkávat s autory, kteří takové zvyklosti a normy zcela samozřejmě ovládli a naučili se je využívat ke svému prospěchu i ku prospěchu čtenářů.

Chceme však touto knížkou oslovit nejen studenty, ale i zkušenější odborníky a vědce, dosud zvyklé psát především pro okruh českých čtenářů. Chceme se s nimi podělit o své poznatky o tom, jaké znaky mají texty českých autorů, a jaké „psaní“ se doporučuje v kontextu mezinárodním. Vždyť v kontextu mezinárodním s naprostou samozřejmostí zvíťazila angličtina a její normy dnes ovládly světovou odbornou a vědeckou produkci. Jaké jsou to normy a jak se s nimi vyrovnat? Mnozí z nás se setkávají (např. při psaní technických a výzkumných zpráv) s doporučeními typu „pište tak, jako byste psali pro renomovaný mezinárodní časopis“. Abychom do tohoto magického kruhu pronikli, tomu má pomoci tato knížka.

Otázka, nakolik se mezinárodním požadavkům na formulaci přizpůsobit, je dnes aktuální v mnoha oborech, zejména přírodovědných, ale i některých oborech humanitních a sociálních. Svědčí o tom diskuse v tisku odborném (časopis Vesmír, Bulletin AV ČR aj.) i v denní publicistice. Diskuse o tom, jak píší čeští autoři ve srovnání s autory angloamerickými, se v poslední době objevují stále častěji také na Internetu (odtud pochází rovněž první citát). Uvedme z Internetu i názor jiného autora, tentokrát nikoli učitele, ale redaktora:

„Mluvčí češtiny a angličtiny nepiší stejně. Čeští a angloameričtí autoři nerozvíjejí stejně argumentaci a jejich analytické přístupy se liší... Český text se angloamerickému oku může jevit tak, že nemá žádnou strukturu, vypadá jako chaos. Často je těžko říct, jakým směrem se autor ubírá, a to i když si přečtete jeden nebo dva úvodní odstavce. Odstavce, které obsahují vlastní výklad, se nedají odlišit od úvodu. Jen zřídka kdy následuje závěr, který spojuje vyřčené argumenty. Někdy se nedá nic v textu chytit a editor cítí, že text může začínat a končit kdekoli.“

(ANDREW STROEHLEIN, *THE WAY OF WRITTEN ARGUMENT*,
THE ELECTRONIC NEW PRESENCE 50, 7. 12. 1998)

Je dokonalá struktura odborného článku a dodržení parametrů vyžadovaných redakcemi renomovaných mezinárodních časopisů zárukou úspěchu? Mohou být tyto parametry samy o sobě kritériem hodnocení článků a přínosu jejich tvůrců? Odpověď je nasnadě: samy o sobě tyto parametry jistě nestačí. Prvním předpokladem pro napsání textu na dobré úrovni jsou nepochybně odborné znalosti vědce, ale nelze popřít, že ze

sociologického hlediska je nezbytná i kompetence komunikační, při níž by autor měl mít neustále na mysli svého příjemce a text formulovat s neustálým ohledem na něj.

Uvedené postřehy amerických autorů se mohou jevit jako jednostranné. Myslíme si však, že pohled toho, kdo posuzuje český diskurs očima nositele odlišných kulturních tradic, zvyklostí a norem, nás svým způsobem upozorňuje na osobité vlastnosti českého výkladového stylu. Knížka, kterou dostáváte do rukou, Vám napoví, jak s těmito vlastnostmi zacházet a jak případně svůj výkladový styl zdokonalit. Vždyť kdo z nás o sobě může tvrdit, že nemá s formulováním svých myšlenek žádnou potíž?

Autoři

1 OD JAZYKA VĚDY KE KOMUNIKACI VE VĚDĚ

„Ukazuje se zřetelně, že vědecké získávání poznatků je veskrze a od počátku do konce komunikačním procesem, na němž má jazykové uchopení podstatný podíl.“

(WEINRICH 1995, 163)

Tradiční zájem o jazyk vědy je v posledních letech vystřídáván zájmem o komunikaci ve vědě. Pro tento obrat, který zdaleka nemá jen charakter terminologický, lze uvést hned několik důvodů.

1.1 ■ VARIABILITA A NORMY VĚDECKÉHO VYJADŘOVÁNÍ

Někdejší pojem vědeckého jazyka, tak jak s ním pracovala např. pražská funkční lingvistická škola, vyvolává představu určité homogenosti tohoto jazyka a jednotnosti jeho stylu, zatímco dnes se stáváme spíše svědky **variování a heterogenosti vědeckého vyjadřování**. Oblast toho, co lze dnes termínem vědecká komunikace označit, je bohatě vnitřně diferencovaná a žánrově rozrůzněná. Jedním z nejlivnějších směrů analýzy jazyka ve vědeckém prostředí je žánrová analýza (srov. např. Swales 1990). Také u nás v posledních letech vznikly a vlastně stále vznikají velmi různorodé druhy a typy vědeckých textů, monologických, dialogických, písemných, ústních i smíšených. Vedle klasických monologických vědeckých žánrů, jako je monografie, stať, recenze, diplomová práce, disertace aj., se součástí vědeckého diskursu stávají takové typy textů, jako jsou formulace grantových projektů a následné zprávy o průběžných a závěrečných výsledcích, rozrůžňují se typy prezentace vědeckých experimentů a výsledků výzkumu a na významu nabývají tzv. sekundární dokumenty, jako jsou abstrakty, anotace a resumé.

Mění se obraz vědeckých konferencí, neboť referáty na konferencích mívají jen zřídka charakter četby napsaného textu, stále častěji využívají

různé techniky projekce nebo alespoň odkazují k handoutům a stávají se tak jakýmsi komentářem k textům jiné sémiotické povahy (Daneš 1995). Objevují se tzv. „vývěskové“ (poster) konference, vědecké debaty mají charakter panelových (panel) diskusí, diskusí u kulatého stolu (round-table) a dílen (workshop) a setkání vědců se stále častěji odehrávají v náhradní podobě konferencí počítačových. Klasickou vědeckou korespondenci obstarává e-mail (Čmejrková 1997) a i vyhledávání a studium pramenů v knihovnách nahrazují služby internetové sítě.

Mluvit v této situaci o homogenním vědeckém jazyce a kanonické podobě jeho stylu je takřka nemožné, neboť mnohé z žánrů, z nichž některé jsme tu namátkou uvedli, se opírají i o žánry stylu administrativního, publicistického, běžně dorozumivacího nebo i uměleckého. Jazykové prostředky, které autoři volí, jsou nutně různorodé, a stejně tak se setkáváme s nejrůznějšími způsoby jejich kombinování. Tyto způsoby jsou ovšem v některých žánrech vědeckých textů zároveň ve větší či menší míře **normovány** jistými závaznými modely či vzorci výstavby a ovládnutí těchto norem a vzorců je jedním z důležitých předpokladů úspěšné vědecké komunikace a podílu na vědeckém (či jak se dnes pod vlivem angličtiny stále častěji uvádí – akademickém) diskursu.

1.2 ■ PSANOST A MLUVENOST VE VĚDĚ

Jazyk vědy byl donedávna shledáván **doménou psanosti**, nebo alespoň jednou z nejspecifičtějších funkčních sfér psaného jazyka, ať už se na tuto spojitost díváme z historického či synchronního hlediska, a paralele vědeckého jazyka a vývoje psanosti byla věnována v jazykovědě i jiných disciplínách značná pozornost. I dnes můžeme jazyk vědy označit za funkční oblast, v níž jsou rysy psané normy jazyka vyvinuty v maximální míře a v níž se psanost manifestuje v nejmarkantnější podobě. Této oblasti vědecké komunikace se budeme ostatně v této studii věnovat především.

Zároveň se však ve vědeckém diskursu nebyvale zvyšuje **podíl mluvených komunikátů**, a právě ty narušují a popírají jakoukoli představu homogenosti, která by vzešla z analýzy psaného vyjadřování. „Od základu se začal měnit typ vědecké komunikace: od tradiční komunikace psané se postupně přechází k typu, v němž mluvené formy komunikace – diskuse, semináře, konference, postgraduální a postdoktorální kursy, vědecké projekty atd. – jsou podstatným, někdy nejdůležitějším kompo-

mentem. Tento trend je zcela zákonitým jevem ve vývoji lidské komunikace a není omezen na komunikaci vědeckou. Primární důležitost mají dnes zveřejnění mluvená. ... Nové informace, poznatky žijí povětšinou ve formě rozmnožených materiálů z takových shromáždění, přístupných na základě účasti na nich nebo osobních styků s autory či účastníky; knižní nebo časopisecké publikace přicházejí většinou až v době, kdy výsledky těchto shromáždění jsou v podstatě již překonány dalším vývojem“ (Nestupný 1969).

Dodejme, že se proměňuje i žánr vysokoškolských přednášek a seminářů (Kraus 1995).

1.3 ■ VLIV CIZÍCH JAZYKŮ A NOREM

Jazyk českého vědeckého vyjadřování ztrácí svou někdejší homogenost také v důsledku rostoucích možností českých vědců komunikovat na poli mezinárodním. Rychle se rozvíjející **kontakty se světovou vědou**, potřeba písemně i ústně komunikovat v cizích jazycích, převážně v angličtině, **ovlivňují jazykové, stylové a kompoziční normy a zvyklosti českého vědeckého vyjadřování**. To vede k tomu, že jazyk české vědy je konfrontován s jazyky cizími a jsou zvažovány jeho možnosti a perspektivy (Daneš 1995, 1997, Čmejrková 1994, 1996, Čmejrková – Daneš 1997, Daneš – Čmejrková 1997). Vědeckou češtinu, nejen v oblasti terminologie a lexika vůbec, ale i v kompoziční výstavbě, textových vzorcích a ve stylu vyjadřování dnes silně ovlivňují světové jazyky, především ovšem angličtina. Věda se dnes neobejde bez studia vědecké literatury zahraniční provenience, ať už v překladu nebo v originále, a cizojazyčné prvky pak víceméně automaticky přecházejí do českých psaných textů. Ještě nápadněji bývají angličtinou ovlivněna vystoupení vědců v improvizovaných diskusích a besedách ve vědeckých společnostech, nebo i v rozhlasu a televizi. Stává se, že adekvátní český výraz skutečně chybí, jindy autor jako by příslušný český výraz zapomněl, a tak např. místo aby „zaplnil mezeru“ – „zaplní gap“.

Zdaleka však nejde jen o případy podvědomého přejímání náhodných módních slov. Ve většině případů bývá volba anglického výrazu motivována snahou usnadnit identifikaci užitého termínu s jeho mezinárodně přijatou podobou. V případě převzetí celého textového vzorce jde často o **snahu přizpůsobit se zvyklostem a normám mezinárodním, a zapojit se tak do kontextu světové vědy**.

1.4 ■ ZÁJEM O RÉTORIKU VĚDECKÉHO VYJADŘOVÁNÍ

Mluvíme-li o vědecké komunikaci namísto o jazyku vědy, je to znak zásadního obratu v tom, jak pohlížíme na jazyk v procesu předávání znalostí a ve vytváření solidarity vědecké obce. Po dlouhém období přehlížení – ne-li odmítání – „přítomnosti člověka“ ve vědeckých textech vstupuje do obrazu vědecké komunikace autor, pisatel, mluvčí, původce. V souvislosti s tím dochází k **přehodnocení teze o antirétorickém charakteru vědeckého vyjadřování.**

Rétorika byla považována po dlouhé období za neslučitelnou s vědeckou prací, neboť vědeckost implikuje pravdu, vědění, poznání, objektivitu. O jazyce vědy, uvězněném mezi sacrum pravdy a profanum lidského zprostředkovatele, se soudilo, že lépe plní své funkce tehdy, když funguje jako neosobní nástroj předávání faktů a potlačování subjektivních názorů. Předpokládalo se, že autor neovlivňuje čtenáře jinak, než svým racionálním úsudkem. „Zatímco působení na intelekt bylo posvěceno, působení na cit bylo stigmatizováno“ (Duszaková 1998).

Na rovině diskursu přispělo toto pojetí vědeckého jazyka k předpokladu uniformního stylu vědeckého vyjadřování, které nerespektovalo **rozdíly mezi jednotlivými jazykovými, kulturními a etnickými oblastmi.** Přesvědčení o uniformitě vědeckého stylu bylo silně narušeno, ne-li vyvráceno, vývojem moderní textové lingvistiky, analýzy diskursu a kontrastivní rétoriky. Na vědecké texty se začalo pohlížet jako na sociální činy a aktivity, které jsou ve vzájemném vztahu a působení s aktivitami a texty jinými, s nimiž vytvářejí vědecký diskurs. Do centra pozornosti se dostala otázka autorských strategií, čtenářských očekávání, interpretací a komunikačních her. Textové rysy byly interpretovány v souvislosti s rysy autora i příjemce a vztaženy k systému hodnot zdvořilosti a sociálního jednání, ke způsobům legitimizace vědění a přesvědčování a jeho pravdivosti.

„Odborný diskurs se rétorizuje – ztrácí svou nezaujatost, objektivnost, zrcadlí se v něm snaha o pochopení otevřenosti a plurality světa, o vyjádření osobního postoje a osobní odpovědnosti za řešený problém. Silí poznání, že objektivnost vědeckého poznání je iluzí. Je pozoruhodné, že s tímto názorem přicházejí i představitelé věd přírodních, exaktních, stejně jako společenských.“

(KRAUS 1998, 12)

Obecný zájem o rétoriku vědy je podmíněn **kontextem postmoderny**, která přináší myšlenku, že **zdroj vědění je interkulturní, tudíž komunikativní, a z toho důvodu také rétorický.**

Ze všech těchto a dalších důvodů, o kterých ještě budeme pojednávat zejména v souvislosti se sociálním, interakčním a mezikulturním pohledem na vědecké dorozumívání, se tedy do centra pozornosti lingvistů dostává namísto jazyka vědy otázka komunikační kompetence vědce, osvojování této kompetence a její rozvíjení, a to jak v rámci národním, tak i mezinárodním. Jde o schopnost vědecké poznatky formulovat a předat akademické obci: „Věda je totiž ... ve své podstatě záležitostí komunikativní. Vždyť nějaký poznatek nenabývá své pravdivostní hodnoty tím, že zazáří v nějaké hlavě, nýbrž vědecké platnosti může dosáhnout teprve tím, že se jistým řízeným postupem rozšíří ve vědecké veřejnosti a tímto způsobem je vystaven kritice“ (Weinrich 1995, 158). Napsat a publikovat vědecký text znamená zasáhnout do vědeckého diskursu existujícího nejen v kultuře národní, ale třeba i v diskursní komunitě přesahující hranice jednoho jazykového společenství. Tato knížka o normách vědeckého vyjadřování v češtině by proto měla být i příspěvkem k poznání odlišností i společných rysů vědecké a odborné komunikace v jednotlivých jazycích a kulturách, a rovněž krokem k osvojení norem komunikace mezikulturní.

1.5 ■ SPOLEČENSTVÍ JAZYKOVÉ A SPOLEČENSTVÍ DISKURSNÍ

Sociorétorický pojem diskursního společenství je utvořen analogicky k pojmu jazykového nebo řečového společenství, které sdružuje množinu mluvčích téhož národního jazyka. Zatímco k jazykovému společenství – v našem případě mluvčích češtiny – patříme od narození a od malička si osvojujeme jeho komunikační normy, **diskursní společenství si vybíráme na základě své orientace profesní a zájmové.**

1.5.1 DISKURSNÍ SPOLEČENSTVÍ A JEHO FUNKCE

Pojem diskursní společenství (diskursní komunita), pod nímž si v našem případě představme vědeckou obec, je v sociálních vědách poměrně nový. Swales (1990) odkazuje při jeho formulaci k americkým teoretikům sociálního pohledu na vědecké psaní (Faigley 1986) a dále k takovým pracím soudobých filozofů, sociologů a teoretiků vědy, jako jsou např.

Olbrechts-Tyteca (1969), Kuhn (1970), Fish (1980), Foucault (1972), Rorty (1979), Geertz (1973), a konečně až k Wittgennsteinovu (1958) pojetí „jazykových her“.

Herzberg definuje pojem diskursní komunity např. takto:

„Užívání termínu diskursní komunita potvrzuje stále více domněnku, že diskurs je řízen konvencemi určenými komunitami, ať už jsou tvořeny skupinami vědců určitého oboru nebo sociálními skupinami: užívání jazyka ve skupině je formou jejího sociálního chování, diskurs konstituuje, udržuje a rozšiřuje veškeré vědecké skupiny, jeho prostřednictvím dochází k zasvěcování nových členů skupin, k jejich iniciaci.“

(HERZBERG 1986, 1)

Pokud jde o aplikaci pojmu diskursní komunity při analýze vědecké komunikace, je samozřejmě důležité zamyslet se nad některými otázkami, např. zda je komunita tvořena spíše vědci sdílejícími stejný objekt výzkumu (zde se nabízí např. členění na společenství vědců oborů humanitních a sociálních a vědců oborů přírodovědných a technických), anebo vědci sdílejícími např. stejnou či podobnou vědeckou metodologii (jako je např. pozitivismus nebo strukturalismus, funkcionalismus či formalismus apod.); zda se při vytváření diskursních komunit uplatňují kritéria organizační (jako jsou nejrůznější vědecká sdružení zajišťující pravidelné kontakty vědců, vědecké časopisy vytvářející kolem sebe skupinu sympatizantů – pisatelů i čtenářů), anebo tu hrají roli stylové a žánrové konvence (jež na jedné straně užívají např. vědci vyznávající klasické formy vědecké komunikace a na druhé straně třeba uživatelé Internetu a účastníci počítačových konferencí).

Ačkoli pojem diskursní komunity není dosud uspokojivě definován a nezakládá se na pevně stanovených rysech komunit, které pod toto označení mohou v jednotlivých případech spadat, je inspirativní a lze jej použít jako pomocného nástroje při uvažování o charakteru vědecké komunikace. Přestože si jsou lingvisté, kteří pojem diskursní komunity užívají, vědomi možné proměnlivosti náplně a šíře tohoto pojmu, považují jej za užitečný, i když jeho rozsah se většinou nepokoušejí specifikovat. Podobně je tomu ostatně se samotným pojmem diskurs (Hoffmannová 1997, 8).

Podle Swalese (1990, 24–27) lze obecné funkce diskursní komunity formulovat takto: Diskursní komunita obecně uznává jistý soubor veřej-

ných cílů, které mohou být explicitně zakotveny v jejich dokumentech, anebo jsou přijímány mlčky jako samozřejmé, má vypracovány mechanismy vzájemné komunikace svých členů, využívá participačních mechanismů, aby poskytla svým členům informaci, a funguje tu i zpětná vazba, vytváří jistá očekávání, má k dispozici žánry, jimiž komunikuje své cíle, a navíc si vytváří svůj jazyk, psaný i mluvený. Je uspořádána buď více hierarchicky, anebo více rovnostářsky. Přežití diskursní komunity závisí na rozumném poměru mezi nově zasvěcenými členy diskursní komunity a jejími experty. Experti vytvářejí uznávané rétorické vzorce a tak stanovují (a později také svobodněji porušují) standard vědeckého vyjadřování.

1.5.2 EXPERTI A ZASVĚCOVÁNÍ NOVÝCH ČLENŮ SPOLEČENSTVÍ

Slova o expertech a nových členech nás mohou poněkud zaskočit – jsou ovšem zcela v souladu s trendy západní, zejména anglosaské vědy, která věnuje zasvěcování mladých vědců do oboru vědeckého psaní (*academic writing*), jak ještě ukážeme, stejně tak jako psaní pro jiné specifické úkoly (*writing for specific purposes*) velkou pozornost. Tento přístup vychází totiž z názoru, že zatímco do řečového společenství se člověk rodí, v diskursním společenství se ocitá na základě zájmu a profese a musí být ve své kompetenci **kvalifikovaně trénován**. Podívejme se např. na tuto odezvu, již se při trénování psacích dovedností jednomu studentovi dostalo od lektora psaní:

„Podívej, takhle vypadá standardní způsob, jak se to dělá v tvém oboru. Můžeš to prosím tě pro mě udělat standardním způsobem, aby ses pocvičil? Jakmile mi ukážeš, že znáš a ovládáš standardní (a jistý) způsob, jak to udělat, můžeš pak klidně postupovat jinak, když chceš, tj. když to lépe vyhovuje tvému individuálnímu intelektu a tvým ambicím, pokud jde o psaní tohoto úkolu.“

Diskuse kolem otázky norem vědeckého psaní je ovšem v teorii psaní velmi živá, vedle **silného pojetí závaznosti normy** existují i **pojetí oslabující její závaznost** a zcela otevřenou otázkou zůstává otázka asimilace jinojazyčných mluvčích, převzetí cizojazyčných vyjadřovacích schémat a kulturních zvyklostí.

Ať tak či onak, rozlišení řečové a diskursní komunity implikuje, že ne-

jen mluvčí jednoho jazyka, ale i mluvčí různých jazyků a kultur mají potřebu **sdílet své poznatky** a společně přispívat k jejich rozvíjení. Představa jazykové komunikace uvnitř diskursní komunity, v našem případě vědecké, tak prochází napříč jazyky a kulturami. Podmínkou úspěšné mezijazykové a mezikulturní komunikace je uvědomění si norem vlastního řečového společenství v jejich vztahu k normám jiných řečových a kulturních společenství, a z toho plynoucí osvojení norem, na jejichž základe mohou příslušníci různých řečových společenství komunikovat. Proto se zkoumají procesy a mechanismy, jimiž jsou diskursní komunity **stmeleny**:

„Vědecký výklad je strukturován podle určitých modelů rétorické výstavby, která při troše tolerance pro individuální stylové variování stmeluje členy vědeckého společenství, bez ohledu na to, jaký jazyk zrovna užívají.“

(WIDDOWSON 1979, 61)

Studují se ovšem i **překážky**, které vzájemné interakci mezi členy diskursního společenství brání. Jak uvádí Widdowson na jiném místě, vedle zásadních principů kooperativních se v komunikaci uplatňují i důležité principy teritoriální:

„Aby byl význam jak přístupný, tak přijatelný, musí dojít ke sladění dvou potenciálně protikladných sil: kooperativního imperativu, který působí v zájmu efektivního předávání sdělení, a teritoriálního imperativu, který působí v zájmu uspokojivého pocitu sebe sama.“

(WIDDOWSON 1990, 108–109)

2 MEZIKULTURNÍ KOMUNIKACE

„Kdyby se všichni, kdo ke svému dorozumívání užívají jako cizí jazyk (dejme tomu) angličtinu, chovali naprosto ‚anglicky‘, takže by jejich řečové projevy byly plně standardizované a ničím se od sebe nelišily, stejně jako hamburger, svět by byl mnohem jednotvárnější.“

(LITTLEWOOD 1983, 187)

2.1 ■ JAZYKOVÉ A KULTURNÍ ROZDÍLY VE VĚDECKÉM VYJADŘOVÁNÍ

Jednotlivá kulturní společenství si v průběhu historického vývoje vypracovala své normy odborného a vědeckého vyjadřování nejen v oblasti lexikální, ale i syntaktické, kompoziční a stylistické. Francouzští vědci vědí, že píšou jinak než jejich němečtí kolegové, a vědecké psaní má jiné postavení v anglofonní vědě než v odpovídající německé tradici. Uvádí se dokonce, že vědecké psaní upevňuje národní tradice (Raible 1994, 9). Příslušníci určité kulturní oblasti mohou být také **citliví na porušování rétorických norem svého intelektuálního stylu** příslušníky jiné kultury. Zajímavý příklad uvádí Kretzenbacher (1995, 27): Matematik Benoît Mandelbrot, zakladatel fraktální geometrie, „byl sice americkými přírodovědci považován za brilantního vědce, avšak kvůli častému výskytu první osoby singuláru ve svých spisech byl pokládán za mimořádně arogantního“. Vědec Mandelbrotova rangu „si může přehnané překračování *ja-tabu* dovolit, ale nějaký méně vynikající vědec by tím narazil na podstatně tvrdší sankce“. Americký recenzent jednoho rakouského sborníku napsal: „Ačkoli W. píše jako rakouský akademik, dá se její kniha číst“ (citováno podle Clyne et al. 1989, 457).

Lze předpokládat, že normy vědeckého vyjadřování se budou ve směřujícím se světě **sblížovat a vyrovnávat**. Tím zajímavější je studovat, s jakými předpoklady jednotlivé jazyky do procesu vyrovnávání vstupují.

Mnohým badatelům se zdá, že různost norem, které si jednotlivá jazyková a kulturní společenství vypracovala, dovoluje hovořit dokonce o jednotlivých intelektuálních stylech. Jejich studium je náplní kontrastivní textové lingvistiky, stylistiky, rétoriky.

Protože mezinárodní diskursní komunity jsou v posledních desetiletích ovlivněny zejména anglosaskými normami vědeckého vyjadřování, řada kontrastivně laděných prací se zabývá tím, jak zvyklosti jiných jazyků v oblasti vědy odpovídají právě normám anglosaským. Existují studie o tom, jak se od těchto norem odlišují normy němčiny, finštiny, ruštiny, bulharštiny, polštiny apod. S některými z porovnávaných jazyků sdílí čeština teritoriální blízkost ve střední Evropě, s jinými společný slovanský základ, s německou oblastí sdílí čeština kulturní dějiny tvořené ovlivňováním a vyrovnáváním. Situace vědecké češtiny v mezikulturním kontextu je posuzována v pracích F. Daneše (1997), S. Čmejkové (1996) a společných publikacích obou autorů (Čmejková – Daneš 1997, Daneš – Čmejková 1997).

2.2 ■ KULTURNĚ ODLIŠNÉ INTELEKTUÁLNÍ STYLY

Jedním z východisek pro kontrastování jazyků v oblasti vědeckého vyjadřování je Galtungovo (1981, 1985) rozlišení kulturně rozrůzněných intelektuálních stylů, „teutonského“, „saského“, „galského“ a „nipponského“. Přináší řadu sociologických postřehů o struktuře vědeckého diskursu v příslušných kulturách. Ke svým postřehům autor poznamenává, že jsou „založeny na dojmech a intuicích“. Pro teutonskou (tj. německou) oblast je podle Galtunga příznačná vysoká prestiž vědce, velká úcta k teorii (té odpovídá v anglosaské kultuře úcta k empirickým údajům) a důmyslná hierarchičnost teoretického konstruktů, připomínajícího svou stavbou pyramidu. Přestože Galtungovy postřehy vycházejí více než z analýzy vědeckého diskursu z analýzy vědecké diskursní komunity, k analogickým závěrům dospívají jiní badatelé i analýzou samotných vědeckých textů.

Clyne (1987) uvádí, že způsob, jímž je prezentováno vědecké poznání v německých textech, je pro čtenáře dosti náročný, zatímco anglické odborné texty jsou z hlediska srozumitelnosti podobné textům neoborným. K podobným závěrům dochází v návaznosti na Clyna také A. Duszaková (1994, 1998). Podle ní má anglosaská vědecká kultura rovnostářštější vztahy mezi členy vědeckého společenství, a proto je tu větší příbuznost

ve stylu a registru obecném a vědeckém. Německá, a také polská a česká vědecká komunita je náležitě odstupňována (Duszaková pro němčinu užívá termín „*high context academic culture*“, na rozdíl od termínu „*low context academic culture*“ charakterizujícího angličtinu). Německý vědecký styl zdůrazňuje vědeckost a intelektuálnost, a to vede k hlubším rozdílům mezi jazykem pro vědecké účely a jazykem pro účely běžné:

„V německé tradici je vědění idealizováno. Texty psané německy jsou méně orientovány k tomu, aby se snadno četly. Důraz je na tom, aby poskytly čtenáři znalost, teorii a látku k uvažování. V obou kulturních tradicích existuje spolupráce mezi autorem a čtenářem ... V anglicky mluvících zemích padá velká váha břemene na autory, aby napsali své texty čtivě, zatímco v německy mluvících zemích jsou to naopak čtenáři, kdo musejí vynaložit maximální úsilí, aby text dešifrovali.“

(CLYNE 1987, 238)

Německý odborný diskurs tedy klade na příjemce a jeho porozumění textu poměrně vysoké nároky. I jiní autoři analyzující vědecké vyjadřování konstatují, že německý odborný diskurs je spjat s představou **čtenářské zodpovědnosti za dešifraci textu**, za porozumění autorovým intencím, zatímco angličtina patří k jazykům počítajícím s **autorskou odpovědností za jasnost výkladu**. Předpoklad, že záleží na čtenáři, zda textu porozumí, se zdá být zakořeněn i v české stylistické tradici.

Jednu z příčin rozdílného způsobu formulace a předávání vědění spatřuje Clyne také v tom, že psaní vědeckých textů je v anglosaských zemích předmětem pedagogického nácviku. Normy pro „*essay writing*“ zahrnují „požadavek linearity výkladu a ‚relevance‘ (tj. úzké vazby k určitému výseku problematiky, vymezenému formulací otázky, a vyloučení všeho, co tento výsek problematiky překračuje, i kdyby informace byla správná). Výsledkem je lineárnost anglického textu“ (Clyne 1987, 212).

Rysy německého vědeckého vyjadřování, na něž Clyne v porovnání s angličtinou upozorňuje, totiž v textové rovině digresivnost (tedy mnohost odboček, porušujících lineárnost textu), v syntaktické rovině složitost, velký počet nominalizací a složenin, hojnost pasiv, neosobních konstrukcí, četné modální výrazy, vytvářející složitou hypotetickou modalitu textu, jsou typické i pro jazyk a styl české vědy; některé z nich v omezenější míře (syntaktická komplexnost, nominalizace a složeniny), jiné, jak se zdá, v míře ještě větší (modalizace).

2.3 ■ ČESKÝ VĚDECKÝ DISKURS V MEZIKULTURNÍM KONTEXTU

Český vědecký diskurs je **kontaktní zónou**, v níž se setkávaly a setkávají různé filozofické, kulturní a jazykové normy. České vědecké a odborné vyjadřování se rozvíjelo jednak ze svých vlastních zdrojů, jednak v přímém kontaktu s německým vyjadřováním. Do značné míry patří do sféry vlivu zmíněného teutonského intelektuálního stylu. (Na tomto místě bychom chtěli upozornit, že termín „teutonský“ nemá v Galtungově pojetí žádné záporné konotace, je pouze kulturněhistorickou nálepkou pro soubor určitých distinktivních rysů, hodnocených veskrze neutrálně.) Tento vliv byl zprostředkován i ruskou tradicí vědeckého a odborného vyjadřování, která rovněž zasáhla jazyk české vědy. Vzhledem ke svému slovan-skému původu je čeština s to sdílet obdobnou terminologii a větné a textové struktury např. s ruštinou, avšak typologicky je čeština disponována i k analogickému tvoření slov a přejímání větných a textových struktur, jež jsou příznačné pro němčinu. Nejde však jen o slova, věty a textové struktury, ale o celkové ladění vědeckého textu, jeho textovou výstavbu a komunikační zaměření. Vzhledem k mnoha historickým kontaktům s německým intelektuálním stylem je český vědecký styl, jak jsme uvedli, charakterizován rysy, jež Clyne vytyčuje pro německý odborný diskurs v jeho protikladu k anglosaskému.

2.4 ■ CHARAKTERISTICKÉ RYSY ČESKÉHO INTELEKTUÁLNÍHO STYLU

Pokusíme se stručně (a kontrastivně) charakterizovat tradiční „intelektuální styl“ českých vědeckých textů.

2.4.1 MODALIZOVANOST

České vědecké texty se vyznačují vysokou mírou modalizovanosti, především epistémické (jistotní). Znamená to nízký stupeň formulační asertivnosti, pozitivnosti a persvazivnosti (přesvědčivosti), a tedy jistou skromnost a opatrnost či zdrženlivost. Zjišťujeme vysokou frekvenci výrazů s funkcí **oslabovat asertivnost tvrzení a omezovat jeho obecnou platnost**, tj. s funkcí tzv. „hedging“ (Myers 1989). Těmito výrazy autor vědeckého pojednání např. předjímá výtky možného oponenta, připouští

neúplnost, resp. předběžnost svého tvrzení, rezignuje na definitivnost svých závěrů a jejich obecné přijetí.

Můžeme v tom spatřovat motivaci evropského pojetí vědeckého procesu spíše jakožto spolupráce než jako tvrdé soutěže či konkurence; bývá zaujímana pozice jakoby defenzivní, vyjadřovaná výrazy typu *snad, asi, možná, zdá se nám, patrně se tu projevuje, podle našeho názoru, tuto strukturu by snad bylo možné interpretovat jako...* apod. (srov. podrobně v odd. 9.2 o modalitě).

2.4.2 AUTORSKÁ SKROMNOST

Oslabující funkci má již formulace **titulků** vědeckých textů. Moderní anglický titulek má ve většině případů podobu substantivní fráze v nominativu, zatímco čeští autoři často užívají substantivní frázi modifikovanou předložkami *o* (píší-li anglicky, pak *on, about*), nebo *k(e)* (v anglické variantě *towards*). Autor naznačuje již v názvu, že jde jen o „příspěvek“ k určité problematice.

Tak např. v anglickém sborníku „Coherence and Grounding in Discourse“ (Tomlin 1987) obsahujícím 20 článků různých autorů jsou pouze dva (10 %) nadepsány *on*: *On the status* a *On the role*. Naproti tomu v českém svazku „Slavica Pragensia IV“ (1963), obsahujícím 65 českých příspěvků, začíná 34 titulků předložkou *k* a tři předložkou *o* (více než 50 %!). Tato tendence se projevuje i v anglických statích psaných českými autory. V „Prague Studies in Mathematical Linguistics“ (1983) začíná jedna třetina titulků předložkou *On* a další 2 titulky mají podobu *Some notes on* a *A note on*, v jiném svazku téže série (1990) nalézáme polovinu titulků začínajících *On*.

Uvedený český způsob titulkování statí v zásadě odpovídá německým zvyklostem – užití předložek *über* a *zu* (*Zur semantischen Struktur..., Zu einigen Aspekten..., Zum Forschungsstand..., Zur Sprachsituation..., Überlegungen zu den Grundlagen..., Untersuchungen zum Verhältnis..., Über Destandardisierung...*) i ruskému užití předložek *o(b)* a zvláště *k* (*k vo-prosu o...*).

Čeští puristé dokonce považovali tuto podobu názvu za noremní, jako výraz autorovy skromnosti. V české vědecké produkci se zdá být tento způsob titulkování častější než v němčině, kde se autorova skromnost skrývala zase např. za slovo *Versuch* (*Pokus*) v názvu pojednání.

Nižší stupeň asertivnosti, skromnost až defenzivnost ve formulaci tvrzení, hypotetičnost a deliberativnost jazyka výkladu vyniká zejména ve

srovnání s anglickými zvyklostmi, jak konstatují i jiné kontrastivní studie zaměřené na srovnání s anglosaskými normami vědeckého vyjadřování.

Způsoby formulace svědčí o přístupu k vlastní povaze vědecké práce a úloze individua v ní. Mohli bychom tu obrazně užít protiklad „cooperation versus competition“. Nedávno jeden z českých vědců s uznáním citoval výrok slavného botanika A. Löveho: „Vědec se v diskusi s kolegy nesažá přesvědčit, ale vyložit a dospět k lepšímu pochopení.“ Obdobně zakladatel Pražského lingvistického kroužku Vilém Mathesius (1982, 448) charakterizoval vědeckou atmosféru skupiny takto: „V našem soužití se vyvinulo v nejkrásnějším způsobu oboustranné přijímání a dávání, kterým se má vyznačovat každá vědecká spolupráce.“

2.4.3 KOMPOZIČNÍ VOLNOST

Kompoziční vzorce a uspořádání výkladu bývají v českém vědeckém textu poměrně volné. Také tento rys se projevuje právě ve srovnání s vědeckými a odbornými texty uveřejňovanými v mezinárodních sbornících a časopisech, respektujícími členění textu na kanonické části, počínající abstraktem. V důsledku toho bývá český text méně přehledný (mezititulky se většinou neužívají a průběžné číslování textových částí se soustavněji objevuje až v poslední době). Kontrastivní studie také zjišťují, že český autor poskytuje čtenáři méně metatextových orientačních signálů, jimiž by čtenáře informoval o tom, co právě v textu dělá. Je na čtenáři, aby si tuto informaci sám z textu vyvodil.

To vše souvisí s tím, že český vědecký text není orientován primárně na čtenáře. Neznamená to však, že je autor orientován na sebe. Je orientován na obsah sdělení, na jeho předmět, na samu věc. Chce podat logicky uspořádaný, formulovaný, a pokud možno úplný, nenapadnutelný výklad daného jevu, povědět svou pravdu a ovšem též čtenáře seriózně poučit. Je to monolog bez dialogického zřetele a působí patrně – to si přiznejme – větší radost a uspokojení autorovi než čtenáři. Jaké jsou zdroje tohoto přístupu k vědeckému psaní?

3 ZÍSKÁVÁNÍ DOVEDNOSTÍ VE VĚDECKÉM VYJADŘOVÁNÍ

„Jste posuzováni podle svých schopností psát a mluvit a vaše hodnota nezávisí jen na vašich znalostech ve světě vědy a techniky, ale také na vašich schopnostech svou znalost a myšlenku komunikovat.“

(BARRASS 1977, 5)

3.1 ■ VĚDECKÉ VYJADŘOVÁNÍ V ČESKÉ STYLISTICE

Charakter českého vědeckého vyjadřování je dán historickými a kulturními souvislostmi jeho středoevropského vývoje, ale určitým zpětnovazebným ovlivňujícím faktorem tu může být i samo jeho pojetí v české lingvistice, stylistice, teorii textu a aplikovaných disciplínách, především v pedagogice.

Česká stylistika má v popisu vědeckého a odborného stylu velmi bohatou tradici vycházející ze zázemí pražského funkčního strukturalismu (z pozdějších prací jmenujme alespoň: Jedlička a kol. 1970, Mistrík 1974, Chloupek a kol. 1991, Bečka 1992, Jelínek 1995, Čechová a kol. 1997). Český vědecký a odborný styl se vymezuje na pozadí obecné stylistické teorie pěti funkčních stylů a vytyčují se jeho charakteristické rysy, které jej konstituují **v protikladu k funkcím ostatních čtyř funkčních stylů**. Tím je zdůrazněna jeho výlučnost. Konstitutivní funkcí vědeckého stylu je být nástrojem rozvoje lidského poznání a posouvání jeho hranic. Silně se zdůrazňuje intelektualizační funkce vědeckého stylu; vědecký styl je kvalifikován jako nejnáročnější ze všech vzhledem ke své přesnosti, určitosti, pojmovosti. Zatímco kognitivní stránka vědeckého vyjádření je takto velmi silně zdůrazněna, poněkud se nechává stranou fakt, že funkce vědeckého stylu má rovněž velmi významný rozměr sociální, interakční, komunikační,

jímž je vědecký, případně odborný funkční styl **spojen s dalšími funkčními styly** – běžně mluveným, jednacím, administrativním, publicistickým i uměleckým. Prvním předpokladem pro rozvoj poznání je nepochybně **kognitivní kompetence vědce**, ale ze sociorétorického hlediska je (jak jsme již uvedli) nezbytná i **kompetence procedurální, interakční, komunikační a šíře sociální**, kterou musí vědec vládnout v obdobné míře jako uživatel kteréhokoli jiného funkčního stylu. Co by tedy bylo v současné české stylistice žádoucí? Aby zřetel funkční doplnila o zřetel sociální, jinými slovy interakční. Pro parametry související s tímto pohledem často nemáme v češtině odpovídající pojmové kategorie a zavedené termíny (srov. angl. termíny *cognitive competence versus interactional/transactional competence, declarative competence versus procedural competence*). Porovnejme nyní českou stylistickou tradici s tradicí anglosaskou.

3.2 ■ VĚDECKÉ VYJADŘOVÁNÍ V POHLEDU ANGLOSASKÉM

Anglosaská teorie textu, diskursu, komunikace, včetně vědecké, má své kořeny v pragmatické filozofii jazyka a vzhledem k takto orientovanému přístupu k jazyku odedávna směřuje k **uchopení textotvorných postupů v interakčním rámci**. Navíc se tato teorie vyvíjela v úzkém spojení s lingvistikou aplikovanou, jak o tom svědčí konstituování disciplíny zvané *writing*, případně *reading* (produkce a interpretace textu ve smyslu kognitivním i interakčním), jež je zároveň oborem teoretickým i didaktickým (Čmejrková 1992). V jejím rámci pak vznikla podrobně zpracovávaná disciplína zvaná *academic writing*, a konečně i analogicky zaměřená disciplína *academic reading*.

Zatímco česká stylistická tradice má povahu spíše deskriptivní, anglosaská teorie *writing* (což je vlastně označení pro rétorický výcvik) směřuje k praktickému nacvičování formulačních dovedností.

Myšlenka o potřebě kultivace psacích dovedností byla u nás vyslovena již dávno Vilémem Mathesiem (1942), nepochybně v souvislosti s jeho anglistickou orientací, ale do učebních programů vtělena nebyla. Nácvičení psaní odstavců (*paragraph writing*), jež je velmi charakteristickou součástí disciplíny zvané psaní, nemá v českém stylistickém výcviku obdobu. Odstavec bývá popisován v českých stylistikách jen velmi zběžně a pozornost stylistů přitahuje spíše odstavcování v krásné próze, a to vzhledem ke své specifčnosti a nepředvídatelnosti (Bečka 1992).

Zákonitostem v psaní odstavců se věnuje jen velmi málo pozornosti. Byl to opět Mathesius (1942), kdo toto téma zpracoval ve stati nazvané *Umění psát odstavce* (srov. též Vachek 1994). Tato studie nicméně zůstala v českém kontextu počinem spíše ojedinělým a teprve o mnoho let později na ni navázal F. Daneš rozsáhlou studií o tematických posloupnostech a odstavcích ve vědeckém textu (Daneš 1994).

3.3 ■ PSANÍ VĚDECKÝCH TEXTŮ JAKO PEDAGOGICKÁ DISCIPLÍNA

Psaný text exteriorizuje sdělení a odděluje je od individuality mluvčího. Vlastní napsaný text způsobuje, že záležitost je autorovi mnohem jasnější, než mu byla předtím. Má pocit, že „víc ví“, i když při tom nepoužil cizí znalost. To je také jeden z důvodů, proč středoškolští a vysokoškolští studenti píší referáty, seminární a diplomové práce. Psaný text – něco pomalu, uvědoměle a promyšleně produkovaného – napomáhá rozvoji osobnosti a jejího myšlení. Západní instituce proto věnují tomu, aby zasvětily své mladé generace do umění psát vědecké texty a orientovat se v žánrech vědecké komunikace – zejména v psaní esejů, ale i řady žánrů dalších –, soustavnou péči na školách středních, a ovšem též vysokých.

3.3.1 PSANÍ KOGNITIVNÍ A PSANÍ KOMUNIKATIVNÍ

Zeptáte-li se českého studenta, zda navštěvuje kurs psaní, pravděpodobně se na vás shovívavě usměje a vysvětlí vám, že psát se naučil už v první třídě. Položíte-li tutéž otázku studentu americkému, téměř jistě se dozvíte, že se takového kursu účastní. Nemáme-li jej podezírat z negramotnosti, kde hledat vysvětlení?

Termínem *psaní* v češtině tradičně rozumíme písemné zaznamenávání (SSČ 1994), zatímco v pojetí anglosaském je skutečnost označovaná termínem *psaní* (*writing*) mnohem širší a to, co míníme českým slovem *psaní*, představuje nejelementárnější úroveň tohoto procesu nebo snad spíše jeho nutný předpoklad.

„*Psaní je způsobem řešení problémů, při němž se pisatel vypořádává s dvojím úkolem: (a) generováním myšlenek v jazyce a (b) uspořádáním těchto myšlenek do psané struktury vyhovující potřebám čtenáře a záměrům autora.*“

(HAMP-LYONS A HEASLEY 1987)

Obvykle se v této souvislosti rozlišuje kognitivní psaní, při němž je kladen důraz na generování myšlenek, a komunikativní psaní, při němž autor anticipuje potenciální potíže čtenáře s dešifrací textu.

Disciplína psaní (*writing*) zahrnuje jazykovou výchovu od počátků školní výuky až po psaní akademické (*Basic writing, Writing across the curriculum, College-level writing, University-level writing*). Psaní je členěno podle účelů, jimž slouží (tzv. *Writing for special purposes*), a jeho významnou odnoží je psaní odborné a vědecké (*Writing for academic purposes*). Psaní v tomto slova smyslu se dovolává soudobé teoretické i aplikované lingvistické disciplíny, „linguistics of writing“, která do sebe vstřebala poznatky soudobé lingvistiky textu, komunikace a sociální interakce. Při takto chápaném psaní nejde samozřejmě o zvládnutí grafického záznamu textu, nýbrž o procesuálně chápanou výstavbu textu: projev je postupně **promyšlen, načrtáván, korigován, přestylizován a dotahován do konečné podoby** (srov. např. Adams 1982), a to po stránce kognitivní i interakční. Grafické ztvárnění textu není vlastně nezbytnou podmínkou, projev může být zrovna tak přednesen ústně.

Lingvistika psaní tak svým zahrnutím produkčních aktivit písemných i mluvních **navazuje na tradice rétoriky**, neboť i rétorika, ač se v našem povědomí silně asociuje s projevem mluveným, zahrnovala zřetel k oběma podobám jazyka. Mohou být pro nás myšlenky „lingvistiky psaní“ inspirací?

3.3.2 JE VÝUKA PSANÍ NA ŠKOLÁCH DOSTAČUJÍCÍ?

Výuka psaní na českých školách spoléhá na to, že zná-li žák základní gramatická a pravopisná pravidla, bude umět komponovat vyšší celky, odstavce a celé texty. Umění psát je u nás vnímáno spíše jako individuální nadání, talent, dar, což vyniká právě ve srovnání s tradicí anglosaskou, která chápe psaní jakožto dovednost, kterou lze učit, cvičit a zdokonalovat, a pak také soustavou pevných kritérií testovat. Pisatel např. absolvuje výcvik v psaní odstavců, s důrazem na jednoznačnost tzv. tematické neboli námětové věty (*topic sentence*) a na následnou přímočarou výstavbu odstavce až po větu závěrečnou, s důrazem na přesnost a jasnost. Seznamuje se ovšem i s řadou dalších hledisek, která má brát při psaní v úvahu.

R. Clarková a R. Ivaničová (1991, 176) uvádějí např. 17 momentů procesu psaní, které mají studenti disciplíny psaní respektovat: shromažďování znalostí, stanovení záměrů, analýza zadání, plánování, vybavení si vě-

domostí o typech psaní, zvažování časových a prostorových limitů, předběžné rozvržení látky, formulace myšlenek, revidování, zakoušení paniky a hrůzy, vyjasnění si upřímnosti myšlenek, stanovení vlastní identity, ohled na čtenáře, zakoušení radosti a uspokojení, rozhodnutí o tom, zda převzít odpovědnost, přiznat pozici, či ji zamaskovat, a konečně uplatnění jazykové kompetence. Předposlední bod zároveň ukazuje, co může patřit k nácvičování rétorických dovedností a čím bývá pojem rétorika v našem povědomí zatížen a diskreditován. Je ovšem třeba mít zároveň na paměti, že výcvik v produkci textu je i výcvikem v interpretaci textu. Vede nejen k rozvinutí argumentativních dovedností a k ovládnutí přesvědčovacích prostředků, jimiž chce autor na příjemce působit, ale vede i k reflexi toho, v čem spočívá persvazivnost (přesvědčivost) cizího textu, jak být vůči persvazivnosti cizího textu rezistentní a jak jej brát s určitou rezervou.

U nás příprava v odborném psaní do té míry rozvinuta není a vysokoškolští studenti a doktorandi, stejně jako mladí vědečtí pracovníci, mají-li napsat diplomovou či disertační práci, resp. vypracovat vědecký článek, připravit si referát či napsat recenzi, bývají ponecháni sami sobě a v nejlepším případě odkázáni na cizojazyčné nebo přeložené příručky (srov. Umberto Eco, Jak napsat diplomovou práci). Nežřídkou výuku vědeckého psaní doplňuje výuka na katedrách anglistiky.

Z poznání tohoto stavu věcí právě vznikla myšlenka zpracovat předkládanou příručku.

Zásady, k jejichž osvojení výcvik v psacích dovednostech směřuje, není samozřejmě nutné bez rozpaků a bez výhrad přijmout, ale je třeba s nimi počítat. Můžeme je pak třeba i porušovat – je v tradici české stylistiky uvažovat o tom, že **do držování norem vede k jejich ustrnutí (petrifikaci) a výsledkem jejich virtuózního ovládnutí je prázdný manýrismus**. Na druhé straně je dobré vědět, že mnozí zahraniční autoři, s nimiž se ve vědeckých nebo odborných diskursních komunitách setkáváme, jsou k psaní článků a prezentaci výsledků své práce dobře připraveni a jejich počínání je efektivní. Právě proto, že je od začátku promyšleno v rámci pragmatického interakčního přístupu k jazyku a vědeckému psaní zvláště.

4 ŽÁNROVÁ DIFERENCIACE VĚDECKÉHO DISKURSU

„Žánry autora neomezují, ale poskytují mu pozitivní podporu. Nabízejí prostor, relativně neutrální prostředí, cestu, která usměrňuje zkušenost, když autor tvoří. Tím, že autor přijme pozvání žánru, není problém jeho výrazu vyřešen, avšak dostává se mu vědění, jak lze množinu prvků vhodně uspořádat. A žánr konečně nabízí výzvu a provokuje svobodnou volbu překročit meze předchozích případů.“

(FOWLER 1982, 31)

Z dosavadního výkladu je patrné, že současný pohled na užívání jazyka se vyznačuje nejen velmi dynamickým a pružným pojetím jeho norem, ale podobně dynamicky a pružně jsou vymezovány i žánry, které v jazyce postupně vykrytalizovaly a které stále nově vznikají. Podle Todorova (1976, 161) je žánr spíše než jako třída textů chápán jako normované očekávání, vzhledem k němuž jsou produkovány další texty a na jehož pozadí jsou interpretovány.

4.1 ■ TYPY VĚDECKÝCH TEXTŮ A ROZRŮZNĚNOST DISCIPLÍN

Stanovit, kolik je vlastně druhů (typů, žánrů) vědeckého diskursu, není dost dobře možné. Za prvé záleží na volbě klasifikačního kritéria, za druhé hranice mezi jednotlivými druhy jsou neostré, za třetí celá soustava typů textů je nepevná, ve stálém pohybu, některé typy se vytrácejí a jiné vznikají (do velké míry v důsledku proměn ve vědě samé i změn v organizaci vědy), resp. mění svůj ráz, a za čtvrté by záleželo na tom, pro jakou hloubku detailu bychom se při oné klasifikaci rozhodli.

Nasnadě je kupříkladu třídění „horizontální“, podle jednotlivých vědec-

kých oblastí a podoblastí. Těch je ovšem značný počet (v literatuře bývají uváděny stovky, ba tisíce různých specializací). Hranice tematických oblastí lze stanovit do značné míry libovolně a zároveň není nikdy možné stanovit je striktně, mj. i vzhledem k mezioborovým kontaktům v současné vědě.

4.2 ■ OBORY PŘÍRODOVĚDNÉ A OBORY HUMANITNÍ

Výrazně relevantní je bezpochyby rozdíl mezi obory (asi lépe než vědami) přírodovědnými, lékařskými a technickými na straně jedné a obory společenskými a humanitními na straně druhé, i když dnes není tato hranice zcela ostrá, jednak v důsledku přístupu mezioborového i nadoborového, jednak přístupu zdůrazňujícího relevanci poznávajícího subjektu ve veškerém vědeckém poznání. A konečně ke sblížení obou oblastí dochází i proto, že se v některých oborech či směrech společenskovedních a humanitních uplatňují statistické a experimentální metody výzkumu, snaha o větší exaktnost a formalizaci, což se ovšem obráží i ve výběru jazykových prostředků a celkové výstavbě textů. Je tedy zapotřebí položit si otázku, co společného mají – přes zřejmé rozdíly co do stylu a celkové výstavby – obory přírodovědné s obory společensko-humanitními, co nás tedy opravňuje k tomu, subsumovat obojí bádání pod hlavičku „věda“ (viz dále v odd. 4.4).

Poznámka terminologická: Jak je známo, v anglosaské tradici příslušel termín *science(s)* jen vědám přírodním (zvaným dnes též *natural sciences*: fyzice, chemii, biologii, geologii aj.). Vývoj vědeckého bádání vedl však k aplikování tohoto označení na další obory: *medical science(s)* (či *medicine*), *engineering science(s)* (technické vědy) a též *social sciences* (společenské či sociální vědy: sociologie, ekonomie, politologie aj.). Naproti tomu obory filologického a filozofického charakteru označuje angličtina tradičním názvem *humanities* (odpovídajícím našemu označení obory humanitní). Bohužel rozlišování mezi obory společenskovedními a humanitními je dosti vágní, např. historie a jazykověda bývají řazeny někdy mezi obory společenské, jindy mezi humanitní. Proto v našich výkladech užíváme většínou podvojného termínu obory *společensko-humanitní*.

4.3 ■ TEXTY VĚDECKÉ, NAUČNÉ, POPULARIZAČNÍ A UČEBNÍ

Jinou klasifikaci vědeckých textů v nejširším smyslu slova získáme, přístupujeme-li k ní z hlediska jejich celkového zaměření a účelu. Tak dostá-

váme: 1. Texty **vědecké** ve vlastním, užším smyslu. Ty přinášejí nové poznatky určené primárně vědeckým pracovníkům v dané užší specializaci. – 2. Texty **naučné**, jejichž adresátem jsou plně vzdělaní pracovníci v daném širším oboru, jejichž zaměření je méně specializované a/nebo kteří se zabývají praktickými aplikacemi. – 3. Texty **popularizační**, jež bývají různého stupně popularity (mluvívá se o pyramidální struktuře popularizace). Jde o prezentování poznatků obecněji přístupnou formou, záleží však na tom, zda autorem popularizujícího textu je vědec sám, anebo publicista, a záleží také na tom, na jaký okruh adresátů je daný popularizační text zaměřen. Popularizující texty, které jsou psány specialisty a jsou určeny širší vědecké obci příbuzných, popřípadě i jiných oborů, lze jistě řadit mezi texty povahy vědecké. Tato popularizace byla a dosud je pro českou situaci důležitá i tím, že nahrazuje přece jen u nás obtížněji dostupnou cizí literaturu, resp. pomáhá k snazší orientaci v její záplavě, a tím k lepší informovanosti. Popularizační texty vyžadují sice výkladový sloh méně náročný (zejména v oblasti terminologie, matematického aparátu apod.), avšak toto jisté zjednodušování by nemělo jít na úkor věcné správnosti. – 4. Texty **učební** (skripta, učebnice apod.).

Jiným výrazným stylisticko-kompozičním faktorem je ta okolnost, zda jde o text s obsahem převážně teoretickým (příp. úvahovým), nebo materiálovým a/nebo experimentálním.

4.4 ■ OBECNÉ POŽADAVKY KLADENÉ NA VĚDECKOU KOMUNIKACI

Známý italský vědec Umberto Eco se ve své příručce pro diplomanty „Jak napsat diplomovou práci“ jednoznačně vyslovil pro jednotné chápání vědy („vědeckou práci je možno napsat i bez použití logaritmu a zkumavek, bez vzorců a diagramů“) a uvedl soubor kritérií pro vědecký charakter nějakého zkoumání. První z nich se týká předmětu výzkumu: musí to být poznatelný či identifikovatelný objekt – nikoli nutně fyzický, hmotný (například v matematice) – a označený i definovaný tak, aby byl poznatelným a identifikovatelným i pro ostatní. Druhé kritérium si všímá výsledků výzkumu: výzkum by měl o svém předmětu sdělit věci, které nebyly dosud řešeny, respektive se podívat novým pohledem na věci, které již řešeny byly. Za třetí by měl být výzkum užitečný, prospěšný pro ostatní a přinášet poznatky, ke kterým bude muset v budoucnu každý přihlížet. A konečně by měl vědecký výzkum poskytovat podklady pro potvrzení

nebo vyvrácení předpokladů, z nichž vychází, a tak umožnit, aby kdokoli jiný mohl v daném výzkumu pokračovat.

Výklady v naší příručce vycházejí z tohoto širokého pojmání vědy a snaží se přinášet poučení, pokyny a rady pro autory textů ze všech vědních disciplín a přihlížet zároveň jak k jevům společným, tak k relevantním diferencím mezi obory a podobory. Přitom se ukazuje, že na rozdíl od oborů společensko-humanitních většina badatelů z oborů přírodovědných, lékařských a technických těží už dnes z poznatků získaných ze studia textů cizojazyčných, popřípadě z cizích stylistických příruček, a postupně přechází ve svých prezentacích více méně na ten způsob výstavby textů, který se dnes v mezinárodním styku do značné míry ve světové vědě ujal.

Je ovšem zapotřebí dodat, že zatímco vzorce (modely) celkové výstavby textu lze přejímat poměrně snadno – i když bychom neměli některé v naší vědě tradiční postupy zcela opomíjet –, musí každá volba konkrétních jazykových prostředků pochopitelně vycházet z norem spisovné češtiny a přitom ovšem pružně reagovat na nově se objevující výrazové potřeby (týká se to především slovníku, zejména odborného názvosloví, tvoření slov i některých jevů syntaktických).

4.5 ■ RŮZNÉ JAZYKOVÉ KÓDY A REGISTRY VĚDECKÉHO VYJADŘOVÁNÍ

Vědecký nebo technický obor a zvolený žánr klade určité požadavky na výstavbu a kompozici textu, ale požadavky žánru se týkají i jazykového kódu (tj. znakových systémů) a tzv. registrů (tj. jednotlivých stylových vrstev jazyka). Zatímco žánr se realizuje teprve v rovině samotného textu, registr je záležitostí jazyka, kódu, množiny prvků, z níž se vybírá.

Důležitým aspektem vědecké komunikace – ovšem nejen vědecké – je dnes nepochybně poměr mezi vyjadřováním v jazyce spisovném (neboli ve standardu) a v nespisovných varietách češtiny (tedy v tzv. obecné češtině nebo v jiných varietách českého jazyka). Co se týká jazyka spisovného, ukazuje se, že ona stále výrazněji se uplatňující stylistická rozrůzněnost (specifikace) spisovného vyjadřování v různých oblastech společenské komunikace (různého rozpětí), spolu s různorodými, někdy až protikladnými jazykově stylistickými potřebami a požadavky různých druhů textů, vede nakonec k jakémusi rozměňování, ne-li rozplývání jeho hranic, k jeho jisté „decentralizaci“. Klasická představa (a požadavek) „jednotnosti“ spi-

sovného jazyka neodpovídá dnešní skutečnosti. Respektive je jí třeba chápat jinak, diferencovaněji, relativizovaně k jednotlivým typům a podtypům komunikace, tedy jako shodný způsob vyjadřování ve shodných (analogických) komunikačních situacích. Pokud jde o samo vyjadřování ve vědě, je třeba vzít v úvahu především situačně danou a nevyhnutelně rozplývavou, snadno průchodnou hranici mezi oblastí toho, co lze nazývat pracovní, profesní slang či mluva, a výrazivem standardním, spisovným. Platí to zejména o vědách přírodních a medicínských s jejich rozsáhlou činností experimentální, laboratorní, anebo např. o vyjadřování počítačových odborníků.

Uvedené skutečnosti zároveň ukazují na jeden obecnější aktuální jev, totiž na roli, jakou má dnes ve vědě vyjadřování ústní, otevírající ovšem dveře k užívání prostředků jazyka běžně mluveného. Plně spisovné bývají dnes vlastně jen přednášky a připravené referáty; v rozhlasových a televizních relacích se přirozeně objevují – byť v malé míře a nestejně u různých mluvčích – prvky jazyka běžně mluveného, podobně jako v méně formálních diskusích po přednáškách a v neklasických prezentacích vědeckých poznatků (v přírodních vědách v dnes převažujících prezentacích s diapositivu, v panelových diskusích apod.). Silně pak převažuje nespisovné vyjadřování v diskusích a rozhovorech na pracovištích, konferencích, v kuloárech apod. Ovšem i tyto situace jsou součástí – a zdá se, že hlavní doménou čistě spisovného vyjadřování ve vědě jsou dnes texty tištěné.

Je třeba upozornit i na to, že ve vyjadřování vědeckém se stírá hranice mezi „přirozeným“ jazykem spisovným a „umělými“ jazyky věd. Specifické potřeby dnešního odborného vyjadřování v těsné souvislosti s vlivy cizojazyčnými (většina mezinárodní či nadnárodní vědecké produkce je ovšem dnes v angličtině) nejenže působí jisté adaptační změny v české gramatice (u jazyka dosud tak vyhraněně flektivního to nutně vede i k adaptačním změnám dotýkajícím se některých jeho typologických charakteristik – srov. např. výrazy jako *RNA-viry*, *pH-metr*, *ATPáza*, *n-tice*, nesklonnost některých substantiv ap.), nýbrž vede i k vytváření textů „smíšených“, obsahujících nejen prostředky vysloveně „umělé“ (vzorce, schémata, tabulky ap.), ale i výrazy stojící na pomezí mezi, řekněme, slovem a vzorcem, jako např.: *1-/2,3,5-trimethyl-4-acetoxypheoxyll-3-isopropylamino-2-propanolum*. Akronyma, tj. iniciálové zkratky typu *DNA*, *HIV*, se stále rozmnožují, mají vysokou frekvenci a lze je chápat jako spe-

cifickou složku systému přirozeného jazyka – srov. jejich přechod v normální slova, jako např. *AIDS – aids, aidsu, ...* Termíny jsou nepochybně velmi závažnou složkou vědeckého textu (srov. Poštolková, Roudný, Tejnor 1983).

V dané studii se zaměřujeme na principy výstavby textu jako celku. Zaměřili jsme se na některé typy textů a na některé žánry, protože nechceme předložit schematický přehled disciplinárních kultur, ale pomoci rozvinout komunikační kompetenci tím, že upozorníme na obecnější principy výstavby vědeckého textu.

5 AUTOR, ČTENÁŘ A DALŠÍ SUBJEKTY V TEXTU

„Pracujete-li se strojem, vaše schopnost vyjádřit se není tak důležitá. Ale čím širší je okruh lidí, pro které pracujete, tím důležitější je, abyste věděli, jak sdělit své myšlenky slovem či písmem. Tato schopnost sdělit je snad nejdůležitější ze všech schopností, jaké potřebujete.“

(BARRASS 1977, 5)

5.1 ■ SOCIÁLNÍ A INTERAKČNÍ CHARAKTER VĚDECKÉHO TEXTU

Sociální a interakční pohled na jazyk vědy, jemuž se v posledních desetiletích věnuje velmi mnoho pozornosti, je motivován zcela prostými představami, které jsme naznačili citátem z jedné z mnoha praktických příruček, které se sociálním aspektům vědy věnují. Její východiska jsou velmi jednoduchá, takřka banální, ovšem analýzy sociálních aspektů vědecké komunikace přinášejí řadu pozoruhodných kritérií, která vedou autora k **reflexi komunikačních dovedností, svých i cizích**. V duchu pragmatické orientace je autor nabádán k tomu, aby měl neustále na mysli příjemce textu a formuloval text s neustálým ohledem na něj. (O pojmech autorská zodpovědnost vs. čtenářská zodpovědnost jsme se zmiňovali v kapitole 2.2 o intelektuálních stylech.) Interakční, takřka dialogické zaměření pisatele vědeckého textu vyjadřuje např. tento výrok:

„Když píšu, uvažuji o čtenářových možných reakcích, anticipuji všechny těžkosti, které by mohl mít s porozuměním mému textu a sledováním mých myšlenek, vedu zkrátka skrytý dialog se svým předpokládaným protějškem.“

(WIDDOWSON 1979, 176)

Dotykáme se tu struny, kterou by bylo možné v domácí teorii vědeckého textu rozehrát. Sociální aspekt psaní vědeckých a odborných textů rozšiřuje totiž klasické české pojetí vědeckého stylu, v němž je ohled textu na čtenáře interpretován velmi slabě. Je to proto, že tomuto stylu byl, jak jsme již uváděli, připisován rys monologičnosti a psanosti. Předpokládalo se, že vědecký styl se konstituuje jen pod tlakem typických rysů psané podoby jazyka (přičemž psanost byla více méně ztotožňována s monologičností), a profiluje se skrze typické rysy monologičnosti.

O autorské textové strategii orientované na čtenáře se uvažovalo pouze v souvislosti s metatextovými komentáři doprovázejícími rozvíjení tématu, zatímco o samotném výkladu se soudilo, že vyplývá z interních potřeb rozvíjení tématu. Situační a kontextová podmíněnost produkce a interpretace textu, intence pisatele, jeho vztahy k jiným autorům vědeckých statí a také vztahy produkovaného textu k jiným textům zůstávaly mimo pole analytického zájmu. Vědecký styl byl definován jako styl veřejný a byl kladen do protikladu k těm, které mají známého a blízkého adresáta. Uvádělo se, že je určen neznámému a vzdálenému adresátovi a že veřejné zaměření přitom neznamená obecnou srozumitelnost vědeckého textu, neboť vědecký text není pro svou náročnost určen každému a všem. S tím souvisel i předpoklad, že veřejné zaměření vyžaduje formálnost a objektivitu, přičemž subjektivní prvky jsou potlačeny nebo zcela vyloučeny. Vědecký styl se kladl z hlediska své objektivnosti do protikladu ke stylu publicistickému, charakterizovanému apelativností. Jazyk vědy byl naopak považován za neosobní nástroj předávání faktů a potlačování subjektivních názorů a byl vnímán jako „gnómická konstrukce znalosti“.

Vědecký text je ovšem zasazen do určitého sociálního kontextu a nese jeho stopy; prozrazuje svůj interakční rámec, nebo – jak se také říká – participační rámec. Participační rámec vědeckého textu je kategorie poměrně velmi široká. Zahrnuje především **autora**, který text produkuje, a **čtenáře**, kteří text interpretují a k nimž se autor obrací. Kromě toho ovšem v textu zaznívají i jiné hlasy. Jsou to **hlasy jiných vědců**, které autor cituje, z nichž vychází, jejichž tvrzení přijímá s většími či menšími výhradami, s nimiž polemizuje, které kritizuje apod. Podívejme se nejprve na to, jak se v textu projevuje autor.

5.2 ■ AUTOR

Až dosud jsme se o autorovi vědeckého textu vyjadřovali nediferencovaně jako o vědci, který předkládá čtenářské obci svůj text. Pro zpřesnění

uvedme, že v některých případech může být důležité rozlišit kategorii vědce a kategorii **pisatele vědeckého textu**. Hlas vědce se nemusí krýt s hlasem pisatele omezeného třeba pěti stranami textu. Navíc jeden a tentýž vědec může o témž tématu napsat texty formulované naprosto odlišným způsobem, jednou pro účely přísně vědecké, jindy pro účely popularizační. Je tedy dobré si uvědomit, že ten subjekt, s nímž se při četbě vědeckého textu setkáváme, není vědec (se všemi svými osobnostními charakteristikami a odbornými rysy), ale pisatel, nebo chcete-li, autor.

5.2.1 AUTORSKÝ PLURÁL A PLURÁL INKLUZIVNÍ

Podmíněnost ztotožnění vědce s pisatelem se projevuje již tím, že pisatel sám sebe ve vědeckém textu velmi často označuje 1. osobou množného čísla. Je to konvence zvaná **autorský plurál**:

Některá fakta týkající se produkce a diagnostiky fullerenu byla již uvedena v předchozích kapitolách. Zde se pokusíme je sumarizovat...

Pro jednoduchost ukážeme věc na jednom příkladě...

Vyjadřuje-li se autor v 1. osobě množného čísla, může jít v mnoha případech také o **plurál inkluзивní, zahrnující autora i čtenáře do jedné společné kategorie**, již lze vztáhnout na celou diskursní komunitu:

Pokusme se tedy skloubit doposud známé biologické a geologické údaje a vyjde nám následující obraz.

Věnujme se nyní podrobněji fyzikální podstatě vzniku obrazu v optickém mikroskopu.

Proto je tento způsob vyjádření obvyklý v definičních procesech, které autor předkládá celé vědecké obci:

Geologická historie života byla poznamenána řadou krizí. Ty, které vynikají mimořádnou silou, označujeme jako katastrofy.

Užijeme-li pro „větu jako jednotku jazykového systému“ termínu věta a pro „větu jako součást jazykového projevu“ termínu

výpověď, dosáhneme toho, že pro každý z obou aspektů minimálního komunikaátu budeme mít označení zvláštní (což je výhodné).

5.2.2 NEOSOBNÍ VYJÁDŘOVÁNÍ

Nejčastěji volí ovšem autor vyjádření **neosobní**. Nepíše o tom, co dělá on sám, jak vidí problém on sám, případně jak by jej měl vidět čtenář, nýbrž píše o tom, jak je věc v článku nebo ve vědecké obci viděna, jak se problém v článku nebo ve vědecké obci řeší, tj. užívá **konstrukce pasivní**, v nichž je subjekt odsunut do pozadí. Uvedme nejprve doklad, v němž autor píše o tom, jak v článku věc řeší (jak je věc řešena):

V následujícím článku jsou nejprve připomenuty základy teorie rozlišovací schopnosti optického mikroskopu a kontrastu zobrazení, doplněné o výklad nejdůležitějších metod pozorování fázových objektů. Třetí, závěrečná část je věnována principiálně novým metodám, jako jsou videomikroskopie a konfokální mikroskopie. Kvůli přijatelnému rozsahu byly z přehledu vypuštěny běžné metody inferenční a polarizační mikroskopie, neboť lze předpokládat, že mezi fyzikální veřejností by měly být dobře známy.

Místo toho, aby autor volil vyjádření činnostní (připomínám, doplňuji, věnuji, vypouštím, předpokládám, znají), volí opisné pasivum bez uvedení činitele děje (jsou připomenuty, doplněné, je věnována, byly vypuštěny, by měly být známy), případně konstrukci neosobní (lze předpokládat).

Neosobní vyjádření (též **zvrtným pasivem**) je velmi běžné tam, kde autor uvádí poznatky obecně přijaté v diskursní komunitě. Častá je formulace *Všeobecně/Obvykle se má za to, že...* (po níž často následuje zpravidla nějaké avšak...):

Všeobecně se pokládá za možné, že se živé organismy mohou přizpůsobit změnám ve vnějším prostředí tak, že se stanou odolnějšími. Pro tento názor však donedávna chybělo exaktní vysvětlení.

Obvykle se mezi „nespecifické“ elementy imunitního systému řadí i tzv. NK-buňky, které však podle současných názorů náleží spíše mezi velmi nekonvenční antigenně specifické buňky ... Nespecifické a antigenně specifické mechanismy ovšem nelze striktně

oddělit, neboť při každé imunitní odpovědi jsou vzájemně provázány a do značné míry se navzájem podmiňují.

Časté jsou i formulace typu *Donedávna se soudilo...* apod.:

Ještě na počátku století se obecně věřilo, že žloutenka je onemocnění, které...

Zatím je velmi málo známo o životě této skupiny – byť velmi cenný materiál snesla k tomuto problému monografie...

5.2.3 AUTOR V 1. OSOBĚ SINGULÁRU

Stává se, že autor volí vyjádření v 1. osobě singuláru (číslo jednotného). V českých textech je to časté zejména v úvodních partiích článků a knih, v nichž autor vystupuje se svými osobními názory, případně též formuluje subjektivní pohotky a individuální zaujetí, které jej vedly k napsání textu:

I když, jak jsem naznačil, sleduji všechny tři roviny struktury syntaktických jednotek a jejich vzájemnou souhru, ustupuje v přítomné mé práci zřetel gramatický poněkud do pozadí.

Přiznám se bez rozpaků, že podobného vnitřního sváru jsem byl ušetřen, zaujal mě totiž hned zkraje problém, který se zdál být – jakkoliv stál v samém jádru problémového okruhu „národního obrození“ – dosud nedořešený.

V této recenzi se pokusím povědět něco o systému Windows 98.

Obvykle se uvádí, že frekvence 1. osoby jednotného čísla je vyšší v pracích anglosaských autorů a klesá spolu s tím, jak se pohybujeme směrem k východu – v německých a např. i českých textech se s ní čas od času setkáváme, zatímco v rusky psaných vědeckých textech je spíše ojedinělá. Toto pozorování je však třeba brát s rezervou, neboť s tzv. autorským plurálem se setkáváme i v textech anglosaských, normy vědeckého vyjadřování jsou v současné době všeobecně v pohybu, a kromě toho užití 1. osoby jednotného čísla závisí i na idiolektu autora a jeho individuálních preferencích.

I autor, který neváhá v určitých kontextech užít vyjádření velmi osobní,

živé a individualizované, uchyluje se v jiných pasážích k autorskému plurálu a samozřejmě také k řadě vyjádření neosobních, pro vědecký text typických:

Přesto, že byly částečně popsány formální vlastnosti biologických hodin, jejich synchronizace a umístění v organismech, dosud málo toho bylo řečeno o pravé podstatě denních oscilací v hodinách. Bylo zřejmé, že podkladem cyklických změn by mohl být zpětný, seberegulující, zhruba 24hodinový cyklický se opakující proces, ale nedařilo se tento problém rozřešit.

Jak je z uvedeného úryvku patrné, neosobním vyjádřením (*málo bylo řečeno, bylo zřejmé, ale nedařilo se rozřešit*) a užitím pasivních konstrukcí (*byly popsány, otázka se řešila*) pronikají do autorského textu názory a výzkumné výsledky mnoha jiných vědců tvořících diskursní komunitu a její dosavadní znalost. Než se těmito jiným hlasům budeme věnovat podrobněji, podívejme se, jak se do textu promítá kategorie druhého nejdůležitějšího účastníka participačního rámce textu, kategorie čtenáře.

5.3 ■ ČTENÁŘ

Je pravda, že čtenáře publikovaného textu neznáme. Není proto snadné identifikovat, jaká setkání autora se čtenářem mohou nastat a kdo všechno se jich zúčastní. Autor vědeckého textu nicméně se čtenářem počítá, může s ním i **vyjednávat**, pokud předpokládá jeho těžkosti při dešifraci textu:

Jsem si vědom toho, že předkládaná práce nepředstavuje pro čtenáře vždy snadnou četbu.

Může se snažit získat souhlas čtenáře častým **nepřímým oslovováním**:

Poznámka by mohla u čtenáře vyvolat – věřím, že mylný – dojem... Abych tento čtenářův případný dojem rozptýlil...

Zcela v rukou čtenáře této statí, popř. i jiných mých prací, nechávám rozhodnutí o tom...

Aby autor **navázal kontakt**, může se dovolávat společných znalostí:

Jak asi řada čtenářů tuší, je Česká republika oblastí, kde se člověk může cítit víceméně bezpečně, neohrožen tropickými parazity.

Autor se obrací ke čtenáři celou stylizací svého výkladu, výběrem tématu a jeho zpracováním, jeho zakotvením v domácí či cizí vědecké tradici.

Uvedeme několik dokladů **strategií interkulturních**. Když český romanista seznamuje české čtenáře s francouzskou teorií vědeckého stylu, zakotvuje ji v české tradici:

Český čtenář si tu bezpochyby připomene pražskou tradici stále živou, B. Havránka...

Podobně píše-li český lingvista o české situaci pro zahraničního čtenáře (např. anglicky), snaží se dívat se na ni optikou čtenáře neinformovaného o ní tak, jak to lze předpokládat u čtenáře domácího. Píše:

Zvláštním rysem, který je příznačný pro malé jazyky, ale je jen těžko pochopitelný pro uživatele angličtiny, je obava z cizích prvků importovaných do slovníku.

To jsou jen drobné ukázky komentářů zakotvujících informace v domácím či cizím lingvistickém povědomí. Ohled ke čtenáři ovšem spočívá, jak bylo řečeno, i v samotném výběru tématu a způsobu jeho prezentace domácímu či zahraničnímu publiku.

Zcela specifickou problematiku má např. interakční situace, při níž text putuje do sociálních kontextů zcela neznámých, cizích, jako když např. posíláme abstrakt na zahraniční konferenci a nemáme tušení, v jakém kontextu se ocitne, s jakými čtenáři se setká. V případech takovéto mezikulturní komunikace je pak o to více potřeba odhadnout možnou recepci textu.

5.3.1 ČTENÁŘ ZASVĚCENÝ A LAIK

Autor vědeckého textu se zdaleka neobrací ke svému čtenáři jen nepřímými oslovenými, rétorickými otázkami, jimiž rozvíjí společnou znalost,

a metatextovými komentáři, jimiž provází čtenáře strukturou svého textu. I když autor čtenáře v textu vůbec nejmenuje, stylizuje svůj výklad s ohledem na něj. Kdo je tedy čtenář, jehož bere autor v úvahu? Podobně jako lze rozložit pojem posluchače u ústní komunikace (přímý adresát, nepřímý možný posluchač, náhodný svědek rozhovoru), lze rozložit i pojem čtenáře a čtenářů. Je tu vědecká obec, jíž je vědecký článek přímo adresován, aby mu „naslouchala“, a kromě toho tu jsou vědci, kteří čtou vědecký článek třeba náhodou, jako když náhodný svědek vyslechne rozhovor, který mu nebyl určen. (Časopis Naše řeč si může koupit kterýkoli český či zahraniční mluvčí češtiny a žádný z nich nebývá osloven adresně. Lze předpokládat, že adresáty jsou lingvisté, ale mohou jimi být i laičtí uživatelé češtiny.)

U vědeckého textu se tak rozlišuje úzce odborné, **ezoterické auditorium**, zasvěcené do vědeckého problému, a širší, **exoterické publikum**, které se zajímá jen o některá zjištění, z textu si odnese jen něco apod. Někdy text počítá jen s auditoriem vědecky zasvěceným, jindy vykazuje respekt i k tváři publika vzdálenějšího. Autor by si měl být při formulaci vědeckého článku vědom obou možných skupin čtenářů, a to především když se rozhoduje, které pojmy má definovat a kterou základní literaturu uvádět. Bude-li autor velmi explicitní, může vyvolat dojem, že čtenáře podceňuje. Bude-li autor málo explicitní a spolehne se na to, že čtenář bude vědět, oč jde, nemusí čtenář jeho intenci vůbec pochopit nebo nemusí např. pochopit, čím se autorova zjištění odlišují od kontextu dosavadních znalostí.

5.3.2 POPULARIZAČNÍ ZAMĚŘENÍ TEXTU

Zcela zvláštní problematiku pak představuje **text popularizující** určitý vědecký poznatek. Pak pisatel volí i vyjádření, které není přísně vědecké, nýbrž může být i velmi obrazné. Přirovnání nebo metafora, předvedení vědeckého poznatku na názorném příkladu z běžného života **umožňuje vědeckému poznatku putovat do širších interdisciplinárních kontextů**. Uvedme příklad z článku *Pravidla provozu na bakteriálním chromozómu aneb kterak nezahynout z časopisu Vesmír*:

Vzpomeňme si nyní na americkou lidovou píseň, jejíž hlavní postavu V+W překřtili na strojvůdce Příhodu, a zauvažujme, co se stane, když se nějakou náhodou replikační uzel a RNA-poly-

meráza ocitnou současně na stejném místě bakteriálního chromozómu. Pokud reduplikáza dohoní pomalejší transkriptázu zezadu, nenastane zřejmě žádný vážnější problém: DNA-polymeráza prostě počká, až RNA-polymeráza dospěje na konec genu, odpadne a uvolní dráhu. Jiná však je situace v případě čelního nárazu. Několik nepřímých důkazů ukazuje, že asociace vyvolaná zmíněnou písničkou nebyla tak zcela nemístná, protože následky takové srážky jsou zřejmě zhojbné bez ohledu na to, zda na sebe polymerázy skutečně fyzicky narazí, nebo (což je pravděpodobnější) zda pnutí rozplétané DNA zabrání jejich dalšímu pohybu, aablokuje tudíž jak přepis, tak i replikaci.

Uvedený úryvek je jistě zajímavý z mnoha důvodů, např. spojením termínů přísně vědeckých s výrazy z žánru populárního. Všimněme si však v uvedeném úryvku jedné zajímavé strategie, užití s ohledem na čtenáře. Autorka v úvodním textu, jehož cílem je formulovat problém atraktivně, záměrně volí vyjádření poměrně vágní: *Několik nepřímých důkazů ukazuje...* Zasvěcený čtenář se může tázat: Jaké důkazy má autorka na mysli? Proč o nich hovoří tak nespecifikovaně? Lze odpovědět, že daná pasáž je určena spíše čtenáři nezasvěcenému, kterého nechce autorka hned na začátku odradit velkými podrobnostmi. Teprve když se autorce podařilo (podle jejího předpokladu) čtenáře svým efektním úvodem, založeným na tzv. strategické vágnosti, získat, pokračuje již způsobem klasickým:

Z čeho se na to vlastně dá usuzovat? Zmíněné nepřímé důkazy zveřejnila před časem dr. B. Brewerová v elegantním článku v celosvětově uznávaném časopise Cell. Podívejme se nyní na některé závěry její práce podrobněji.

Počáteční **navazování na společnou znalost** je velmi rozšířenou strategií popularizačně zaměřených článků. Autor se od začátku snaží nepolekat laického čtenáře přílišnou exaktností výkladu a snaží se naopak aktivizovat to, co má se čtenářem společného, co pisatele i čtenáře spojuje. Podívejme se na několik typických začátků popularizačních statí, jež mají čtenáře přilákat nějakým nečekaným počátečním tahem, konkrétním příkladem, zážitkem, vzpomínkou nebo se dovolávat obecné zkušenosti laického čtenáře:

Článek *Luminometrie – analýza pomocí světla* začíná slovy:

Ex oriente lux – světlo přichází z východu. Nebo také z chemických reakcí. Přijde na to.

Článek *Rozptyl emisí v atmosféře* začíná takto:

Snad každý z nás si pamatuje ze školy, že ovzduší naší planety je v převážné míře tvořeno dusíkem a kyslíkem v základním poměru 4:1.

Článek *Z čeho se skládá povrch pevných látek?* začíná slovy:

Představme si dokonalý monokrystal kuchyňské soli ve tvaru krychličky o hraně 1 cm.

Ne ovšem ve všech typech textů si lze představit takovou ohleduplnost ke čtenáři. Texty přísně vědecké si nemohou dovolit mít kritérium snadné dešifrace jako kritérium primární a nemohou být konstruovány tak, aby jim rozuměl i laik. Ohled ke čtenáři, i když jiného druhu, se tu však projevuje také. (A je-li tento ohled podceněn, je to chybou autora a vadou textu).

5.4 ■ INTERAKČNÍ POVAHA VĚDECKÉHO TEXTU

Přestože psaní vědeckých článků nezahrnuje tentýž bezprostřední kontakt účastníků, jaký je příznačný pro ústní komunikaci tváří v tvář, je formou interakce.

Interakční struktura vědeckého textu je velmi bohatá. Ve formulacích vědeckých tvrzení jsou vyslovována **uznání, díky, žádosti a výzvy, ale i kritiky, zpochybnění a obvinění**. Autor vědeckého článku může, jak jsme v předchozí kapitole viděli, vystupovat vůči čtenářům vstřícně, ale může svými manýrami, náročností, ale i spekulativností výkladu také vyvádět čtenáře z míry. Ve vědeckém textu jsou zkrátka dodržovány či porušovány určité normy interakce, včetně zásady ohleduplnosti ke čtenáři, zdvořilosti (Myers 1989), jež teorie komunikace zachycuje např. v termí-

nech – u nás nepříliš obvyklých – **strategií zachovávajících a ohrožujících tvář adresáta** (v našem případě čtenáře), ale **i samotného autora**.

5.4.1 STRATEGIE ZDVOŘILOSTI

Podle teorie zdvořilosti, kterou vypracovali Brownová a Levinson (1978), má osoba autora i adresáta negativní tvář a pozitivní tvář, což je obrazné vyjádření přání, aby a) jí **nebyly kladeny překážky** a b) **dosáhla souhlasu**. Každý autor má racionální schopnost vybrat si takovou strategii, aby dosáhl maximálního efektu při minimální ztrátě tváře. Do volby strategie přitom vstupují tři kritéria:

1. Sociální distance mezi autorem a příjemcem – ta je v případě vědeckého textu velká. Na tom nic nemění fakt, že mezi vědci existují osobní kontakty. Jakmile začnou psát vědecký článek, osobní blízkost ustupuje sociální vzdálenosti, což se projevuje mj. tím, že se oslovení a druhá osoba nahrazuje osobou třetí (tj. autor se ve vědeckém textu, např. v polemice, neobrací k jinému autorovi přímo – v druhé osobě, nýbrž mluví o něm jako o osobě třetí).

2. Poměrný rozdíl v moci mezi autorem a příjemcem – ten je ovšem ve vědecké obci zpravidla malý.

3. Druh a stupeň požadavků kladených autorem na příjemce, tj. na vědeckou obec.

Podle této koncepce jde o to, že každý vědecký článek obsahuje tvrzení, které je příspěvkem k vědě, a mnohé vědecké články svým tvrzením popírají anebo nějak překračují tvrzení předchozí, jiná, z nichž mnohá jsou vědeckou obcí přijatá. Nové tvrzení si činí nárok na obecné uznání, na kredit, a tím vlastně ohrožuje tvář obce, tvář jiných vědců, neboť jim klade překážky a omezuje jejich kroky. Vzniká tak napětí, jež bývá **tlumeno strategiemi směřujícími k zachování tváře obce nebo alespoň zmírňujícími její ohrožení**. Podívejme se na tyto strategie podrobněji.

Upozorňovali jsme již, že autor velmi často uvozuje svůj výklad variantami slov *Obvykle se má za to, že... Avšak... – Často se uvádí... Avšak...* Již tento fakt svědčí o tom, že popírání nebo alespoň překračování starších zjištění a zjištění obecně přijatých je pochopitelně zásadním postupem vědeckých statí, které chtějí přinášet nové poznatky:

Skleníkový efekt spojujeme nejčastěji s přítomností oxidu uh-

ličitého v ovzduší. Ukazuje se však, že určitou roli může hrát i druhý oxid uhlíku, oxid uhelnatý.

Podívejme se dále na tento úryvek:

Obvykle se jako hlavní podoby (variety) národního jazyka označují spisovný jazyk a různá místní nářečí. Tento tradiční názor předpokládá, že spisovná varieta jazyka, která plní jeho vyšší kulturní funkce, je na celém území jazyka jednotná a postupně zatlačuje do pozadí rozrůzněná místní nářečí, popř. je úplně vytlačuje i z běžného každodenního hovoru. Je to však názor zastaralý, který neobstál a byl už v naší i v mezinárodní lingvistice nahrazen přístupem vhodnějším.

Tím, že autor ve vědeckém textu popírá názory starší, jež považuje za překonané, zastaralé (srov. též eufemismus tradiční), nazývá je názory, které neobstály a byly nahrazeny přístupy vhodnějšími, vystavuje se nebezpečí, že vstoupí do konfliktu se zastánci názorů „tradičních“ a ohrozí jejich tvář. Autor uvedeného úryvku se toho nemusí příliš obávat, protože patrně většina členů vědecké obce bude s jeho „vhodnějším“ přístupem souhlasit. Proto může volit vyjádření poměrně přímočaré.

V mnoha jiných případech je ale autorem navrhované řešení diskutnější, nebo to alespoň autor předpokládá, a proto se **proti možným výtkám předem ohrazuje**. V odborné literatuře věnované sciorétorice vědy se hovoří o tzv. ohrazování se (*hedging*) (Myers 1989), tj. podmíněným zavedení tvrzení, jeho připuštění v omezené míře, jeho hypotetičnosti. Autor dává najevo, že jde o možné tvrzení (srov. kap. 9 o modalitě), jež navrhuje k zvážení, ale netrvá na jeho bezvýhradném přijetí:

V nedávné době vznikla řada historických studií usilujících přesnými analytickými metodami postihnout složení této společenské vrstvy a její sociální kořeny. Jakkoliv by pro závažnost dosažených poznatků bylo třeba provést kontrolu získaného statistického materiálu, všechno napovídá, že legenda, jež se v obecném povědomí dodnes udržuje, bude v mnohém otřesena. Zatím získané údaje nasvědčují tomu, že se často značně přeceňuje sepětí vlastenecké společnosti s vesnicí a že bude obtížné ji nadále vysvětlovat jako ideologický hřeben vlny českého venkova upadající-

cího do silně poněmčených velkých měst, neboť z měst většina vlastenců pocházela.

Autor předkládá k úvaze poznatek, jenž se mu zdá být zásadní a věrohodný (byl dosažen *přesnými analytickými metodami*), přesto si ponechává určitou rezervu, pokud jde o jeho bezvýhradné přijetí (*jakkoliv by pro závažnost dosažených poznatků bylo třeba provést kontrolu získaného statistického materiálu*). Nicméně poznatek se mu jeví přece jen dostatečným důkazem (*všechno napovídá*) pro vyvrácení názoru staršího, tradičního (*legenda, jež se v obecném povědomí dodnes udržuje, bude v mnohém otřesena*). Znovu však autor připouští, že data, která k tomuto poznatku vedla, nemusejí být definitivní (*zatím získané údaje nasvědčují tomu, že...*).

Po této pasáži, v níž autor předjímá možné výhrady a připouští, že nová zjištění nemusejí být definitivní, vystupuje již směle na jejich obhajobu:

Přes značnou překvapivost podobných zjištění z hlediska ustálené představy je s nimi možné polemizovat opět jen cestou statistické analýzy a přesným ověřením skutečnosti, v jaké míře zkoumaný statistický soubor skutečně obráží podstatné rysy vlastenecké společnosti.

Zatímco v prvním úryvku uplatňoval autor spíše **zdvořilost pozitivní** (zaměřenou na získání souhlasu), v druhém postupuje již cestou **zdvořilosti negativní** (zaměřenou na to, aby autorovi a jeho tvrzení nebo jím citovanému tvrzení nebyly kladeny překážky).

Prostředkem podmiňování a omezování vlastního tvrzení jsou modální výrazy typu *snad, pravděpodobně, poněkud, možná*, modální slovesa *mohli bychom, měli bychom, bylo by možné* a jiné způsoby omezování platnosti vlastních tvrzení (o nich podrobněji viz 9. kap. o modalitě):

Je patrně sotva možné vyslovovat jakékoliv globální představy nebo generalizace o těch subsystémech racionálně inicializovaného a ovládaného dialogu, které jsme charakterizovali jako cílové struktury, tematiku a potenciální účastníky. V těchto okruzích je spektrum možností i variant takřka neomezené.

Na druhé straně se tyto prostředky kombinují s takovými výrazy navozujícími solidárnost se čtenářem a jeho představami, jako je právě inkluzivní my (vědecký styl můžeme charakterizovat), neosobní konstrukce (platí, že..., soudí se, že...), odvolávání se k obecně platným soudům (je obecně známo, že...) apod.

5.4.2 OHLED NA TVÁŘ VĚDECKÉ OBCE

Respekt k tváři vědecké obce se tedy projevuje především

1. citacemi a odkazováním k těm tvrzením, která jsou přijata a sdílána vědeckou obcí:

Stále platí charakteristika prakticky odborné a teoreticky odborné sdělovací funkce jazyka ..., svůj aktuální význam neztratily ani zásadní poznatky o odborném stylu...;

2. formulací vlastních tezí a jejich uvozením:

Právě tento výčet vede k zamyšlení a někdy i k pochybnostem ..., pokusíme se obsah a rozsah zkoumaného tématu, to je odborných projevů, vymezit poněkud přesněji;

3. usouvztažením vlastních tezí s kontextem dosavadních znalostí:

Je pochopitelné, že všechny útvary vědeckého stylu neposkytují autorově individualitě stejnou možnost. Přesto se však domníváme, že současný vývoj vědeckého stylu je tímto odklonem od neutrálního, objektivního a neosobního projevu zřetelně poznamenán.

Formulace *Obecně stále platí ... avšak/přesto chceme zapochybovat, zpřesnit, dodat něco nového* je pro vědecký text, který svou povahou rozvíjí dosavadní stupeň poznání, typická a často prochází celou strukturou textu.

Interakční a sociální pohled na jazyk vědy nepřináší nic, co bychom o vědeckém textu nevěděli či intuitivně při psaní vědeckého textu sami nedělali. Výrazným dokladem je psaní o diskusních tématech, kdy se autor způsobem argumentace, uváděním dokladů, předkládáním jiných řešení, diskusí o nich apod. preventivně ohrazuje proti možným výtkám ze

všech stran. Takto obezřetně si často počínáme spontánně, intuitivně, i bez sociologického rozboru jazyka vědy. Nicméně práce z oboru sociologie vědeckého psaní vedou k sebereflexi vlastních interakčních postupů a umožňují identifikovat postupy druhých. Umožňují „poněkud zpřesnit“ takové představy o odborném stylu jako: „výstavba textu je dána objektivními zákonitostmi rozvíjení tématu“, „vědecký styl stojí v protikladu ke stylu publicistickému z hlediska rysu apelovosti“, „vzhledem ke vzdálenosti adresáta má formální ráz“, „je neosobní a konstituuje se pod tlakem faktoru monologičnosti“. Ne že by tyto charakteristiky neplatily, ale všechny uvedené rysy jsou výsledkem toho, že dialogický interakční rámec, v němž dochází ke komunikaci vědce s vědeckou obcí, se promítá do vědeckého textu určitým způsobem, pro vědecký styl specifickým. Autor vědeckého pojednání si zpravidla nepočíná jako boxer v ringu, jehož cílem je knokautovat svého partnera před očima diváků. Partnerem autora vědeckého textu je publikum – tedy vědecká obec, o jejíž uznání a přijetí mu jde.

5.5 ■ DALŠÍ SUBJEKTY V TEXTU

Osoby, které jsou do interakce zahrnuty, jsou nejen autor a čtenář. Svým způsobem jsou v textu přítomné i další subjekty a jejich hlasy. Do vědeckého textu se promítají názory mnoha dalších vědců, jež autor cituje nebo k nimž odkazuje, souhlasně či nesouhlasně:

Dieudonné má za to, že nedbalá argumentace je dětskou nemocí matematických oborů a říká: „...obecně akceptovaný standard toho, co znamená platný důkaz v topologii, se objevil po roce 1910 a od té doby se nezměnil.“ Ve skutečnosti se však odehrála řada epizod. Rané práce René Thoma o diferencovatelných varietách byly brilantní a obecně solidní. Pozdější práce týkající se singularit již tak nesporná nebyla. Jeho tvrzení o C hustotě topologicky stabilních zobrazení bylo podpořeno detailním, ale neúplným náčrtem argumentu, jenž byl později opraven Johnem Matherem... Jiným příkladem jsou rané práce Dennise Sullivana. Po solidním začátku se v sedmdesátých letech dal do brilantního a široce chváleného, leč „teoretického“ průzkumu topologie variet. Detailní argumentace byla slabá a pokusy zaplnit logické mezery vázly.

Autoři přehledu jednotlivých vědeckých koncepcí si v uvedeném úryvku počínají velmi přímočaře, sebejistě a vyslovují své souhlasné i kritické soudy o jiných vědcích takřkajíc bez obalu (jedná se o překlad z angličtiny). Viděli jsme však již, že zpravidla si autor počíná – zejména v oborech humanitních – mnohem obezřetněji a zastřeněji:

I když o zcela přesnou explikaci pojmu „umělá inteligence“ jsou dosud vedeny spory a stanovení přesných a zcela jednoznačných kritérií je patrně velice obtížné, nesporná je zde podstatná úloha komunikačních procesů, a tedy také „zjazykovění“ vztahů člověk – inteligentní technický systém.

5.6 ■ STRATEGIE KRITICKÉ A POLEMICKÉ

Nejzajímavější příklady strategií soudů o jiných autorech nacházíme v žánru **recenze, kritiky** a ještě výrazněji v žánru **polemiky**. Žánr osobní polemiky, anebo koneckonců i recenze, mají zvláštní participační rámeček. Jsou to žánry, v nichž zároveň vstupuje do interakce i velmi konkrétní osoba adresáta, např. autor recenzovaného díla, s nímž autor recenze vede dialog.

Píše-li autor recenzi nějaké knihy, rozděluje svou pozornost mezi autora recenzované knihy, s nímž vede místy souhlasný, místy i trochu polemický dialog, mezi ostatní odborníky v dané oblasti, před nimiž vlastně argumentuje, a mezi náhodné čtenáře recenze, které o této knize prostě informuje. Hodnotící výroky mohou mít různou podobu a vyjadřovat různý stupeň kritičnosti.

Kritika s opatrným vyslovením vlastního soudu:

K článku mám několik doplňujících poznámek.

Je asi dobré si připomenout...

Kritika zdvořilá:

Člověk by však měl být opatrnější a zdrženlivější při posuzování jevů.

Kritika mírná a rozvažující:

Ale i tak se mi koncept kontextové použitelnosti FSP jeví jako těžko interpretovatelný: vždyť FSP je přece svou podstatou právě záležitostí toho, co se s větou děje, je-li jí užito jako výpovědi v jisté promluvové situaci, a tedy též v jistém kontextu.

Kritika připouštějící jen částečnou oprávněnost tvrzení:

S autorem zcela souhlasím v tom, že „chorobná“ věda existuje a že může znamenat značné nebezpečí nejen pro laickou, ale i odbornou veřejnost. Nemohu však přijmout jeho mlhavé vymezení této oblasti a zmatené přiřazování jevů a pojmů.

Kritika eufemisticky upozorňující na částečné nedostatky:

Johnsonova kniha obsahuje množství drobných chyb nebo spíše nenápadných (a věřím že nezáměrných) misinterpretací.

Kritika postupně gradující:

To nejdůležitější na Johnsonovi ovšem nejsou věcné omyly, ale celkový přístup. ... Závažnější je ovšem to, že Johnson jasně ne-deklaruje svou pozici: je potom těžké mu ji vyvracet.

Kritika rezolutní:

Každá z těchto disciplín má svůj systém pojmů a svůj způsob „uchopení“ skutečnosti, který je třeba respektovat. ... Tyto předpoklady však v uvedeném článku nejsou zdaleka splněny, ba dokonce v něm můžeme zřetelně identifikovat značnou vzdělanostní omezenost.

Kritika ironizující:

Autor této věty si zřejmě neuvědomuje, že pochybnost ohledně přechodových forem naprosto a vůbec není argumentem speciálně proti darwinismu. ... Pokud autoři takovýchto argumentů záro-

veň tvrdí, že nejsou ani zastánci nauky o stvoření, pak asi nezbyvá než věřit, že oni věří v postupné vysazování nových biologických druhů na zeměkouli ufony, popřípadě radou sionských mudrců.

Viděli jsme, že i v případech vysloveně kritického přístupu k druhému autorovi volí pisatel zpravidla zdvořilostní formu vyjádření, kdy alespoň s některými východisky kritizovaného autora souhlasí, dává druhému autoru šanci obhájit se apod. I to je projev zdvořilostních autorských strategií. Jindy se ovšem pisatel rozlítí do té míry, že popírá veškerá tvrzení svého protivníka, na jeho tvář přestává brát ohled a neváhá jej zcela knokoutovat, jako tomu bylo v případě poslední uvedené kritiky, ironizující protivníka před tváří celé vědecké obce.

5.7 ■ OBRAZNOST VE VĚDECKÉM TEXTU A JINÉ STRATEGIE UVOLNĚNÍ

Zkoumání interakčního rámce vědeckého textu vede rovněž k diferencovanému pojetí takových rysů vědeckého textu, jako je přesnost, určitost, jednoznačnost i terminologičnost.

Viděli jsme již, že při zaměření textu na publikum méně informované, méně zasvěcené, jako v případě popularizací, ale i různých vědeckých návrhů, zpráv a žádostí určených širokému okruhu vnímatelů, ovšem i v případě ústních referátů a přednášek, přichází v úvahu i záměrná, tzv. strategická vágnost (stojící v protikladu ke zmíněné přesnosti, určitosti, jednoznačnosti i terminologičnosti) jakožto vhodný a efektivní prostředek umožňující textu proniknout okruhem zasvěcených adresátů ke vnímatelům exoterickým, stojícím mimo daný obor. Uvedli jsme již, že je to vágnost umožňující textu putovat do nových sociálních kontextů (srov. oddíl 10.4 o přesnosti).

Velkou úlohu tu má také obraznost vyjádření (srov. oddíl 10.5.2). Obraznost vyjádření samozřejmě nepatří k centrálním rysům vědeckého diskursu. Ozvláštňuje styl diskursu a osvěžuje výklad. Autor následujícího úryvku zakládá svůj výklad na řadě obrazných prvků, a to v rovině metaforických pojmenování, frazeologických spojení i přirovnání:

Hnědá tuková tkáň je doslova napěchována mitochondriemi a oxidačními enzymy. ... Nekontrolovaně vzniklé teplo by mohlo porušit buněčné membrány a mohlo by dojít i ke koagulaci tělních

bílkovin. Organismus by se mohl doslova uvařit. ... Množství vzniklého tepla potom závisí na přísunu substrátu, podobně jako když přikládáme uhlí do kamen. ... Říkáme, že v buňkách hnědé tukové tkáně je oxidace odprávena od fosforylace.

Pisatel se snaží, aby jeho jazyk byl barvitější a živější. Musí samozřejmě volit vhodnou míru, aby výklad uvolnil, ale na druhé straně jej příliš netrivializoval a nebyl příliš familiární (což by znamenalo, že nebere čtenáře vážně).

Uvolňující argumentací se rozumí rétorické prostředky, které porušují očekávání prostého věcného stylu akademického výkladu: vtipy, anekdoty, postranní poznámky, přísloví, kolokvialismy a další prostředky citovosti a obraznosti, jež mohou být proneseny spíše jen na okraj, anebo tvořit celou osu výkladu. Strategie uvolnění nelze posuzovat mimo závislost na specifické oblasti vědy, a také na specifice kulturního prostředí. Šance pro užití uvolňujících argumentačních strategií jsou větší ve vědách humanitních a jsou tu možná častější než ve vědách přírodních, jsou přirozenější ve sděleních ústních a v současné době patří k oživujícím strategiím konferenčních vystoupení, zejména při jejich zahájení. Citujeme ze zprávy o zahraničním kongresu, uveřejněné v českém vědeckém časopise:

Vysvětlit tyto objevy nezasvěceným je jistě nesnadné. Pohledte, jak se s tímto problémem vypořádal před třítisícovým publikem v curyšském Kongresshausu princetonský matematik John Conway. Objevil se na jasně osvětleném pódiu v šortkách, sandálech a větrovce. „Nikdo neví,“ řekl, „jak zaplnit náš obyčejný třírozměrný prostor totožnými koulemi tak hustě, jak je to jen možné. Předpokládá se, že nejlepší je poskládat koule do řad a vrstev, jak vám teď ukáží.“ Vytáhl z kapsy větrovky něco zcela zmačkaného jako kapesník. Ukázalo se, že je to kus nějaké umělé hmoty, která se rychle roztáhla a vytvořila modrý míč velikosti dětské hlavy. „Položme vedle něj několik dalších koulí,“ řekl Conway a vytáhl nějakých deset dalších míčů z kapsy. Poskládal je na stůl tak, že vytvořily mřížku rovnostranných trojúhelníků. „Teď,“ říká přednášející, „položme další vrstvu nahoru“ – a z další kapsy loví červené míče. Když umístil třetí vrstvu (zelených) míčů (ze třetí kapsy větrovky), pochopil každý vrstvené zaplnění celého prostoru. „Teď už ty míče nepotřebuji,“ říká Conway a bere míč z vrcholu a hází

jej do sálu někam mezi dvanáctou a čtrnáctou řadu. „Tyto také nepotřebuji,“ a pokračuje v házení barevných míčů do všech koutů sálu. Když hodil všechny míče (chytané posluchači s výkřiky radosti), poznamenal: „A teď už nepotřebuji ani větrovku,“ solékl ji a odhodil na podlahu. Šortky si po dobu přednášky nechal. Přes svou výstřednost patřila Conwayova přednáška na kongresu k nejsrozumitelnějším.

Funkcí uvolňujících strategií bývá připravit čtenáře nebo publikum na vnímání – často komplikovaného – vědeckého problému a potřebně jej naladit. Je pravda, že s podobným uvedením do problematiky, jaké jsme představili výše, se setkáváme častěji na konferencích zahraničních než třeba na konferencích domácích. Právě tento fakt vede mnohé badatele o stylu vědeckého diskursu k tomu, že uvažují o mezijazykových a mezikulturních rozdílech v kompozici vědeckého diskursu i ve struktuře vědecké diskursní komunity v příslušných zemích. Uvádí se (s odvoláním na klasifikaci zdvořilostních systémů podle Brownové – Levinsona 1978), že vědecké kultury se rozpadají do různých zdvořilostních systémů. Zatímco angličtina směřuje k solidární zdvořilosti a zmenšuje parametr vzdálenosti mezi členy akademické obce, a také mezi funkčními styly, jiné evropské jazyky se orientují na hierarchický zdvořilostní systém s asymetričtějšími vztahy mezi příslušníky akademické obce. Méně svobodně překračují hranice prostého vědeckého stylu a méně odvážně se pouštějí do obraznějšího způsobu výkladu (nejedná-li se o žánry vysloveně popularizační).

Míra obraznosti a uvolňujících strategií obecně tedy ovlivňuje interakční rovinu komunikátu, jak mluveného, tak psaného. Relativizuje představu přísné racionálnosti vědeckého diskursu. Je ovšem třeba mít na paměti, že obraznost bývá v těchto případech podřízena záměrům vědeckým a nejedná se (nebo by se nemělo jednat) o obraznost, vtípnost a zábavnost samoučelnou, vyjadřující jen autorovo vlastní sebeuspokojení.

6 KANONICKÉ ČÁSTI VĚDECKÉHO TEXTU

„Někdy se má za to, že fakta mluví sama za sebe a že vědecký popis reality, je-li vypracován poctivě a detailně, je prostě odrazem reality. Ve skutečnosti je třeba vypracovat si rétoriku, tj. vyvinout přesvědčivý styl pro vědecký článek. Zdá se, že jevy nabývají statutu faktu jen díky konsensu a že tohoto konsensu nelze dosáhnout bez rétorické přesvědčivosti. Umění spočívá v tom, vyvolat ve čtenáři přesvědčení, že tu nejde o žádnou rétoriku a že článek o vědeckém výzkumu je „nulové psaní.““

(BARTHES 1975, CIT. PODLE SWALESE 1990)

6.1 ■ TITULEK A JEHO TYPY

Zda autor vědeckého textu vyvolá zájem čtenáře o svůj článek nebo knihu, to záleží už na volbě titulku. Titulek si totiž přečte mnohem více lidí, než kteří se pustí do četby celého následujícího textu. Proto se vyplatí věnovat formulaci titulku náležitou pozornost. Příliš krátký titulek čtenáři v rozhodování moc nepomůže a příliš mnoho slov může zase čtenáře odradit. Většinou se uvádí, že titulek by měl s použitím minimálního počtu slov adekvátně a přesně vyjádřit téma textu. Toto hledisko vyhovuje jak čtenáři, tak nejrůznějším referativním službám, které vědecký text zpracovávají, a tím mu nacházejí cestu k dalším potenciálním čtenářům. Může se stát, že nevhodně nazvaný článek zapadne a nikdy nenalezne čtenáře, kterým byl určen. Většina titulků článků i knih se proto uvedené zásady drží a snaží se hned v titulu téma adekvátně vyjádřit. Uvidíme však, že často autor usiluje o něco víc – vložit do titulku i to, k čemu ve svém výzkumu dospěl. Pak titulek vyjadřuje nejen to, jakým tématem se autor ve svém výzkumu zabýval, ale i novou informaci, kterou čtenáři zároveň sděluje, tedy obsahové jádro neboli réma svého vědeckého příspěvku. A konečně jsou i titulky, které se snaží čtenáře upoutat nejrůznějšími rétoric-

kými strategiemi, z nichž nejčastější je položení rétorické otázky, anebo jiná rétorická figura, jako je např. paralela, paradox, kontrast aj. Tato strategie má své místo zejména v textech popularizačního zaměření, v nichž se snaha upoutat širší čtenářskou obec projevuje už od počátečních fází formulačního procesu. Objevuje se tu i hra se slovy a jejich nezvyklými spojeními. Obraznost však není vyloučena ani v titulech teoretických. Podívejme se nyní na jednotlivé možnosti podrobněji.

6.1.1 TITULKY NAZNAČUJÍCÍ/SPECIFIKUJÍCÍ TÉMA

Téma bývá zpravidla vyjádřeno **jmennou frází v 1. pádě** jednotného či množného čísla:

Strukturální projevy učení a paměti v mozku

Protinádorové a jiné účinky TNF

Ekologická funkce říční nivy

Infekční žloutenky vyvolané hematotropními viry

Nové metody optické mikroskopie

Elektronová struktura kovových a smíšených nestechiometrických klastrů

Odstranění polutantů z plynných a kapalných médií radiačními technologiemi

Číslicové řízení servomechanismů

Výpočet hustoty proudu na symetrickém třívodičovém páskovém vedení

Vlastnosti stavebních prvků optoelektronických členů

Řešení rovinného turbulentního tekutinového proudu

Některé titulky označují téma jednoduchou jmennou frází v 1. pádě, jiné rámuje téma abstraktními výrazy typu *otázka, problémy, vlastnosti, zvláštnosti, současný stav, nové trendy, řešení, návrh* apod., a většinou pak v důsledku toho dochází k hromadění jmenných frází.

Návrh průchodového izolátoru elektrostatického komorového odlučovače popílku

Autor by měl při formulaci titulku dbát na to, aby titulek neobsahoval příliš mnoho výrazů v 2. pádě jednotného čísla a příliš mnoho podstatných jmen slovesných, titulek je pak těžkopádný a méně přehledný:

Modelování procesů řešení problémů

Již v odd. 2.4, věnovaném charakteristickým rysům českého vědeckého vyjadřování, jsme upozorňovali, že určitá zdrženlivost a skromnost vede českého autora k tomu, že téma svého příspěvku neformuluje jmennou frází v 1. pádě, ale že titulek bývá – v pracích autorů humanitních oborů poměrně často – formulován pomocí předložek **o, k**, případně **na okraj**.

O:

O původu tvarů

O fyzikální terminologii

O jazyce a společnosti

O jednom modelu rozložení délky slov

O přejatých slovech v češtině z hlediska kvantitativního

O vztahu mezi délkou slova a jeho polohou ve větě

K:

K některým fyzikálním přístupům v biologických systémech

K problematice symbolu a metafory

K trojímu pojetí intuice

K tzv. pronikání obecné češtiny do spisovného jazyka

K některým základním pojmům funkční mluvnice češtiny

K vědeckým a technickým možnostem rozvoje české lexikografie

K vztahu mezi psanou a mluvenou češtinou

K významovému rozpětí Jakobsonovy poetické funkce

K jazykovědné analýze komunikace v hromadných sdělovacích prostředcích

Na okraj:

Na okraj konkurence slovotvorných prostředků

Na okraj nového přístupu k teorii tlumočení

Užití těchto předložek má jistě v mnoha případech své oprávnění, vyjadřuje-li se autor skutečně jen k některým aspektům uvedeného tématu, ale v řadě případů se jedná spíše o úzus, který jsme se pokusili již na jiném místě připomenout a historicky vysvětlit.

Některé titulky se snaží zpřesnit téma článku doplněním aspektu, z něhož je dané téma zkoumáno:

Jazyková otázka v sociologických výzkumech internetnických vztahů dvou národně smíšených oblastí České republiky

Využití jazyka při řízení pracovních kolektivů v ostravské průmyslové aglomeraci se zaměřením na zkoumání česko-slovensko-polské interference

Takový zpřesňující titulek má často podobu **dvojjčlennou** – spojujícím výrazem je tu např. **spojka a, pomlčka, dvojtečka**:

Kvantové jevy v pevných látkách a jejich využití k měření elektrických veličin

Strukturní parametry vrstevnatého poloprostoru a jeho chování ve vzdálených bodech

Využití „semifosilních“ zdrojů energie – úspěšná strategie při krizích bioty?

Modelování procesů řešení problémů – srovnání klasického a evolučního přístupu

Grafika a fonologie: korelace a asymetrie

Ke zpřesnění a zapojení dodatečné informace lze užít i **podtituly**:

K formování dlouhodobé nezaměstnanosti v České republice. Zhodnocení výsledků srovnávací studie z tří lokalit

nebo:

Modernizační hesla a mýty v sociologii poválečné periody. Stručný nástin problematiky

Autorská snaha vložit do titulku více dynamiky, než jakou má statické vymezení tématu, se projevuje i jinými typy formulační **podvornosti v titulcích**, využívajících rétorické figury kontrastu, paralelismu, analogie a srovnání:

Ekologická katastrofa: co víme a co nevíme

Své versus cizí: základní problém imunologie

Kulturní cizina a rekonstrukce školství. Lekce z irské zkušenosti pro střední Evropu?

Teorie všeho aneb konec fyziky Stephena Hawkinga

Vstřícnost a kamenná tvář sfingy aneb výraz tváře v mezilidské komunikaci

O smyslu naší životní orientace aneb ekologie není etika

„Teoretická matematika“ aneb *Jak smířit matematiku s teoretickou fyzikou*

Titulky bývají ozvláštněny i paralelismy využívajícími **hru se slovy**, nezvyklost jejich usouvztažnění, hru se slovosledem, a dokonce i zvukosledem (tak tomu bývá v článcích esejistického a popularizačního zaměření):

Komenský a morfém

Ledviny a dějiny

Strom a kámen – dub a skála

Nepřesnost v přesném

Jazyk metafor a metafora jazyka

Několik intuicí o intuici v matematice

Esejistický a rafinovaný název přitom mohou mít nejen příspěvky popularizační, ale i teoretické:

Pád pádu aneb kam s pádem v komunikativně orientované gramatice

Kam se vlna obrací aneb nikoli anti-Beaugrande

Ryze popularizačně zaměřené titulky pak neváhají sáhnout k **obraznosti** založené na metafoře, paradoxu, rčeních, příslovích:

Mikroskop, který ohmatává atomy

Hromadná vymírání bořící a tvořící

Pravidla provozu na bakteriálním chromozómu aneb kterak nezahynout

Taxonomický spor o rajče

Dýchejte zhluboka, abyste lépe viděli

Ranní ptáče dál doskáče

Dvě plus dvě je pět

6.1.2 TITULKY FORMULOVANÉ JAKO OTÁZKY

Otázka, která je v titulku, může být otázkou **zjišťovací**, na niž odpovídáme *ano*, či *ne*:

Je česká společnost anomická?

Unicode – nový kód pro počítače?

Vzdělání kontra specializace?

Kdo se nepřizpůsobil, vyhynul?

Má virologie budoucnost?

Přežije matematika?

Potvrdí sondy život na Marsu?

Titulek může mít ale také podobu otázky **doplňovací**, vyžadující odpověď rozvinutější:

Co tedy (ne)máme jíst?

Jak starý je genetický kód?

Kolem jakých hvězd by Země mohla obíhat?

Otázky obsažené v titulcích bývají otázkami **řečnickými**, na něž často autor odpovídá hned první větou svého článku:

Jak starý je genetický kód?

Genetický kód je nejspíše tak starý jako život sám.

Kolem jakých hvězd by Země mohla obíhat?

Odpověď na otázku v nadpise se zdá být jednoduchá. Kolem jakékoli hvězdy, až na to, že v některých případech by se dostala na chaotickou dráhu...

Jindy na otázku odpovídá teprve vlastní text:

O čem je sémantika?

K čemu logika?

Případně autor na položenou otázku explicitně odpovídá v závěru:

Blížíme se k poznání biologických hodin?

Nyní získávané poznatky o molekulární podstatě biologických hodin nám umožňují přiblížit se pochopení cyklického biologického toku času.

Sehrály symboly svou roli v imunologii?

Domnívám se, že jsem poukázal ... na několik uzlových bodů, v nichž sehrála svou roli obraznost, metaforičnost a symbol.

Titulky užívají také otázku **rozvažovací**, na niž jednoznačně odpovědět vůbec nelze, jde tedy o otázku **diskusní**:

Koherence, koheze, konexe...?

Jindy může jít také o otázku obraznou:

Proč to říkat jednoduše, když to jde složitě?

6.1.3 TITULKY OBSAHUJÍCÍ REMATICKOU INFORMACI

Titulky uvádějící výsledek, k němuž autor dospěl nebo o němž informuje, mohou mít ve výjimečných případech dokonce podobu **věty zvolací**:

Fermatova věta platí!

Většinou je ale titulek přinášející rematickou informaci formulován jako **prosté sdělení**:

Česká společnost stárne

Chrupavky nemají cévy

Sérové koncentrace inzulínu ovlivňují tělesnou stavbu, krevní tlak, sérové lipidy i srdeční rozměry

Krevničky napadají člověka i v Čechách

Rekombinantní bakterie vyrábí indigo z glukózy

Žijeme na kosmické střelnici

I jiné hvězdy mají planety

Reklama je navoněná zdechlina

6.1.4 TITULKY SPECIFICKÉ – OBSAHUJÍCÍ CITACE A VÝROKY

Titulky využívající citaci mívají podobu infinitivních frází vytržených z celkového kontextu, a tím upoutávají pozornost k celku článku:

Naučit se vědeckému řemeslu

„Balancovat v nepředstavitelných situacích“

Titulky mohou obsahovat sloveso v tvaru určitém, a to dokonce i v 1. nebo 2. osobě jednotného čísla, jako by byly vyřaty z dialogické řeči. Tento typ titulků se v posledních letech poměrně rozšířil v lingvistických pracích zkoumajících autentickou řeč, a to nejprve v článcích cizojazyčných, postupně však i v českých. Tyto titulky využívají útržky reálné řeči, exemplifikující téma, o které v textu jde:

Je to asi tak ňák... aneb o nepřesnosti v jazyce

Ich weiss es nicht – Já nevím

Ty mi prostě nerozumíš. Jak spolu mluví ženy a muži

... protože já bavím spolu vypravovat (Komunikace v dopisech českých neslyšících)

6.1.5 STRATEGIE TITULKŮ: ZOBECNĚNÍ, ZPŘESNĚNÍ, OBRAZNOTA A NÁZORNOST

Titulek může, jak jsme viděli, vyjadřovat téma způsobem velmi objektivním, neutrálním a nepříznakovým; může se přitom pokoušet téma různým způsobem i zpřesnit, např. využitím podtitulku, volbou názvu dvojčlenného – s pomlčkou, tečkou, dvojtečkou, slůvkem *aneb* apod. V titulku se ovšem může projevit i autorská snaha o překročení tohoto v zásadě statického modelu směrem k titulům dynamičtějším. Titulek má pak formu otázky či přímého sdělení. Uvedli jsme i strategie ozvláštňující podobu titulků využitím nejrůznějších rétorických figur a tropů. Poslední typ titulků svědčí o tom, jak snaha o formulaci objektivní a nepříznakovou ustupuje snaze o jiný typ sdělnosti: sdělnosti založené nikoli na zobecnění tématu, jímž se daný text zabývá, ale na výmluvnosti jedinečného příkladu, který dané téma názorně ilustruje.

6.2 ■ ABSTRAKT

6.2.1 SMYSL A FUNKCE ABSTRAKTŮ

Téměř každý vědecký text, ať už jde o článek, přednášku (referát) nebo knihu, bývá provázen stručným shrnutím obsahu. Tento textový útvar bývá dnes nejčastěji nazýván *abstrakt* (podle anglického vzoru, tedy doslova „výťah“), v české tradici pak *shrnutí*, *souhrn* nebo *resumé* (podle franc.), popřípadě též v některých případech *synopsis* (přehled, nástin). I když některým autorům se může psaní abstraktů jevit spíše jako zátěž a píšící je neradi (a dodávají je někdy až dodatečně, po odevzdání rukopisu), jde ve skutečnosti o velmi důležitou složku vědeckých textů po mnoha stránkách. Čeští autoři (podobně jako jiní autoři, jejichž mateřštinou není angličtina, popřípadě jiný světový jazyk) jsou v poněkud složitější situaci, protože jak v časopisech cizojazyčných, tak ve většině časopisů českých je zapotřebí koncipovat abstrakt v cizím jazyce, popřípadě se podřídit cizím (především anglickým) textovým normám či zvyklostem. Najdou se ovšem

i příležitosti pro sepsání abstraktu v českém jazyce, ať v našich časopisech nepočítajících se zahraničními, češtiny neznalými čtenáři, nebo v u nás vycházejících časopisech nebo sbornících s příspěvky cizojazyčnými, v nichž bývá zvykem otiskovat vedle abstraktu v cizím jazyce i jeho verzi českou.

Jak už jsme uvedli, má abstrakt funkcí několik. Uvážíme-li, že abstrakt má představovat podstatné jádro neboli sukus daného článku nebo přednášky, je nasnadě, že podává potřebnou stručnou informaci pro kohokoli, kdo se může z toho či onoho důvodu zajímat o dané téma. V dnešní záplavě vědeckých informací umožňuje dobře napsaný abstrakt rychlou orientaci odborníků z daného okruhu. Na základě abstraktu se rozhodujeme, s čím se chceme podrobněji seznámit, podle předem dodaného abstraktu organizátoři kongresů a konferencí vybírají a zařazují referáty, abstrakty hrají významnou úlohu v referativních časopisech. Existuje tedy mnoho důvodů pro to, aby vědečtí autoři věnovali koncipování abstraktů náležitou pozornost.

6.2.2 OBSAHOVÁ STRUKTURA ABSTRAKTU A JEHO TYPY

Je-li abstrakt jakousi krátkou, zestručněnou verzí celého článku, popřípadě knihy nebo jednotlivých jejích oddílů, musí jeho autor řešit dva textově formulační problémy: jednak v jakém vztahu má být abstrakt k základnímu textu, a za druhé jakých procedur při zestručňování užít. (Jen na okraj poznamenáváme, že abstrakt je možno nakonec chápat i jako rozšíření názvu článku, pokud je ovšem tento název výstižný.)

Pokud jde o ony možné operace zestručňování, má autor k dispozici především vypouštění či vynechávání některých informací (obecně řečeno těch, které se mu nejeví jako podstatné, důležité či relevantní – což je ovšem volba do jisté míry subjektivní), generalizaci (zobecňující shrnování), kombinování a konstruování (na základě vysuzování). Že by se podařilo jen pouhým vyškrtáváním vět nebo jiných úseků základního textu (neboli vyjmutím a pospojováním nejdůležitějších formulací) získat souvislý abstrakt, je málo pravděpodobné. Je třeba mít na mysli, že abstrakt je samostatný a relativně nezávislý celek, vnitřně koherentní a zřetelně strukturovaný. Samozřejmě záleží i na tom, jak je strukturován základní text, a je dobré na to pamatovat už při jeho stylizování. Někdy se ovšem stává, že z technických nebo časových důvodů koncipuje autor abstrakt dříve než vlastní text. V takových případech se pak leckdy stane, že oba texty si ve všem neodpovídají (k lítosti čtenářů či posluchačů). Dodejme ještě, že zmíněné operace probíhají jak na rovině obsahové, tak zčásti

i na rovině jazykové formy základního textu (přejímání některých formulací).

Pokud jde o poměr textu abstraktu k textu základnímu, je tu několik možností. Obecně řečeno, záleží tu mimo jiné na druhu (žánrovém typu, resp. podtypu) textu, na jeho celkové výstavbě, na tématu apod., takže se tu projevují rozdíly mezi vědeckými obory.

Někdy se chápe abstrakt jako jakási miniatura, zmenšenina celého základního textu. Častěji to bývá v oborech přírodovědných a lékařských, jejichž texty bývají stále častěji rozčleňovány na kanonické části, o nichž se podrobněji zmiňujeme níže. V tom případě je abstrakt uspořádán tak, že obsahuje postupně zhruba tyto body: problém, metody, výsledky, závěry. (U rozsáhlejších abstraktů mohou tyto body narůst v samostatné odstavce.) V každém případě by měl takový abstrakt vždy obsahovat informaci o cíli a rozsahu výzkumu, o užitých metodách či technikách a materiálu, o nejdůležitějších zjištěních a výsledcích a konečně by měl výsledky zhodnotit, popř. naznačit další možnosti.

Lze si například představit abstrakt článku z oboru medicíny, který by měl tuto kompoziční strukturu (číslování není nutné):

I. Problém:

- 1. Formulace daného terapeutického problému*
- 2. Návrh na jeho řešení pomocí nové, autorskou skupinou vyvinuté techniky*

II. Metodický postup:

Výběr a charakteristika zvolených pacientů, popis průběhu aplikace nové techniky

III. Výsledky:

- 1. Nová metoda představuje jistou pomoc v terapii daného jevu*
- 2. Některé terapeutické problémy však zůstávají nevyřešeny*

IV. Závěry:

Přes omezené výsledky přináší nová metoda pacientům zřetelnou úlevu

Toto schéma představuje ovšem ideální případ a existují dobré abstrakty, které takto přísně strukturované členění nemají. V každém případě jde

však o abstrakty, které můžeme nazvat jednak **lineární**, neboť sledují, rekapituluji postup výkladů v základním textu, a zároveň **informativní** (či **rematické**), neboť sdělují čtenáři nejen téma a dílčí témata práce (tedy o čem práce je, čeho se týká), nýbrž zároveň i výsledky, k nimž badatel dospěl, tedy vlastní myšlenkové jádro (réma).

I když v oborech společenských a humanitních bývají u nás texty většinou členěny jiným způsobem, i v nich se leckdy setkáváme s lineárně-informativními abstrakty. Například:

Článek je příspěvkem k funkční analýze mluveného jazyka. Autorka zkoumá vztah mezi strukturální složitostí gramatického předmětu, jeho funkcí ve větné perspektivě a jeho prozodickými rysy. Výsledky analýzy, provedené v textu opatřeném zápisem prozodických rysů, podává ve formě tabulek a vyvozuje z nich tyto závěry: Výpovědní dynamičnost (VD) i prozodická závažnost (PZ) předmětu úzce souvisejí s jeho strukturální složitostí. Předměty s jednoduchou vnitřní strukturou mají nízkou VD a malou PZ. S rostoucí složitostí vnitřní struktury se zvyšuje VD i PZ předmětu. Nejvyšší funkční a prozodickou závažnost vykazují předmětné věty. Stupeň PZ odpovídá stupni VD. Vlastní téma je ve většině případů nepřízvučné, diatéma nese všechny rysy prozodické kromě nukleárního tónu, téma je nositelem plného přízvuku a nukleárního tónu, vlastní réma vždy doprovází nukleární tón.

Vedle lineárních abstraktů povahy informativní (rematické) existují i lineární abstrakty, které bychom nazvali nejspíše **tematické** (označované někdy jako indikativní neboli naznačující). Ty sice sledují postup výkladů základního textu, avšak uvádějí jen sled jednotlivých témat práce, nikoli však zároveň její výsledky, tedy to, k čemu autor došel, co nového zjistil. Abstrakt tohoto typu ovšem nemůže potenciálnímu čtenáři ušetřit nutnost článek pročíst, pokud shledá, že témata jsou pro něj relevantní:

(A) Příspěvek je věnován novým přístupům ke zrychlení číslicového zpracování signálu pomocí paralelismu. Zabývá se základním pohledem na tuto problematiku a snaží se klasifikovat jednotlivé přístupy. Jádro příspěvku se konkrétněji zabývá vlastnostmi sériových a paralelních algoritmů, včetně jejich vzájemného vztahu.

(B) V úvodní části se uvádí přehled nejčastějších aplikací Hilbertovy transformace. Těžiště práce je věnováno řadě příkladů. Všechny jsou voleny tak, aby je bylo možno používat v praktické radioelektronice. V závěru článku jsou podrobně uvedeny vztahy platné mezi reálným a analytickým signálem.

(C) Tato kniha představuje soubor průzkumných sond zvolených tak, aby prozkoumávaly zvláště charakteristické, relevantní oblasti jazykové komunikace. První kapitola celkově charakterizuje současnou situaci a stav našeho národního jazyka. Po ní následují dva rozsáhlé oddíly materiálové. První prezentuje výsledky průzkumných sond v deseti aktuálních komunikačních situacích, druhý pak zpracovává výsledky sondážního průzkumu vývojové diferenciace běžné mluvy v deseti vybraných regionech a lokalitách na českém jazykovém území a je uvozen obecnou charakteristikou tohoto vývoje. Následující kapitola si všímá vztahu češtiny a jiných jazyků a celý soubor pak uzavírá pohled na dnešní jazykové dění a jeho perspektivy.

Takovýto abstrakt má blízko k části knihy zvané „Obsah“.

A konečně existují i tematické abstrakty povahy nelineární, tedy takové, které nesledují (alespoň nikoli důsledně) postup výkladů základního textu. Jde opravdu jen o „shrnutí“, které má své samostatné uspořádání. Můžeme je nazývat abstrakty **globální**. A i ty jsou ovšem povahy buď rematické (respektive tematicko-rematické), nebo tematické.

Nejprve uvedeme dva příklady povahy **rematické**:

(A) Autor kritizuje dualistickou metodologii dnešních přírodních věd, která jim znemožňuje integrovat semiózi mezi organismy do jejich deskriptivních vzorců. Místo obvyklého pojetí evoluce jako vývoje stále komplexnějších forem organismů autor navrhuje studovat evoluci jako vývoj stále komplexnějších způsobů interpretace životního prostředí, která zvyšuje sémiotickou svobodu individua.

(B) S přihlédnutím k empirickým nálezům kognitivní psychologie a neuropsychologie se tento příspěvek snaží ukázat, že k adekvátnímu modelování mentálního zpracovávání vizuálních

znaků jsou nutné specifické informační moduly. Dokládá, že pokud jde o prostorovou informaci, není její mentální reprezentace ani homogenní, ani zcela analogická fyzikálnímu vstupu. Pokud jde o senzorické příznaky, článek dokazuje, že je třeba lišit mezi reprezentací senzorickou a pojmovou a že fyzikálně koherentní příznaky mohou být reprezentovány v samostatných mentálních oblastech. A konečně se předkládají argumenty ve prospěch předpokladu existence modálně specifické objektové reprezentace. Kromě toho se poukazuje na to, že mentální reprezentace, které lze vysuzovat ze znakového chování nějaké osoby, se mohou zcela lišit od oněch reprezentací, které jsou dané osobě přístupné v uvědomovaném prožitku. Z toho vyplývá nutnost odlišovat existenci nějaké informace v nějakém mentálním systému od jejího uvědomování si.

Následující příklad je spíše povahy rematicko-tematické:

V příspěvku je pojednán vliv šumu tranzistoru JFET na vlastnosti optického přijímače v GHz části spektra. Dané úvahy a souvislosti jsou aplikovány na tranzistor NE 20200, prostřednictvím kterého byl realizován vstupní zesilovač optického přijímače. Příslušné modelované závislosti byly sledovány pro dva typy fotodetektorů, a to pro fotodiodu lavinovou a pro fotodiodu PJN. Jejich porovnání (za stejných podmínek) dává možnost a) usuzovat na volbu vhodného typu detektoru, b) zvážit podmínky, za kterých již typ detektoru nehraje roli z hlediska dosažitelného minimálního detekovatelného výkonu.

A nyní příklady povahy **tematické**:

(A) Příspěvek informuje o sociolinguvistických výzkumech ve dvou národnostně smíšených oblastech České republiky, a to Čechů, Slováků a Poláků v ostravské oblasti, a Čechů, Slováků a Němců v severních Čechách. Výzkumy se soustřeďovaly na následující tematické okruhy: volba určitého jazyka v současných komunikačních situacích, stupeň znalostí jazyka a rozsah jejich užívání, poměr mezi národním a jazykovým povědomím. Cílem článku je představit metodiku zvoleného postupu, její přiměřenost,

vypovídací sílu jednotlivých otázek a rovněž faktory, které určují vývoj jazykové situace.

(B) V práci jsem se pokusila najít pro dílčí významy českého slovesa mít anglické ekvivalenty srovnatelné s výrazovými prostředky v češtině. Tyto významy shrnul a popsal v syntetické studii P. Adamec: na bázi invariantního významu obligatornosti definuje základní sémantické funkce, kterých nabývá modální sloveso mít v různých kontextech. Tato práce představuje první pokus o konfrontaci češtiny a angličtiny v této oblasti. Je třeba si uvědomit, že angličtina nemá odpovídající modální sloveso, které by pokrývalo všechny významové hodnoty českého modálního slovesa mít. Výsledky, které jsem předložila, považuji sama za předběžné, ale na druhé straně soudím, že v dané oblasti mohou představovat jistý pokrok.

(C) Zdá se, že vytváření, udržování, ba dokonce obnovování identity ve vztahu k místu se stává čím dál tím významnějším aspektem myšlení a chování v Evropě i jinde. Chci tu podat svá pozorování o některých aspektech současného britského románu, které by bylo možné pokládat za relevantní pro uvažování o identitě ve vztahu k místu. Nejprve chci formulovat několik obecných bodů a pak si budu všimnout tří románů, z nichž jeden je umístěn převážně, druhé dva pak zcela do Londýna.

Rozdíl mezi globálním abstraktem tematickým a rematickým je možné ještě lépe ukázat na dvou různých abstraktech jednoho a téhož článku „Modifikace komunikativních (ilokučních) funkcí“:

(a) abstrakt tematický

V autentické konverzaci (v našem případě anglické) mají podíl se na konfliktu a vyhýbání se mu významnou úlohu a vedou k modifikaci komunikativní (ilokuční) funkce jednotlivých řečových aktů. Ve své studii navrhuji sémantickou interpretaci typu modifikace nazývaného „hedging (zmírňování)“, vzhledem k všudypřítomným principům kooperace a zdvořilosti.

(b) abstrakt rematický

Tato studie pojednává o sémantické interpretaci modifikace komunikační (ilokuční) funkce v neformální anglické konverzaci. Předběžná analýza textů z London-Lund Corpus ukazuje, že běžnou modifikační kategorií je tu zmírňování (hedging). Přestože repertoár příslušných prostředků má poměrně omezený rozsah, tyto prostředky umožňují v relevantních kontextech velmi jemnou diferenciaci. Dichotomie referenční funkce versus afektivní funkce se ukázala užitečná v tom smyslu, že jisté významy (nejistota, domněnka, uvedení nové myšlenky, vágnost) mají spíše charakter referenční, kdežto negativní zdvořilost, odstup, sebehodnocení, depersonalizace, sarkasmus a kontrast jsou primárně postojové (afektivní).

Za povšimnutí stojí, že tematické abstrakty mívají blízko k úvodní části základního textu, kdežto abstrakty rematické odpovídají zhruba části závěrové.

Uvedené čtyři typy abstraktů jsou ovšem míněny jako ideální prototypy, které bývají v konkrétních textech abstraktů ne vždy ve všem dodržovány. Bývají různě modifikovány a může někdy docházet i k míšení typů.

Odpověď na otázku, v kterých případech se hodí užít ten či onen typ, je závislá na několika faktorech objektivních i na faktoru subjektivním. Volba typu je podmiňována především druhem, obsahem, strukturou výstavby a zaměřením resumovaného textu, na tom, v jakém časopise bude článek publikován, či zda jde o ústní referát, s jakým čtenářstvem či publikem lze počítat atp. Jsou také rozdíly podle vědních oborů: v oborech přírodovědných se objevují spíše typy lineární, v oborech společenských a humanitních spíše globální nebo i smíšené. Uplatňují se ovšem i individuální sklony autora, popřípadě i ta okolnost, zda je abstrakt připravován předem, kdy autor nemá dosud základní text zpracován (v tom případě volí, pochopitelně, spíše typ globálně-tematický), a leckdy i to, zda pociťuje, že pro čtenáře bude především atraktivní pojednávané téma.

Pokud jde o délku abstraktu, lze doporučit, aby autor usiloval o stručnost, jak to vyplývá ze samého účelu abstraktu, ovšem úměrnou délce či raději obsaženosti základního textu. Většinou lze vystačit s jedním odstavcem (pokud ovšem nejde o souhrn celé knihy). – Některé časopisy uvádějí u svých článků stručný abstrakt na začátku článku a na jeho konec připojují rozsáhlejší resumé. Není to věc neužitečná, avšak v jistém směru

náročná. V některých případech se setkáváme i s tím, že obsáhlejší resumé je vůbec nahrazen abstrakt. Dnes se však uplatňuje dosti výrazná tendence pracovat se stručnými abstrakty, většinou umístěnými v čele článku.

6.2.3 NĚKTERÉ CHARAKTERISTICKÉ JAZYKOVÉ A SLOHOVÉ JEVY

Text abstraktů je vzhledem ke své povaze a své stručnosti do jisté míry standardizován, obsahuje mnohé stereotypy, i když ovšem přitom nechává autorovi volnost volit z jistého repertoáru výběrových prostředků. Vysokou míru standardizace mají především abstrakty z oblasti věd přírodních a lékařských, koncipované podle jistých mezinárodních norem, užitečných při počítačovém zpracování pro různé informační přehledové časopisy. V oblasti věd společenských a humanitních se uplatňuje poměrná volnost.

6.2.3.1 Poměrně stereotypní ráz mívá především začátek abstraktu. Nejčastěji abstrakty začínají substantivním výrazem (*tento*) *článek / příspěvek / referát / esej / tato práce / studie* a pokračují slovesnými frázemi jako *zabývá se / zaměřuje se na / pojednává o / sleduje / zkoumá / popisuje / zjišťuje / ukazuje / analyzuje / rozebírá / hodnotí / vyhodnocuje / všímá si / informuje o / polemizuje s názorem, že / uvádí výsledky výzkumu / je pokusem o / vyslovuje názor, že / dokládá a zdůrazňuje, že / usiluje o / snaží se dokázat, že / představuje pokus o...* Varianty takovýchto začátků představují obraty jako *cílem / smyslem tohoto článku je / základním / ústředním / hlavním / vlastním tématem této práce je / v této práci se podává výsledek / v této práci se zkoumá...*

Jiným typem začátku je začátek, který bychom mohli nazvat „autorský“: *autor tohoto příspěvku sleduje / autor navazuje na svůj dřívější pokus / autorův příspěvek představuje srovnávací studii / v tomto příspěvku autor pojednává o...* Vedle tohoto podtypu explicitního existuje i podtyp, v němž je autor vyjádřen jen osobní koncovkou slovesa v čísle jednotném (v *práci jsem se pokusila*) nebo množném (v případě, že nejde o skupinu autorů, je to tzv. autorský plurál): *v tomto referátu zdůrazňujeme...* Někdy bývá autor anonymizován užitím konstrukce neosobní (v *práci se zkoumá vztah...*).

Dodejme pro úplnost, že poslední tři vyjadřovací způsoby má ovšem autor k dispozici i při formulování základního textu a užívá jich podle svého uvážení, zvyklosti a sklonu. Různé příručky doporučují ten neb onen způ-

sob, v podstatě jsou však všechny tři rovnocenné, i když jsou ovšem spojeny s jemnými stylistickými rozdíly.

Kromě těchto začátků „holých“ užívá se podle okolností i začátků jiných. Jedním z nich je začátek „přípravný“, v němž se uvádí nějaká okolnost, která je pro vznik nebo charakter práce relevantní. Např.: *v souvislosti s... / v navázání na... se autor pokusil... – opíraje se o výsledky dosavadního výzkumu v této oblasti, snaží se autor této stati... – předkládaná práce vznikla ve spolupráci s... / v rámci grantového projektu číslo...* Někdy autor dokonce předem charakterizuje danou problémovou oblast apod. Např.:

Dělení slov v angličtině se liší od dělení slov v jiných jazycích. Přitom existuje velmi málo popisů pravidel pro dělení a hlavním vodítkem je označení sylabifikace v heslech slovníků (především amerických). V příspěvku se sleduje...

Na opačném pólu nacházíme pak abstrakty, které přistupují rovnou k věci („in medias res“), bez nějakého úvodního stereotypu. Např.:

Normovaná hustota podélného proudu vlny TEM na vodičích symetrického třívodičového páskového vedení je vypočítána ze soustavy lineárních nehomogenních rovnic, na kterou se nestejnou měrou diskretizací převedou dvě vázané integrální rovnice popisující okrajovou podmínku úlohy.

Slovotvorná pravidla musejí přihlížet nejen k syntaktické kategorii základu a k významu sufixu, ale rovněž k významu (významům) základu. Sémantická kompatibilita sufixu a základu je nejen prostou záležitostí shody v odpovídajících rysech, nýbrž vyžaduje sémanticko-pragmatické zhodnocení.

Některé formulační stereotypy se objevují i v závěrech abstraktů, ale často abstrakt končí jen prostým vyčerpáním relevantní informace. Uvedeme zde několik příkladů závěrečných formulací: *referát je zakončen tvzením, že... / autor končí svůj článek typologickým shrnutím postojů k... / autor uzavírá svůj referát přesvědčením, že... / výsledky, které jsem předložila, ukazují... / práce potvrzuje, že... / všechny tyto rozdíly ukazují na to, že tato oblast nabízí možnost dalšího výzkumu.*

6.2.3.2 Vzhledem k tomu, že abstrakt představuje stručné shrnutí základního textu, lze právem očekávat, že bude formulován stylem zhuštěným, že se v něm bude projevovat tzv. textová komprese a komplexní kondenzace (srov. kap. 10). Tyto jevy se týkají výběru k tomuto cíli adekvátních jazykových prostředků. Ukazuje se však, že dosažení žádoucí stručnosti a zhuštěnosti se odehrává nejen na této formálně výrazové rovině, nýbrž i, ba spíše, na rovině výběru obsahového, tedy na výběru takových skutečností a myšlenek, které jsou podstatné, ve vysoké míře relevantní, a tedy – viděno z druhé strany – ve vypouštění, vynechávání či pomíjení toho, co se takto relevantní nejví.

Je ovšem pravda, že rozhodnout o tom, co je podstatné, důležité, relevantní, není věc jednoduchá a nevyhnutelně implikuje subjektivní momenty. Autor může subjektivitu svého hodnocení minimalizovat tím, že bude přihlížet k několika aspektům. Především se bude snažit odhlížet od kladných i záporných pocitů a postojů spojených s prací na problému, výzkumu a s dosaženými výsledky, a vodítkem mu bude skutečná novost, či přesněji míra novosti daných jevů vzhledem k současnému stavu poznání daného tématu v příslušném vědním úseku (což by měl autor umět do velké míry objektivně posoudit). Dále je třeba přihlížet jednak k tomu, s jakým konkrétním záměrem či úmyslem autor svou práci spojuje, a jednak pro jaký čtenářský, respektive posluchačský okruh je daná práce zamýšlena. S tím ovšem souvisí i povaha a zaměření konkrétního časopisu, pro nějž je článek určen. A konečně je tu i aspekt vnitřní: v abstraktu by se měly objevit ty skutečnosti nebo myšlenky, které jsou relevantní pro pochopení smyslu článku, které v něm nejsou izolované, nýbrž jsou do myšlenkové struktury základního textu zapojeny a hrají v jejím rozvíjení relevantní úlohu.

Na první pohled by se tedy mohlo říci, že do abstraktu nepatří všeliaké podrobnosti, vnější okolnosti, záležitosti technického rázu, různé dodatky, odbočky, příklady pro zpestření, poznámky na okraj apod. Neplatí to však docela. Z hlediska principu relevance, jak jsme jej výše načrtli, mohou se někdy jevit pro čtenáře důležité např. některé technické údaje (především v pracích experimentálního a statistického rázu, a to i ve vědách společenských a humanitních). Pokud jde o uvádění příkladů či dokladů, je třeba s nimi v abstraktech maximálně šetřit, ale někdy mohou být potřebné, ne-li nezbytné.

Vraťme se nakonec k záležitosti výběru jazykových prostředků vhodných pro zhuštěné vyjadřování. Především je to užívání prostředků tzv.

komplexní kondenzace. Ta spočívá v tom, že se věta (nejčastěji vedlejší) nahradí nějakým výrazem povahy jmenné anebo konstrukcí infinitivní nebo přechodníkovou. Je však třeba poznamenat, že text tím sice nabývá jisté zhuštěnosti (což však klade na čtenáře větší nároky při porozumění textu), avšak výraznějšího zkrácení textu se tím nedosahuje. Obdobnou situaci přináší i užívání složitějších souvětí podřadných. Zásadou by mělo být psát sice stručně, úsporně, ale jasně, s ohledem na čtenáře. Je třeba se též vyhýbat zbytečnému opakování, při čemž bychom neměli zapomínat, že mu můžeme někdy čelit užíváním zájmen. Při vsí snaze o stručnost bychom se měli vyhýbat zkracování slov. Výjimku tvoří ustálené zkratky (neběžná akronyma, tj. iniciálové zkratky, je třeba vysvětlit). Rozhodně lze doporučit nevyjadřovat se obrazně, ozdobně a „květnatě“, neužívat nadbytečných adjektiv a adverbii a držet se jednoho a téhož termínu, bez snahy po stylistickém rozrůznění či variování. Abstrakt představuje text výrazně věcného charakteru.

6.3 ■ KOMPOZICE VĚDECKÉHO ČLÁNKU

6.3.1 PROCES PSÁNÍ A JEHO PRODUKT

Pokud autor napsal svůj abstrakt dříve, než přistupuje k formulaci vlastního článku, nezbyvá mu už vlastně nic jiného než „jen“ rozvést a dokumentovat teze vyslovené v abstraktu a předvést svoji argumentaci. Pokud přistupuje k psaní bez předchozího – do značné míry závazného – plánu, čeká jej textační úkol, který může trvat dny, týdny a neřídká i měsíce. Součástí procesu psaní je promyšlení struktury, načrtávání osnovy, zaznamenávání tezí, a zpravidla i několikeré přepisování. Proces vzniku je ovšem nakonec ve výsledném textu skryt a text už mluví jen sám za sebe. Podle okřídleného výroku Murrayova, který bývá v literatuře o vědeckém psaní s oblibou citován, „proces už nelze z výsledného produktu inferovat, stejně tak jako nelze inferovat prase ze salámu“ (1982, 18). Co je hodnoceno, je právě jen vzniklý produkt. Tvůrčí postup, předcházející napsání článku, už nezná ani redaktor, který článek přijímá (může však svými požadavky na úpravu ještě pisatele potrápit), ani čtenář, který dostává do rukou vytištěný článek.

Uvědomění si rozdílů mezi procesem a produktem je ovšem důležité z hlediska volby autorské strategie. Autor může formulovat text jako cestu – hledání, zvažování alternativ, vyslovování hypotéz a nacházení odpovědí, anebo jej formuluje ze zpětné perspektivy, z pozice toho, kdo už

tuto cestu absolvoval a ohlašuje její výsledek. V prvním případě bude mít text podobu více úvahovou, ve druhém více konstatační. Vědecký diskurs zná oba přístupy a ukazuje se, že zatímco vědci přírodovědných oborů inklinují k druhému způsobu psaní vědeckých textů, humanitní vědci inklinují spíše k prvnímu, i když existují i přesahy mezi obory. Variování modelu je ovšem způsobeno nejen příslušností k určité diskursní komunitě v rámci jednoho řečového společenství, ale je podmíněno, jak uvidíme, i kulturně.

6.3.2 KOMPOZIČNÍ STRUKTURA VĚDECKÉHO ČLÁNKU

Česká stylistická doporučení adresovaná pisatelům odborné literatury většinou nereglementují strukturu vědeckého článku ničím víc než požadavkem, aby bylo respektováno kompoziční členění na úvod, stať a závěr. Předpokládá se, že v úvodu vymezí autor pole svého zájmu na pozadí existujícího vědění o daném tématu a zaujme postoj k prostudované literatuře. Další počínání autora, souhlas s tradičním řešením otázky či zaujetí polemického postoje, způsob jeho výkladu, vyslovování tezí, exemplifikace, shrnování, vysuzování, argumentace apod. je pak ponecháno na vůli pisatele. Počítá se s tím, že výsledky, k nimž badatel dospěl, budou formulovány v závěru, v němž mohou být naznačeny i perspektivy dalšího bádání. Tento jednoduchý model lze označit jako **Problém – Řešení**.

Rozšířením této kompozice je model (srov. např. Kinneavy 1971), který zachycuje proces dospívání od problému k řešení dynamickým schématem, připomínajícím strukturu dramatu:

Dogma – Nesoulad – Krize – Hledání – Nový model.

Lze jej ilustrovat např. tímto schematickým formulačním postupem:

Obecně se má za to, že... / Byla vyslovena teze, že...

Tato teze však nemůže dost dobře vysvětlit případy...

Pokusy / analýza / příklady / materiál naopak ukazuje, že... Jak tento nesoulad vysvětlit?

Dosavadní poznatky o tomto jevu je třeba v uvedeném směru zpřesnit / tyto jevy je třeba definovat zcela jinak.

S takto vystavěným článkem, nebo lépe řečeno s prvky takto komponovaného článku, se setkáváme ve vědě poměrně často.

Typické začátky českých vědeckých článků variiují formulaci *Obvykle/obecně se má za to, že... Avšak...:*

Obvykle pokládáme „nespecifické“, fylogeneticky starší systémy za relativně primitivní. Je však pozoruhodné, jak dobře s některými z nich vystačí všichni bezobratlí...

Všeobecně se pokládá za možné, že se živé organismy mohou přizpůsobit změnám ve vnějším prostředí tak, že se stanou odolnějšími. Pro tento názor však donedávna chybělo exaktní vysvětlení...

Skleníkový efekt spojujeme nejčastěji s přítomností oxidu uhličitého v ovzduší. Ukazuje se však, že určitou roli může hrát i druhý oxid uhlíku, oxid uhelnatý...

Uvedme příklad kompozice lingvistického článku, vystavěného podle daného kompozičního principu: Článek má titul *Svůj, nebo můj?*

Dogma:

Pravidlo české gramatiky zní: Přivlastňujeme-li podmětu věty, používáme tzv. zvratné neboli reflexivní zájmeno svůj.

Nesoulad:

Když jsem nedávno pročetla seminární práce, ve kterých studenti psali o svém vysokoškolském studiu, zaujala mne v nich vysoká frekvence zájmena můj namísto očekávaného zájmena svůj. Uvedu několik příkladů: Chtěl bych se zamyslet nad mojí odbornou kvalifikovaností. – Během mého studia jsem měl problémy se sháněním odborné literatury. – Z těchto knih jsem vybrala materiál, který nyní používám pro testování mojí diplomové práce. – V mojí diplomové práci se budu zabývat několika současnými českými autory.

Krize:

Ve všech uvedených pracích – a chtěla bych připomenout, že

šlo o studenty oboru český jazyk, tedy budoucí učitele češtiny – bychom podle pravidla české gramatiky na místě zájmena můj očekávali zájmeno svůj. Dopustili se snad studenti svými výroky závažné gramatické chyby? Jejich výroky svědčí o tom, že volba mezi zájmenem můj a svůj není podřízena jen jednoduchému gramatickému pravidlu o podmětu věty. Pravidlo o reflexivnosti se pravděpodobně v češtině důsledně nedodržovalo nikdy, ale v současné češtině, nejen mluvené, ale i psané, se působnost tohoto pravidla hodně oslabuje. Proti tomuto pravidlu totiž působí jiné tendence.

Hledání – varianta 1:

Např. ta, že mluvčí chce použitím přivlastňovacího zájmena můj podtrhnout své vlastnictví věci, o níž mluví, svůj mimořádný zájem na ní, svůj citový vztah k ní apod. Tak tomu bylo v uvedených studentských pracích.

Hledání – varianta 2:

Uvedme si více příkladů, tentokrát z řeči politiků a literátů: Podrobil jsem se té nejtěžší zkoušce mého života. – Jak jsem řekl v mém projevu ve sněmovně. – Navážu na mé předchozí vyjádření. – Poctila jsem ho mou návštěvou. – Prožila jsem v té zemi určité období mého života. – Měl jsem můj byt vystěhovaný. – To je věc, kterou bych rád připomněl pro mé kolegy. Ve všech těchto případech vyhrává zájmeno můj nad zájmenem svůj proto, že je subjektivnější, silnější a důraznější.

Hledání – varianta 3:

Ale do užívání zájmena svůj zasahují i další okolnosti. Velký podíl na vytlačování zájmena svůj má také jiná tendence, s níž se setkáváme v současné češtině, totiž snaha zdvořile oslovovat adresáta, např. v novinových a časopiseckých rozhovorech: Co považujete za Vaši první významnou zakázku? – Kterou z Vašich knih máte nejraději? – Můžete uvést některé konkrétní výsledky z Vaší práce?

Hledání – varianta 4:

Se zdvořilostním užitím zájmena 2. osoby množného čísla na místě zájmena svůj se setkáváme také v nejrůznějších pokynech a instrukcích: Uhaste prosím Vaše cigarety. – Zadejte Vaše číslo. – Odeberte Vaši kartu. – Závaznou přihlášku vyplňte a pošlete spolu s anotací Vašeho příspěvku nejpozději do konce června 1998 na uvedenou adresu.

Hledání – varianta 5:

Nejčastěji se s užitím zájmena 2. osoby množného čísla na místě zvratného zájmena svůj setkáváme v reklamách a textech reklamního typu. Například: Chcete dosáhnout Vašich životních cílů? – Nejste spokojeni s výnosy Vašich bankovních účtů? – Nejste spokojena s Vaší postavou? – Chcete zpracovat informace podle Vašich představ? – Podrobnější informace získáte při Vaší návštěvě u nás. – Oslovte Vaši cílovou skupinu za odpovídající cenu.

Hledání – varianta 6:

Užití zájmena 2. osoby v reklamních textech má své odůvodnění výzvové, apelativní, ale je tu také velmi pravděpodobný vliv angličtiny, která zvratné zájmeno nemá, a zájmeno Váš se v češtině objevuje také jako překlad angl. your.

Nový model:

Gramatické pravidlo o užívání zájmena svůj bylo odvozeno z analýzy výpovědí neutrálního oznamovacího typu, v nichž má nepochybně svou platnost. Analyzujeme-li texty laděné subjektivně či texty s výraznou orientací k adresátovi, zjišťujeme, že pravidlo gramatické je tu potlačeno tendencemi diskursními, které mohou být interpretovány v termínech expresivity, zdvořilosti a apelativnosti.

Uvedený makrokompoziční model Dogma – Nesoulad – Krize – Hledání – Nový model je poměrně volný, jak pro autora, tak pro příjemce,

protože autorovi umožňuje formulovat průběžná zjištění postupně, po jednotlivých dávkách, a čtenáři umožňuje sledovat autorský postup krok za krokem. Sleduje totiž jednoduchou chronologii autorových kroků od problému k jeho řešení. Je také vhodný pro články popularizačního zaměření (z popularizačního kontextu byly převzaty také naše ukázky).

Poněkud náročnější je následující model, který je v současné době doporučován nejčastěji v přírodovědných oborech, zejména v odborné literatuře anglo-americké provenience.

6.3.3 MODEL IMRAD (INTRODUCTION – METHODS – RESULTS – DISCUSSION)

Akronymum IMRAD je zkratkou anglických slov *Introduction, Methods, Results, and Discussion*, které v překladu do češtiny zní *Úvod, Metody, Výsledky a Diskuse*. Pro úplnost je třeba dodat, že M v tomto modelu označuje někdy jen slovo *Methods*, jindy spojení slov *Materials and Methods*.

Má se za to, že v tomto čtyřčlenném modelu dominují rysy logičnosti, objektivity a rozumu. Tento model se dnes uplatňuje v řadě uznávaných mezinárodních časopisů, zejména přírodovědného zaměření. Vypracoval se postupně v druhé polovině 20. století a tendence k jeho přijetí ještě vzrostla, když jej American National Standards Institute uznal v r. 1972 a později v r. 1979 za standardní formát vědeckých článků. V českém prostředí se s ním také setkáváme, zejména ovšem v oborech přírodovědných a medicínských.

Předností tohoto modelu je jednoduchost, přehlednost a logičnost. Obsahuje odpovědi na základní otázky, s nimiž redaktor a později také čtenář k posuzování článku přistupuje:

Jaký problém byl studován? Odpověď přináší oddíl Úvod.

Jak byl problém studován? Odpověď přináší oddíl Metody.

Co se zjistilo? Odpověď přináší oddíl Výsledky.

Co tato zjištění znamenají? Odpověď přináší oddíl Diskuse.

Vědecký článek tohoto typu je definován jako publikovaná zpráva o výsledcích nějakého původního základního výzkumu. Nejčastěji bývá demonstrován a ilustrován na příkladech textů lékařských, chemických, bio-

logických, technických, ale někdy též na příkladech článků z oboru psychologie nebo lingvistiky. Je třeba jej chápat v kontextu uvedené definice. Přejeme-li článek jiného typu, není pro nás tento standardizovaný model samozřejmě závazný.

Jeden z důvodů, proč model IMRAD uvádíme, je ten, že na analogickém schématu je založena řada jiných žánrů vědecké literatury, s nimiž se i ten vědec, který se nechce vtěšnat do uvedeného standardizovaného formátu, ve vědeckém životě setkává. Obdobná schémata se objevují v autoreferátech disertací, v žádostech o grantové projekty a ve zprávách o těchto projektech. Poněkud volněji sleduje tuto strukturu i většina referátů a koneckonců i disertací.

6.3.3.1 Úvod

Napsat úvodní pasáž vědeckého článku je zřejmě pro každého autora to nejtěžší, protože je třeba se rozhodnout, z kterého konce téma ucho- pit. Možností se na začátku nabízí velmi mnoho: autor se musí rozhodnout, kolik dostupné informace o tématu do úvodu zařadit, co je relevantní a co již je fakultativní, co bude čtenář v úvodu postrádat, jaké pojmy definovat, jaký vstupní modus zvolit, zda vystupovat autoritativně, či skromně, jak čtenáře získat a jaký stupeň souhlasu u něj hledat. Je třeba zdůvodnit, proč se autor daným výzkumem zabýval a co bylo jeho cílem.

V odborné literatuře věnované vědeckému psaní nacházíme několik variant schématu, které toto zapojení článku do intelektuálního kontextu a vymezení aktivity autora v něm modelují. Tyto modely mají mnoho společného a na tomto místě uvedeme nejvlivnější a nejcitovanější z nich. Je to Swalesův tzv. **CARS model úvodní pasáže článku** (Swales 1990, 141). Patří, jak známo, mezi zvyklosti anglo-americké vědy, že své nové teorie vypouští na oběžnou dráhu vědeckého života v doprovodu zkratek. Tyto zkratky fungují jednak jako nálepky teorií, jednak fakt, že teorie byla opatřena zkratkou, implikuje její významnost a všeobecnou známost – členové dané diskursní komunity tuto zkratku užívají na místě plného názvu, čímž se vlastně s danou komunitou identifikují a dávají to užíváním zkratky plně najevo.

6.3.3.1.1 Model úvodní pasáže článku CARS obsahuje zkratku anglických slov **Create a Research Space**, neboli **Vytvoř si výzkumný prostor**. Vytvoření výzkumného prostoru se pak děje ve třech fázích, z nichž každá sestává z několika/alternativních kroků.

Vytvoř si výzkumný prostor:

Fáze 1 Vytyčení teritoria

Krok 1 *Teze o centrálnosti*
a/nebo

Krok 2 *Zobecnění tématu*
a/nebo

Krok 3 *Přehled předchozího výzkumu*

Fáze 2 Vymezení místa

Krok 1A *Protikladné tvrzení*
nebo

Krok 1B *Poukázání na mezeru*
nebo

Krok 1C *Položení otázky*
nebo

Krok 1D *Pokračování v tradici*

Fáze 3 Zaujetí místa

Krok 1A *Vyznačení cílů*
nebo

Krok 1B *Ohlášení aktuálního výzkumu*

Krok 2 *Ohlášení zásadních objevů*

Krok 3 *Naznačení struktury článku*

Ve fázi 1 jsou kroky seřazeny od těch, které jsou spojeny s nejvyšším rétorickým vypětím, k těm, které mají nejnižší rétorický stupeň. Ve fázi 2 jsou kroky seřazeny od nejsilnějšího tvrzení k nejslabšímu. Kroky fáze 3 jsou seřazeny podle zvyšující se explicitnosti.

Je třeba zdůraznit, že Swalesův model CARS byl vypracován na základě analýzy úvodních částí článků v přírodních vědách.

Pokusíme-li se parafrázovat smysl jednotlivých fází a kroků, jde o to, že autor musí připoutat pozornost diskursní komunity ke svému výzkumnému tématu, učinit jej v jejích očích hodným pozornosti a ukázat, jak bude svoji pozici hájit.

Množství rétorického úsilí potřebného k vytvoření takového prostoru závisí na dosavadní konkurenci, na velikosti a důležitosti stanoveného místa (*niche*) a na mnoha dalších faktorech, jako je autorova reputace apod.

6.3.3.1.2 Jiná pojetí úvodního oddílu vědeckého článku (např. Day 1988) méně zdůrazňují aktivitu autora zaměřenou na kontext vědecké komunity, zato kladou ještě větší nárok na obsažnost úvodního oddílu. (Zatímco model CARS vznikl na základě analýzy kroků v úvodních pasážích vědeckých článků, Dayův model má spíše proklamativní hodnotu). Autor má v úvodu:

1. *Vyložit podstatu problému.*
2. *Zhodnotit dosavadní literaturu.*
3. *Popsat metodu výzkumu.*
4. *Uvést základní výsledky výzkumu.*
5. *Konstatovat závěry vyplývající z výsledků výzkumu.*

Podle tohoto pojetí má autor vlastně vyložit v hrubých rysech vše hned na začátku a nenechávat čtenáře na pochybách. Považuje se za chybu formulovat nejdůležitější zjištění až v dalších částech článku, skrývat je v naději, že jich použijeme v závěru jakožto efektního dramatického vyvrcholení. Nechávat si překvapení na konec se nedoporučuje, protože čtenář se unaví, než dojde k cíli. Podle tohoto doporučení je třeba hned v úvodní části zmapovat cestu od problému k řešení.

6.3.3.2 Materiál a metody

Druhý oddíl seznamuje čtenáře s procesem shromažďování dat, s materiálem, který byl podkladem pro výzkum. Seznamuje s průběhem a způsobem empirického výzkumu i způsobem jeho vědeckého zpracování.

6.3.3.3 Výsledky

Tento oddíl představuje jádro článku, zatímco oddíly Úvod, Materiál a metody vysvětlují, proč a jak autor k výsledkům dospěl. Výsledky se zpravidla představují výběrově, vybírají se ty, které přinášejí nové poznatky. Při prezentování výsledků se v některých oborech hojně užívá tabulek, grafů a statistik. V této části autor výsledky svého bádání pouze konstatuje, přičemž interpretace výsledků, úvaha o tom, co tyto výsledky v širším vědeckém kontextu znamenají, následuje až v poslední části.

6.3.3.4 Diskuse

Podle některých názorů je nejnáročnější právě napsání posledního oddílu. Teprve zde se získaným výsledkům připisuje význam, zhodnocují se

a interpretují, a je třeba dát pozor na to, aby opravdový význam výsledků nebyl interpretací zatemněn. Autor si totiž často nebývá svými závěry jist, obává se přímočaré prezentace svých názorů a schovává se za ochranné mračno inkoustu (podrobněji budeme tento rys analyzovat zvláště v 9. kap. o modalitě). Autor se mnohdy snaží chovat diplomaticky a své závěry tak dlouho mližit, až z nich nezbyde nic víc než trapně zdvořilý úsměv, jak uvádí Day. Doporučuje tyto kroky diskuse:

Je třeba:

1. *Usouvztažnit a zobecnit výsledky.*
2. *Konstatovat výjimky, chybějící články a nejasné body.*
3. *Porovnat nově získané výsledky s dosavadními publikovanými výsledky.*
4. *Zbavit se ostychu a probrat teoretické implikace práce i možné praktické aplikace.*
5. *Jasně formulovat závěry.*
6. *Shromáždit důkazy pro každý závěr.*

Jestliže si čtenář po přečtení diskuse řekne „A co má být?“, znamená to, že autor pro stromy neviděl, kolik je v lese světla, jak to formuluje Day. A jiný teoretik vědeckého psaní říká: „Dobrý článek, stejně tak jako dobrá hudba, musí mít vrchol. Mnoho článků postrádá efekt, protože jasný proud diskuse končí v bahně delty“ (Anderson – Thistle 1947). (Tato obrazná doporučení tu uvádíme proto, že vyjadřují charakter amerických příruček psaní. Mohou nám připadat triviální, jenže mějme na paměti, že vědci, s nimiž se na poli mezinárodním setkáváme, jsou těmito návody na efektní a efektivní výkony připravováni.)

V duchu pragmatismu jsou ale také autoři upozorňováni na to, že nemají v závěrečné diskusi interpretace svých pozorování přehnat a zveličit do kosmických rozměrů. Zřídka lze osvětlit celou pravdu a často je lepší vrhnout světlo právě jen na kousek své pravdy. Extrapolace závěrů na větší úsek, než jaký pokrývají získané údaje, může zpochybnit i předchozí zjištění.

6.3.4 ANALÝZA KOMPOZICE ČESKÝCH ODBORNÝCH ČLÁNKŮ

Podívejme se nyní, jak si počínají čeští autoři různých vědních oborů při formulaci svých statí. Abychom zjistili, jak dodržují nebo nedodržují zvyklosti některých mezinárodních časopisů, budeme analyzovat

úvodní pasáže jejich statí na pozadí CARS modelu úvodního oddílu článku.

Uvedeme nejprve ukázkou úvodní části jednoho článku z Časopisu lékařů českých. V tomto časopise se důsledně dodržuje model Introduction – Method – Results – Discussion, a to jak v člancích publikovaných anglicky, tak česky. Jako příklad jsme zvolili článek publikovaný česky (průvodní abstrakt je publikován v české a anglické podobě). Článek má název a podtitul

*Sérové koncentrace inzulínu ovlivňují tělesnou stavbu, krevní tlak, sérové lipidy i srdeční rozměry
Pozorování u klinicky zdravých potomků hypertenzních rodin*

a dále pokračuje úvodem:

Úvod

V řadě studií z posledních let je uváděna hypertenze do patogenetického vztahu se zvýšenými koncentracemi inzulínu v krvi, resp. je považována za následek inzulínové rezistence (5–9). U velké většiny osob s esenciální hypertenzí lze skutečně zvýšené inzulínemie prokázat (14), avšak při neúplných vědomostech o mechanismech, jimiž inzulínová rezistence s hypertenzí souvisí, objevují se i pochybnosti o kauzálním vztahu, neboť jak choroba sama, tak i přidružené faktory mohou vyvolat inzulínovou rezistenci (4, 11, 13).

Na druhé straně je známo, že existuje familiární vloha k hypertenzi a podle výsledků genetických studií může být až 50% rodinných příslušníků postiženo hypertenzí (4,7). Ještě před manifestním onemocněním je možné očekávat určité známky porušené látkové přeměny, které by mohly být podobné těm, které jsou zjišťovány v rodinách či předchorobí diabetiků, obézních a nemocných po infarktu (2,7,13). Proto jsme si položili otázky týkající se klinického a metabolického stavu potomků probandů s esenciální hypertenzí, vyžadujících dlouhodobou léčbu. Zaměřili jsme se na ukazatele tělesného složení, koncentrace inzulínu v krvi a jejich vztahy k sérovým hladinám, i k některým ukazatelům beztukové svalové hmoty. Využili jsme možnosti echokardiografického vyšetření, jehož pomocí jsme stanovili rozměry srdečních oddílů a tloušťku svaloviny.

V této úvodní pasáži nacházíme přibližně ty kroky, které se ve Swalesově modelu CARS uplatňují:

Tvrzení centralnosti a aktuálnosti:

V řadě studií z posledních let je uváděna hypertenze do patogenetického vztahu se zvýšenými koncentracemi inzulínu v krvi.

Podložení tvrzení evidencí:

U velké většiny osob s esenciální hypertenzí lze skutečně zvýšené inzulinémie prokázat.

Přehled předchozího výzkumu:

Je průběžně rozložen do všech kroků, čísla v závorkách odkazují k očíslovanému seznamu referencí uvedenému v závěru článku.

Poukázání na mezeru:

Avšak při neúplných vědomostech o mechanismech, jimiž inzulinová rezistence s hypertenzí souvisí,

Protikladné tvrzení:

objevují se i pochybnosti o kauzálním vztahu.

Položení otázky:

Proto jsme si položili otázky týkající se klinického a metabolického stavu potomků probandů s esenciální hypertenzí, vyžadujících dlouhodobou léčbu.

Vymezení cílů a ohlášení aktuálního výzkumu:

Zaměřili jsme se na ukazatele tělesného složení, koncentrace inzulínu v krvi a jejich vztahy k sérovým hladinám, i k některým

ukazatelům beztukové svalové hmoty. Využili jsme možnosti echokardiografického vyšetření, jehož pomocí jsme stanovili rozměry srdečních oddílů a tloušťku svaloviny.

Je zřejmé, že autoři v úvodní pasáži postupují zhruba podle kroků, které model CARS předpokládá. Vidíme, že v úvodu nejsou konstatovány výsledky, ale je pozoruhodné, že ty jsou konstatovány již v nadpisu článku, který má vlastně formu tvrzení, a tedy závěru, k němuž autoři dospěli:

Sérové koncentrace inzulínu ovlivňují tělesnou stavbu, krevní tlak, sérové lipidy i srdeční rozměry.

Za povšimnutí stojí také fakt, že autoři článku sice formulují cíl svého výzkumu průběžně v celém znění úvodní pasáže, ale explicitní formulaci typu *Cílem výzkumu je...* tu nenacházíme. Taková jasná formulace patří spíše k formálním náležitostem článků anglo-americké provenience, protože autoři jsou k takové explicitnosti vedeni. Pro úplnost je třeba dodat, že tuto explicitní formulaci dodržují autoři v abstraktu, a to jak v anglickém, tak českém znění:

V souvislosti s těmito pohledy na patogenezi hypertenze i její familiární vazbu jsme stanovili cíl této studie: ověřit klinický i metabolický stav potomků probandů s esenciální hypertenzí, vyžadujících její systematickou léčbu.

Ve srovnání s články tohoto typu jsou české články z oborů humanitních a i z některých oborů přírodovědných stylizovány volně a jediným spojujícím kompozičním principem je to, že článek má část úvodní, střední a závěrečnou. Úvodní pasáž pak obsahuje některé z kroků tvořících model CARS, mají však podobu strategií méně určitých a spíše implicitních. Uvedme si několik ukázek.

6.3.4.1 Fáze 1 – Vytyčení teritoria má v článcích různé variace: tvrzení o důležitosti tématu, různá obecná tvrzení, přehled dosavadního stavu bádání o tématu a uvádění poznatků, které jsou relevantní pro následující výklad.

Krok 1 – Teze o centralitě, aktuálnosti a důležitosti je apelem k diskursní komunitě, jejíž členové mají uznat, že výzkumný úkol, o němž se bude referovat, je živý, dobře stanovený a nosný. Jazykovými signály tohoto kroku jsou výrazy jako:

V nedávné době vznikl zájem o...

V současné době se setkáváme se zvýšeným zájmem o...

V souvislosti s ... se stává aktuální otázka...

S tím, jak nám technický pokrok umožnil měřit jednotlivá světelná kvanta (fotony), nabylo na významu měření světélkování...

Zájem velkých elektronických společností o miniaturizaci součástek vytvořil podmínky pro rychlý rozvoj nových technologií. Metoda epitaxního růstu z molekulárních svazků umožňuje vytvářet...

Krok 2 – Zobecnění tématu bývá jednak tvrzením o znalosti nebo zkušenosti, jednak tvrzením o jevech samých:

Je známo, že průměrná délka života....

V mnoha gramatikách se uvádí, že...

Všechny živé organismy, od nejjednodušších po nejsložitější...

Je obecně známo, že slova přejatá, na něž se v tomto článku omezují, představují relativně významnou a značně pohyblivou část slovní zásoby, jejíž postižení není vždy snadné ani jednoznačné.

Jednou z oblastí matematické informatiky, která se v tomto století nejdynamičtěji rozvinula, je teorie paralelních procesů.

Řešení těchto otázek na všech úrovních – od molekulární přes buněčnou až po organismální – je v popředí zájmu nejen současné vývojové biologie, ale patří k základním problémům biologie obecně.

Sbírký přísloví i soubory kulturní frazeologie a slavných citátů dokládají generacemi potvrzovanou zkušenost, že člověk by měl umět jak mluvit, tak i mlčet.

Imunitní systém brání organismus proti cizorodým látkám

a mikroorganismům. Zneškodňuje abnormální vlastní buňky, které by pro organismus mohly být nebezpečné.

Krok 3 – Přehled předchozího výzkumu usouvztažňuje to, co je známo nebo zjištěno, s informací, kdo to zjistil:

Niels E. Skakkebaek a jeho spolupracovníci z nemocnice Rigshospitalet v Kodani (Dánsko) publikovali v British Medical Journal (Vol. 305, 1992, s. 609) statistickou studii, z níž vyplývá, že se během minulých padesáti let...

Přejatým slovům v češtině byla dosud věnována pozornost z mnoha aspektů kvalitativních (srov. Filipec – Čermák 1985, dříve např. Šmilauer 1972, Havránek 1966)...

6.3.4.2 Fáze 2 – Vymezení místa tu má také řadu variací. Jsou tu využity strategie uvádějící protikladné tvrzení, poukazující na mezeru, kladení otázek nebo pokračování v tradici.

Krok 1A – Protikladné tvrzení:

Strukturální lingvistika byla často pojímána jako studium imanentních jazykových struktur, jako formalizovaná algebra idealizovaného, izolovaného abstraktního systému. Zatímco takové pojetí může být částečně ospravedlněno vzhledem k některým trendům deskriptivismu nebo glosematiky, není rozhodně správné, pokud jde o práci Romana Jakobsona.

nebo

Krok 1B – Poukázání na mezeru:

Na rozdíl od některých výživových faktorů, kterým se připisuje při vzniku srdečně-cévních onemocnění jednoznačně negativní úloha (např. nasycených živočišných tuků, cholesterolu, kuchyňské soli), není úloha alkoholických nápojů tak jednoznačná. Mechanismus ochranného působení mírných dávek alkoholu neznáme.

Etika práce s laboratorními zvířaty je téma, které u nás zatím není zdaleka diskutováno tak, jak je tomu v zemích...

nebo

Krok 1C – Položení otázky:

Jednou z klíčových otázek při studiu krizí bioty je i tato: Jaké životní strategie jsou úspěšné v období velkých krizí a v následujících obdobích oživení?

nebo

Krok 1D – Pokračování v tradici:

Otázka, jak dlouhá jsou slova či slovní útvary, z nichž se skládají věty, stejně jako otázka, jak dlouhé jsou věty, z nichž mluví tvoří text, patří k tradičním otázkám kvantitativní lingvistiky.

6.3.4.3 Fáze 3 – Zaujetí místa je zpravidla silně oslabena. Čeští autoři v úvodní části článku zřídka ohlašují cíl článku, vlastní výzkum a jeho výsledky, které by byly ekvivalentní smělym anglickým tvrzením typu:

This paper reports on...

The aim of the present article is to give...

This study was designed to evaluate...

Takové přesné vymezení je příznačné spíše pro články autorů zvyklých publikovat v časopisech mezinárodních.

Krok 1A – Vyznačení cílů:

Cílem mé práce je návrh metody pro rozdělování investičních prostředků na základě diskrétních závislostí zisku na investičních nákladech.

V tomto příspěvku chceme aplikovat teorii valence rozpracovanou v 70. letech (Panevová, 1974–75, 1977, 1978; Hajičová, 1979, 1983) na jevy necentrální povahy (odd. 2), na další slovní druhy (odd. 3) a na některé dílčí problémy s valencí spojené (oddíl 4). Chceme tím ověřit platnost základního teoretického rámce pro popis valence, vycházejícího z funkčního generativního popisu, a zjistit nosnost tohoto rámce.

nebo

Krok 1B – Ohlášení vlastního výzkumu:

Konkrétně na filozofickém díle Jana Patočky bych chtěla – vedle upozornění na některé zvláštnosti Patočkova autorského stylu, zvláště na ty, které souvisejí s fenomenologickou orientací jeho filozofie – poukázat zejména na některé charakteristické rysy textové a pojmoslovné výstavby filozofického textu obecně. Jako východisko jsem zvolila Patočkovy Kacířské eseje o filozofii dějin, ucholný spis Patočkova pozdního filozofického období.

V tomto článku je stručně popsána teorie umožňující modelovat paralelně probíhající procesy, které v každém stavu provádějí volbu následující akce s jistou pravděpodobností.

Krok 2 – Ohlášení zásadních objevů:

Účelem tohoto článku je podat přehlednou informaci a uvést dnešní stav využití optických difrakčních mřížek připravených holografickou cestou pro vazbu mezi svazky šířícími se volně v trojrozměrném prostoru a světelným polem uvnitř planární optické struktury. Ve srovnání s předchozí prací uveřejněnou dříve v tomto časopise zahrnuje tento článek další pokrok v oblasti.

Krok 3 – Naznačení struktury článku:

Podrobnější rozbor jednoho termínu chce přispět k osvětlení několika lingvistických otázek. Předně půjde o utvářenost odvozenin s post- a o produktivitu této prefixace (oddíl 3). Na hranici mezi slovtvorbou a sémantikou je motivace (slovtvorný význam) a motivační mnohoznačnost termínu. Těm bude věnován oddíl 4, v němž bude důraz zvláště na rozdíl mezi pravými a nepravými předponami, mezi endocentrickou a exocentrickou motivací. Další výklad shrne problematiku definování v terminologii (oddíl 5). V oddílu 6 navrhneme způsob, jak sémanticky uchopit elastické termíny jako poststrukturalismus.

6.4 ■ SHRNU TÍ

Čeští vědci (ale jak ukazují kontrastivní studie v oblasti vědeckého psaní, i autoři polští, finští apod.), zvláště v oborech humanitních, se nehodlají záhy uchýlit k ohlášení cíle studie a dávají hlavně přednost velmi nepřímým deklaracím: *je těžké říci..., tato otázka vzniká znovu a znovu..., je zřejmé, že toto tvrzení má jen podmíněnou platnost..., každé řešení této otázky musí brát v úvahu..., ať bylo řešení jakékoli, zbývalo vysvětlit..., lze to vysvětlit jen tezí o...?*

Články inklinují ke kladení otázek, zvažování alternativ a podmiňování tvrzení mnoha jestliže... – pak..., záleží na tom, zda..., obvykle platí, avšak...:

Obvykle pokládáme „nespecifické“, fylogeneticky starší systémy za relativně primitivní. Je však pozoruhodné, jak dobře s některými z nich vystačí všichni bezobratlí...

Obvykle se mezi „nespecifické“ elementy imunitního systému řadí i tzv. NK-buňky, které však podle současných názorů náleží spíše mezi velmi nekonvenční antigenně specifické buňky... Nespecifické a antigenně specifické mechanismy ovšem nelze striktně oddělit, neboť při každé imunitní odpovědi jsou vzájemně provázány a do značné míry se navzájem podmiňují.

Na otázku, proč pisatel neformuluje na začátku článku jasně cíl, případně závěr, k němuž dospěl, slycháme odpovědi:

„Nebudu přece uvádět na začátku to, k čemu chci dospět na konci.“

„Chci, aby čtenář sledoval chod mých myšlenek.“

„Kdybych měl formulovat cíl svého článku, musel bych zopakovat svůj výklad slovo od slova.“

„K čemu jsem dospěl, to formuluji až v závěru.“

„Článek by se měl číst tak trochu jako detektivní příběh, má analogický princip.“

K poslednímu výroku uvedme pro srovnání citát z americké příručky psaní:

„Čtení vědeckého článku není totéž jako čtení detektivky. Chceme vědět hned na začátku, že to byl zahradník.“

(RATNOFF 1981)

Nechť k formulaci hlavní teze, která má nejvyšší informační stupeň, na začátku článku je ovšem charakteristická nejen pro české texty vědecké, ale i pro články publicistické. Americký editor pražských novin Prague Post uvádí:

„My v prvních dvou nebo třech úvodních odstavcích odpovíme na otázku kdo, co, kde, proč a jak. Čeští novináři píšou jinak. Co uvádějí v posledním odstavci, to bych já dal na začátek.“

(LEVY 1993, 1)

Je třeba uvést, že stejnou tendenci, která vyniká při srovnání českých vědeckých textů s texty anglo-americké provenience vyžadujícími jasnou a zřetelnou formulaci cíle na počátku článku, vykazují i vědecké texty jiných národních kultur. Kontrastivní analýza tuto tendenci označuje jako strategii odložené formulace cíle (Hinds 1990, 98).

Dodržování jakéhokoli doporučeného schématu vědeckého článku není nikterak zárukou jeho vědecké úrovně. Ba právě naopak, z lingvistické zkušenosti víme, že automatické dodržování normy vede k její petrifikaci a může svádět i k prázdnému manýrismu. Na normu je třeba pohlízet jako na dynamický nástroj, který máme k dispozici, abychom jej použili podle své chuti a zaměření.

Ve vědách sociálních a humanitních se ostatně norma, o níž tu informujeme, dosud důsledněji neprosadila (záleží ovšem hodně na konkrétním oboru a na tematické povaze práce i na autorských individualitách). Pokud jde například o články v oboru lingvistiky, jež můžeme nejspíše posoudit, mívají jasnou kompoziční výstavbu, která ovšem není podřízena žádné uniformitě. Vždyť ne všechny jazykovědné články mají ráz shromažďování, analyzování a vyhodnocení nějakých nových fakt či zjištění a následného referování o této činnosti. Jazykovědné studie (a obdobně je tomu v mnoha jiných společensko-humanitních oborech) mívají často ráz spíše úvahový: Autor chce z jistého aspektu posoudit nějaký už známý problém a zaujmout k němu nové, do velké míry i subjektivní stanovisko,

anebo otevřít problém nový a naznačit jeho možné řešení. Podívejme se na tento úryvek:

Je patrně sotva možné vyslovovat jakékoliv globální představy nebo generalizace o těch subsystémech racionálně inicializovaného a ovládaného dialogu, které jsme charakterizovali jako cílové struktury, tematiku a potenciální účastníky. V těchto okruzích je spektrum možností i variant takřka neomezené. Na velice zajímavé problémy však narazíme, včleníme-li mezi účastníky dialogu také technické artefakty, především pak ty technické systémy, které se vyznačují prvky umělé inteligence. I když o zcela přesnou explikaci pojmu „umělá inteligence“ jsou dosud vedeny spory a stanovení přesných a zcela jednoznačných kritérií je patrně velice obtížné, nesporná je zde podstatná úloha komunikačních procesů, a tedy také „zjazykovění“ vztahů člověk – inteligentní technický systém.

Zpravidla tu více vyhovuje model Dogma – Nesoulad – Krize – Hledání – Nový model.

V žádném případě se nepřikláníme k názoru, s nímž se občas v cizojazyčných studiích o vědeckém psaní setkáváme, že totiž jakýkoli jiný než právě doporučený model psaní představuje nějaký překonaný, staromódní, nedostatečně vyvinutý apod. stupeň psaní a že je jen otázkou času, kdy autor, zatížený domácí kulturně-vědeckou tradicí, přejde k modelu vyžadujícímu přímočarost, jasnost a jednoduchost. Různé způsoby psaní nelze považovat za různé vývojové stupně psaní.

Z vědeckých článků nelze vyloučit např. digresivnost (odbočování) s poukazem na to, že lineárnost je pro čtenáře snáze přehlednutelná; rozvinuté esejistické vyjádření nelze potlačit ve prospěch vyjádření lapidárního, expresivní ve prospěch ryze racionálního, metaforické ve prospěch exaktního (kolik termínů vědeckého jazyka má metaforický základ!). (Je ostatně zajímavé, že i když autoři zjednodušujících návodů na vědecké psaní doporučují užívat místo barvitého jazyka jazyk suchý, sami hýří, jak jsme viděli, bonmoty, obrazy a historkami, jak je to v kontextu anglo-americké vědy velmi běžné.) Berme proto některá prohlášení s rezervou:

„Někteří moji staromódní kolegové soudí, že vědecký článek by

měl být literaturou, že by měl být předveden autorův styl a elegance a že stylistické variování zvyšuje čtenářskou atraktivnost. S tím nesouhlasím. Komunikace vědeckých výsledků je prozaičtější procedura.“

(DAY 1988, 12)

Touto diskusí uzavíráme oddíl věnovaný kompozici vědeckého článku. Na tomto příkladu jsme chtěli ukázat, jaké momenty může při psaní brát autor v úvahu. Do značné míry jsou to momenty, které sleduje i při psaní jiných, rozsahem širších žánrů. V neposlední řadě jsou to i momenty, které by měl sledovat při psaní grantových přihlášek, v nichž je nabádán, aby je formuloval tak, jako by psal článek pro renomovaný mezinárodní časopis.

7 CO DRŽÍ TEXT POHROMADĚ A DÁVÁ MU SMYSL

KOHERENCE TEXTU A JEJÍ PROSTŘEDKY

„Text není pouhým řetězcem vět. Pro jakýkoli text je typické, že každá věta, s výjimkou první, jeví jistou formu koheze s nějakou větou předcházející, obvykle s tou, která předchází bezprostředně. Jinými slovy, každá věta obsahuje alespoň jedno anaforické pojítko, které ji spojuje s tím, co bylo předtím. Některé věty obsahují též pojítko kataforické, které je spojuje s tím, co bude následovat.“

(HALLIDAY – HASAN 1970, 293)

7.1 ■ PODSTATA A DRUHY KOHERENČNÍCH VZTAHŮ

Texty jsou vytvářeny z jednotlivých větných celků (z vět jednoduchých nebo složených čili souvětí). Tyto celky mají svou gramatickou (syntaktickou) strukturu a po stránce obsahové je chápeme jako **výpovědi**. Text jako celek má svůj smysl a čtenář/posлуhač je schopen mu porozumět, tj. pochopit myšlenkovou náplň, kterou autor do textu vložil. Lineární povaha lidské řeči (tj. postupné narůstání a interpretování promluvy či textu) a stejně tak povaha myšlení, psychologie vyjadřování a porozumění vedou k tomu, že promluva či text jako celek vzniká postupným připojováním, skládáním dílčích obsahově-výrazových úseků (útvárů), tj. větných (popř. nevětných) výpovědí.

Rozumí se, že má-li toto spojování výpovědí dávat nakonec nějaký smysluplný komplexní celek, nemůže být lhostejné, v jakém pořadí výpo-

vědí po sobě následují, jak jsou seřazeny. Musí totiž nějak na sebe svou obsahovou stránkou navazovat. Zpravidla tak, že každá následující výpověď navazuje, tak či onak, na výpověď předcházející (popřípadě na delší úsek předcházejícího textu) a někdy může naznačovat svůj vztah k tomu, co bude následovat. Tímto způsobem vzniká vlastně řetězec návazností či souvztažností výpovědí v textu, či ještě lépe celá síť vztahů (nazývaná též textura).

Jinak řečeno, při vytváření (produkování) textu jako celku a jeho dílčích složek sledujeme nutně ten cíl, aby vznikl text vnitřně **souvislý, soudržný** neboli **koherentní**. Přitom potřebná návaznost, **spojitost** výpovědí bývá často výslovně (explicitně) vyjádřena, signalizována, anebo se jen vyrozumívá z obsahu výpovědí (je implicitní). Např.:

Tento fakt oslabil celou kvantovou elektrodynamiku. Ukázal, že v jejich výchozích předpokladech je něco nesprávného.

Tento fakt oslabil celou kvantovou elektrodynamiku. Ukázal totiž, že v jejich výchozích předpokladech je něco nesprávného (druhou větou autor vysvětluje tvrzení obsažené ve větě první).

Tento fakt oslabil celou kvantovou elektrodynamiku, protože ukázal, že v jejich výchozích předpokladech je něco nesprávného (kondenzované vyjádření v rámci jednoho gramatického souvětí, v němž věta vedlejší uvádí příčinu faktu vyjádřeného větou hlavní).

Vnitrotextové vztahy jsou několikerého druhu a uvnitř těchto druhů se vyjadřují i různé odstíny daného vztahu. Ukážeme to nejprve obecně na rozboru jednoho textového úryvku:

(1) Lidské stárnutí je jevem biologickým. (2) Stárne celý organismus, jeho funkce fyziologické i psychologické. (3) Slábnou zrak i sluch, látková výměna se zpomaluje, paměť hůře pracuje, zmenšuje se celková adaptační schopnost atd. (4) Avšak stárnutí není jenom jevem biologickým. (5) Naopak, je důležitým jevem společenským. (6) Z toho plyne, že je i závažným faktorem ekonomickým. (7) Proto mu společnost musí věnovat náležitou pozornost.

Spojitost a soudržnost (koherence) tohoto úryvku je založena především na návaznosti **tematické**. Tématem tu rozumíme tu část výpovědi

(tu dílčí informaci), o níž se dále v této výpovědi něco pro čtenáře/posluchače nového sděluje (tzv. jádro výpovědi neboli réma). (Téma můžeme identifikovat pomocí obrátů typu *pokud jde o..., co se týče...*) Za téma volí autor zpravidla takovou dílčí informaci, o níž předpokládá, že je čtenáři/posluchači aktuálně známá, především z předcházejícího textu (viz odd. 7.2). Téma je ovšem pojem širší, netýká se jen jednotlivých výpovědí. Podle Hausenblase (1971, 60) je téma nějaká složka obsahu (neboli dílčí informace), která je autorem textu položena do popředí, do centra „zorného pole“ uvažování a sdělování, a je zároveň podkladem zpracování v daném textu. Téma tedy chápeme jako specifickou textovou funkci, kterou autor připsuje jím vybraným obsahovým složkám, které se mu jeví jako důležité, relevantní z hlediska výstavby smyslu textu. Tímto způsobem autor organizuje celý myšlenkový obsah svého sdělení.

Své celkové, obecné téma má každý článek, přednáška i kniha (bývá zachyceno v jejich nadpise) a svá specifická témata mají i jednotlivé oddíly textu (kapitoly, podkapitoly i nižší oddíly – srov. jejich mezititulky) a ovšem rovněž i oddíly nejnižší, odstavce (viz kap. 8). Čím je daný oddíl nižší v hierarchii členění (segmentace) textu, tím je jeho téma specifitější, užší, vždy ovšem každé z těchto témat nějak vyplývá z tématu celkového. Tak jako segmentace textu na oddíly (viz kap. 8), tak ovšem i vztahy mezi jejich tématy mají hierarchickou povahu (hypertéma – hypotémata, témata různého stupně).

Vraťme se však po této odbočce zpět k naší výchozí ukázce. Celý úryvek má společné téma (neboli hypertéma), a to „lidské stárnutí“. Toto téma výslovně spojuje výpovědi (1) a (2), přičemž výp. (2) specifikuje (partikularizuje) réma výpovědi (1): „jev biologický“ – „jednotlivé biologické funkce“. Výp. (3) uvádí příklady (exemplifikuje) stárnutí ve zmíněných funkčních oblastech. Výp. (4) sice opakuje společné téma, ale zároveň představuje jistý zlom v linii výkladu: spojovacím výrazem *avšak (není jen)* uvádí nové dílčí téma, které poukazuje na neúplnost podaného výměru stárnutí. Výp. (5) pak uvádí jednu doplňující složku (další aspekt stárnutí), kontrastně ji zdůrazňuje (*naopak*) a výp. (6) uvádí na základě logického vztahu vyplývání (z *toho plyne*) jako konkluzi třetí aspekt stárnutí. A konečně výp. (7) upozorňuje na praktické společenské důsledky (*proto*) tohoto aspektu.

Ukazuje se tedy, že vedle vztahů tematických nacházíme v tomto textu přinejmenším ještě dva další druhy návaznosti sloužící textové koherenci.

Prvním druhem těchto vztahů jsou navázány tyto výpovědi: (4) – vztah

odporovací či adverzativní, explicitně signalizovaný výrazem *avšak* (*není jenom*); (5) – vztah opaku, kontrastu k obsahu výp. (4); (6) – vztah logického vyplývání, vyjádřený explicitně slovesem (*z toho plyne* a (7) – vztah důsledkový (*proto*: odkaz k obsahu výp. (6)). – Tento druh vztahů bychom mohli označit jako vztahy **obsahově-logické** (viz odd. 7.3).

Další druh koherenčních vztahů nalézáme u výpovědi (2) a (3): v prvním případě jde o partikularizační specifikaci obsahu rématu výp. (1), ve druhém pak o exemplifikaci (formou neúplného výčtu) téhož rématu. Takovéto vztahy mají povahu **stylistickou (rétorickou)**, přesněji **kompoziční** (viz odd. 7.5). Nereflektují ani tak vztahy ve světě a autorovo poznání, nýbrž autorův plán výstavby (kompozice) textu, uspořádání výkladového postupu. Jde tedy o funkce, které autor přiděluje jednotlivým složkám textu. Tak například nějaká složka textu, jejíž kompoziční funkcí je vysvětlit nějakou jinou složku, může být založena na obsahově-logickém vztahu příčinnosti. Funkce kompoziční se liší též od funkcí komunikačních (otázka, námitka atp., srov. jejich výklad v kap. 9), které se neobracejí do textu, nýbrž ven z něho, přímo k čtenáři/posluchači.

Za pozornost stojí ještě jeden další vztah koherenční povahy. Jde o **opakování** téhož slova, resp. nějaké jeho alternanty označující a identifikující jeden a týž předmět (osobu, věc, událost atd.), o němž je v textu řeč (viz podrobně v odd. 7.4). Takových případů je jistě mnoho, neboť jednotlivé předměty řeči bývají v textu zmiňovány na několika místech, ba někdy na mnoha místech (jde-li o něco, co patří do obsahového centra výkladu, často je to jeho téma). Ukážeme to na příkladu prvního odstavce článku „*Velké povodně na Vltavě v Praze*“.

Loňské sté výročí jedné z posledních velkých vltavských povodní nás nutí zamyslet se nad velkými povodněmi na naší národní řece v dobách minulých. Využili jsme všechny dostupné historické prameny a shromáždili přes 16 000 informací klimatického charakteru. Součástí tohoto souboru jsou pochopitelně i zprávy o povodních. Větší povodně totiž zasáhly relativně velkou plochu povodí Vltavy a projevíly se rovněž na Labi v Německu.

Předměty řeči *povodně* a *Vltava* jsou v tomto krátkém úryvku zmíněny několikrát. Především v titulku (navozujícím téma). Ve vlastním textu se předmět řeči „*povodně*“ objevuje 4krát a je vyjádřen pokaždé slovem *povodně* (byť v různých pádech). Pokud jde o předmět řeči „*Vltava*“, ten se

objevuje celkem 3krát, ale jen jednou v pojmenování vlastním jménem *Vltava*. V úvodní výpovědi je identifikován nejprve adjektivem *vltavský* a dále pak synonymním opisem *naše národní řeka*. Ukazuje se tedy, že opětého zmiňování téhož předmětu řeči v textu se dosahuje nejen opakováním základního pojmenování, ale i způsoby jinými. V každém případě nicméně platí, že opakující se zmínění (pojmenování) nějakého předmětu řeči výrazně slouží koherenci textu.

Je ovšem třeba dodat, že jednotlivé druhy koherenčních vztahů (tematické, obsahově-logické atd.) se leckdy na sebe navrstvují. Tak např. základní tematický vztah mezi dvěma výpověďmi může být zároveň vztahem příčinně-následkovým a vztahem vysvětlovacím (tj. autor vysvětluje daný jev na bázi příčinné).

7.2 ■ ČÍM ZAČÍT A JAK POKRAČOVAT VZTAHY TEMATICKÉ

7.2.1 ROZVÍJENÍ TEMATICKÉ LINIE

Kategorie tématu se uplatňuje na všech třech úrovních textu: ve vnitřní výstavbě jednotlivých větných výpovědí, na úrovni navazování výpovědí i na úrovni výstavby textu jako celku a jeho jednotlivých částí (oddílů), především odstavců.

Na úrovni jednotlivých výpovědí platí tato zásada: Chceme-li utvořit jasnou a srozumitelnou výpověď, musíme dbát na to, aby v ní čtenář/posluchač snadno rozpoznal na jedné straně, o čem se v ní mluví (tedy co je jejím tématem, T), a na druhé straně, co se o tomto tématu říká (jádro výpovědi neboli réma, R). V klidném, věcném sdělení (a o takové nám právě jde) umísťujeme T na počátek výpovědi a R pak na její konec. Tak kupř. ve výpovědi

Všechny uvedené postupy mají však společná omezení platnosti z hlediska modelování mezních stavů skutečných konstrukcí.

nalézáme téma „všechny uvedené postupy“ (lze je parafrázovat slovy *pokud jde o všechny uvedené postupy*) a rématem (jádro sdělení) je poukaz na to, že *mají společná omezení platnosti*...

Nyní přejdeme k podrobnějšímu výkladu o tom, jak se toto členění na T – R projevuje a uplatňuje ve výstavbě textu.

Máme asi všichni tu zkušenost, jak dobře se čte či poslouchá text,

v němž můžeme poměrně snadno sledovat postup výkladu. Jinými slovy řečeno, dobře srozumitelný je nám takový text, který **rozvíjí svou tematickou linii** zřetelným, pevným, promyšleně uspořádaným způsobem a postupem.

Neexistuje ovšem jen jeden jediný, „správný“ postup rozvíjení tematické linie. Je jich větší počet a závisí do jisté míry na slohovém druhu, obsahu daného textu a též na individuálních sklonech autora. V našem výkladu můžeme věnovat pozornost jen základním postupům užívaným v odborných a vědeckých textech.

Abychom si udělali konkrétnější představu o způsobech rozvíjení tematické linie v konkrétních textech, rozebereme jasně stylizovaný úryvek poměrně jednoduchého textu z popularizačního výkladu o metalurgii. (Témata jednotlivých po sobě jdoucích výpovědí budeme značit T1, T2, T3, ... a příslušná rémata R1, R2, R3, ... Spojení T – R v jedné výpovědi budeme pak dále značit pomlčkou a vlastní tematickou linii, tj. návaznost výpovědí, svíslou šipkou.)

(1) Abychom takto získané surové železo přeměnili na ocel dobré jakosti /T1/, musíme z něho odstranit škodlivé příměsi, zmenšit obsah uhlíku a přidat speciální legující přísady /R1/. (2) Tato operace /T2/ se provádí v dalších zařízeních /R2/. (3) V jednom z nich /T3/ se surové železo zbavuje síry /R3/. (4) Do železa /T4/ se přivádí práškované pálené vápno /R4/. (5) Vápno /T5/ reaguje se sírou a uhlíkem surového železa /R5/. (6) Vznikající při tom /T6/ siřník vápenatý vyplouvá lehce na povrch železa... /R6/. (7) Surové železo zbavené síry /T7/ postupuje dále nepřetržitým tokem do otáčivé válcové pece, kam se přivádí kyslík a dodává vápno /R7/. (8-9) Zde /T8/ probíhá okysličování ostatních příměsí železa /R8/ a surové železo /T9/ se proměňuje v ocel /R9/.

Zkoumáme-li nyní podrobněji, „odkud se berou“ jednotlivá dílčí témata (T1, T2, ...), shledáváme, že většinou to jsou vlastně rémata těsně předcházející výpovědi. Platí to zřejmě o T1 (srov. výraz „takto získané...“), o T2 (úvodní výraz „tato operace“ výslovně shrnuje jádro předchozí výpovědi R1), podobně jako výraz „v jednom z nich“ /T3/ vychází z předchozího R2 (povšimněte si, jak významnou úlohu navazující tu mají zájmena *tato* a *z nichž*). Rovněž T4 („železo“) vyplývá zřetelně z předchozí

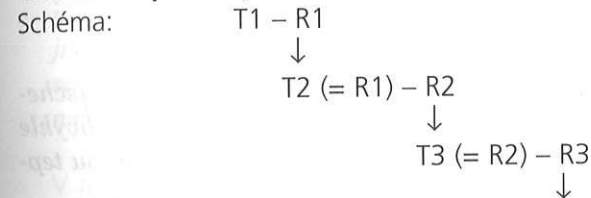
souvislosti, i když je tentokrát nelze přímo ztotožnit s předcházejícím R3: „Železo“ je sice prvkem tematickým, ale patří k nadřazenému celkovému tématu celého úryvku, totiž „výroba oceli ze surového železa“. V další větě se T5 zřejmě rovná rématu R4 a rovněž tak výraz *při tom* /T6/ odpovídá předcházejícímu R5. (Poněkud nezvyklý slovosled v počátku věty se slovesným adjektivem je ospravedlněn tím, že alternativní stylizace, totiž: „siřník vápenatý, který při tom vzniká...“, by postavila v čelo věty výraz patřící zřejmě k rématu, což by nebylo vhodné.) Téma T7 vlastně navazuje na R3 a shrnuje část textu až do konce odstavce. Zájmenné příslovce *místní zde* /T8/ opět jasně reprezentuje předchozí R7. A konečně T9 („surové železo“) vyplývá opět z celkového tématu.

Můžeme tedy shrnout, že v uvedené ukázce jsme se setkali s dvěma možnostmi rozvíjení tematické linie: nové téma je buď jakýmsi opakovaním rématu z věty těsně předcházející (tento postup bychom mohli nazvat návaznou tematizací rématu), anebo vyplývá z celkového tématu odstavce nebo delšího úseku textu.

7.2.2 TEMATICKÉ POSLOUPNOSTI A JEJICH TYPY

Když jsme si takto ujasnili základní jevy z oblasti tematické výstavby textu, můžeme podat stručný a neúplný výčet nejtypičtějších a nejběžnějších způsobů rozvíjení tematické linie. Budeme je nazývat typy **tematických posloupností** (TP).

Tematická posloupnost 1

Jde o základní, elementární typ, který jsme při rozboru naší ukázky nazvali typ s **návaznou tematizací rématu**: réma první výpovědi se stává tématem druhé výpovědi, réma této druhé výpovědi tématem třetí výpovědi atd. I když bychom asi stěží našli text konstruovaný výhradně tímto způsobem, není pochyb o tom, že jde o způsob základní, častý zejména v prostém výkladu učebnicového typu, v popisech různých technických postupů, událostí, při referování, v elementárních výkladech apod.

Povšimněme si, že rozvíjení může být pak založeno na vztazích místních, časových, příčinných apod., tedy na vztazích obsahově-logických, které probereme v následujícím oddíle (7.3).

Uvedeme dva příklady na TP 1. První z nich, popis technického procesu, najdete v odd. 7.2.1. Následující textový úryvek představuje popis jistých procesů v atmosféře a názorně ukazuje různé možné způsoby, kterými lze vyjádřit zvolená témata (tj. tematizovaná předcházející rémata):

(1) Tepelné vzduchové hmoty se při pohybu nad pevninou odspodu ochlazují. (2) Toto ochlazování vede ke stále se zmenšujícímu rozdílu teploty v různých výškách. (3) Nazýváme jej teplotní gradient. (4) Tento gradient se v takových případech pohybuje zpravidla v mezích 0,2 – 0,4 °C na 100 m výšky.

R1 je vyjádřeno slovesem (*ochlazují*) a je ve výp. (2) tematizováno odvozeným slovesným substantivem *ochlazování*, doprovázeným odkazovacím zájmenem *toto* (má funkci identifikátoru). Ve výp. (3) je R2 („rozdíl...“) tematizován pouhým osobním zájmenem *jej* (bylo by možné užít i zájmeno *ten*). Ve výpovědi (4) je pak R3 („teplotní gradient“) tematizováno opakováním příslušného substantiva, opět s identifikátorem *tento*. Vzhledem k tomu, že v češtině je možné podmět věty vynechat, pokud se vyrovnává ze souvislosti, je tu možnost ve výp. (4) výslovné pojmenování tématu neuvést: (4) *Pohybuje se...*

Jiné způsoby tematizace rématu najdete v následujícím textu, pojednávajícím o podstatě srdečního infarktu:

Srdeční infarkt představuje nekrózu myokardu. Toto ischemické postižení buněk je výsledkem procesu, který začíná obvykle trombózou některé z větších věnčitých tepen. V oblasti danou tepnou zásobované vznikají nejprve reverzibilní změny, které...

Tematická posloupnost 2

Schéma: T1 – R1
↓
T1 – R2
↓
T1 – R3
↓

Téma zůstává totéž (opakuje se) a přiřazují se k němu vždy nová rémata. Tento typ – mohli bychom jej označit jako TP **s průběžným tématem** – je častý například při výkladu, charakterizaci nebo popise jednotlivého jevu, předmětu, lokality, osoby ap. (Tématem zůstává daný jev a postupně se uvádějí jeho jednotlivé vlastnosti, aspekty, rysy a podobné údaje.)

Tento typ rozvíjení vyžaduje, z hlediska stylistického, jistou vynalézávatost ve způsobu uvádění průběžného tématu, neboť je tu nebezpečí jisté stereotypnosti. Existují především dva krajní způsoby, jak ukazují následující úryvky A a B:

(A1) Profesor Eduard Albert byl významnou osobností. V celé Evropě byl pokládán za jednoho z nejvzdělanějších chirurgů a současně byl znám neobyčejnou šíří svých zájmů. Byl přítelem Jaroslava Vrchlického a vedle své vlastní básnické činnosti překládal díla českých básníků do němčiny a naopak německých básníků do češtiny.

(A2) Za prudké letní či podzimní bouře po zvlášť silném úderu blesku objevuje se náhle nízko nad zemí malá jasně zářící ohnivá koule. Je velká asi jako pomeranč nebo dětský míč, svítí bíle, žlutě či červeně, může však zářit i duhovými barvami. Pohybuje se pomalu, se slabým bzukotem nebo i bez něho, někdy se jakoby kutálí, jindy volně pluje vzduchem nebo se pohupuje. Některým předmětům se vyhne, jiných se jen zlehka dotkne a zasrší proudem jisker. Směr své pouti mění podle podivuhodného rozmaru – může se nechat unášet větrem, ale dovede se pohybovat i za bezvětří, nebo dokonce proti větru.

V těchto ukázkách autoři využili výše zmíněné možnosti podmět nevyjádřit, takže témata „profesor E. Albert“, resp. „ohnivá koule“ (rozuměj kulový blesk) nejsou v dalším průběhu textu výslovně pojmenována ani jednou.

(B) William Shakespeare se narodil r. 1564 ve Stratfordu na řece Avoně v měšťanské rodině a učil se v „gramatické škole“. R. 1585 přišel Shakespeare do Londýna hledat štěstí. Byl hercem ve skupině lorda admirála a později byl ve skupině komořího her-

cem a podílníkem. Shakespeare z počátku přepracovával hry od jiných autorů, avšak brzy začal vytvářet vlastní inscenace novel a historických kronik pro divadlo „Glóbus“. Činnost Shakespeara jako dramatika trvala od r. 1590 do r. 1612. Zemřel r. 1616.

Časté opakování jména *Shakespeare* působí poněkud těžkopádně. Autorovi se ovšem nabízely pestřejší možnosti. Např.: „R. 1585 přišel tento nadaný mladík...“, „činnost tohoto dramatika...“ nebo prostěji „Jeho činnost...“.

Leckdy se však doslovnému opakování tématu nevyhneme, a pokud nejde o opakování mnohonásobné, není to na závadu. Srov. následující ukázkou:

Říční nivy jsou značně specifické ekosystémy, vyznačující se především vysokou otevřeností toku energie, pohybů hmoty a toku informací. Touto otevřeností se odlišují od ostatních našich přirozených ekosystémů a blíží se až některým ekosystémům umělým. Otevřenost systému je patrná z jednoduchého blokového schématu na obr. 1.

Nejčastějšími a příznačnými výrazy užívanými při uvádění opakovaného tématu jsou, jak jsme pozorovali, ukazovací zájmena a dále příslovce *také, též, rovněž, ani*. Potřebné výrazové variabilnosti navázání lze dosáhnout také drobnými úpravami slovoslednými.

Patří sem i případy mající povahu úplného nebo neúplného výčtu (uvádění příkladů, dokladů, jednotlivých případů apod.):

V oněch letech se technika i teorie automatického řízení počaly rozvíjet přímo bouřlivě. Tak např. byly silně rozvinuty stroje a soustavy strojů, které jsou schopny automaticky provádět až stovky operací v předepsaném sledu. Vysoké technické úrovně dosáhly programově řízené stroje, které jsou schopné s vysokou přesností obrábět automaticky součásti i velmi složitého tvaru. Byla v podstatě zvládnuta konstrukce i technologie náročných řídicích systémů i matematických strojů analogových a číslicových. V teoretické oblasti byla vypracována obecně platná teorie řízení, zejména na úseku lineární teorie regulace.

Všimněte si, jak se základní téma „bouřlivý rozvoj automatizace“ objevuje v každé z výpovědí, ovšem slohově vynalézavě v různé slovní podobě (*byly silně rozvinuty..., vysoké technické úrovně dosáhly..., byla v podstatě zvládnuta..., byla vypracována...*). Po stránce gramatické stojí za povšimnutí, že autor užil většinou slovesa ve tvaru trpného rodu, což umožňuje ponechat substantivní názvy vynálezů v 1. pádě v platnosti podmětu a ten umístit až na druhém místě ve větě.

Tematická posloupnost 3

Tento typ tematické posloupnosti je založen na **odvozování** témat jednotlivých výpovědí z celkového tématu (hypertématu) nějakého nadřazeného oddílu textu. Jde o osvětlování daného tématu (věci) z různých stran, o výklad jeho jednotlivých aspektů. Toto odvozování či derivace, tj. volba a sled dílčích témat, nejsou náhodné, jsou nějakým způsobem uspořádané. Způsobů (principů) tohoto uspořádání je několik.

Často bývá tematizační postup dán chronologií, časovým sledem událostí. Typickým případem takového řazení je např. životopisný přehled:

Významný ruský fyzik Peter Leonidovič Kapica se narodil r. 1894 a zemřel r. 1984. Vysokoškolská studia vykonal na Vysoké polytechnické škole v Petrohradě. Zde začal také úspěšně pracovat pod vedením A. F. Ioffeho. Od r. 1921 pracoval v Anglii v Cavendishově laboratoři u E. Rutherforda. R. 1934 se vrátil do Sovětského svazu a založil zde Ústav fyzikálních problémů. R. 1978 získal za objev supratekutosti kapalného hélia Nobelovu cenu.

Základním tématem je životopis P. L. Kapici. Z tohoto hypertématu vyplývají věcně dílčí témata jednotlivých výpovědí a jejich sled, totiž časové etapy jeho života.

Jindy může být volba dílčích témat dána stabilními prvky hypertématu a jejich sled může být více nebo méně – v daném oboru – ustálený. Např. v lékařství:

*Záškrt (diphtheria) je infekční onemocnění. Působí je *Corynebacterium diphtheriae*. Šíří se kapénkovou infekcí přímým stykem s nemocným, častěji však s bacilonosičem, nebo nepřímo předměty potřísněnými hlenem. Inkubační doba je 2 až 5 týdnů.*

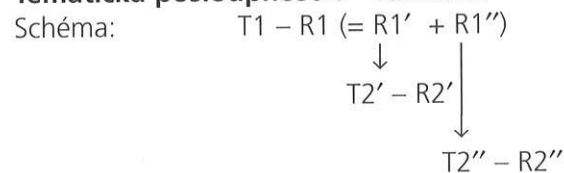
Obdobně třeba v zeměpise ve výkladech místopisných se například při popise hranic nějakého státu postupuje obvykle tak, že se vyjmenují jeho sousedi na jednotlivých světových stranách (tedy kupř.: *Na západě sousedí... Jeho jižním sousedem je... Severní hranici má společnou s... Na východě tvoří jeho hranici řeka...*).

Pozornému čtenáři patrně neušla jistá obdoba tohoto typu (3) s typem (2), tj. s TP s průběžným tématem. Rozdíl mezi oběma typy je zřejmě v tom, že u TP (2) se základní téma vždy znovu v jednotlivých výpovědích uvádí. Protože se však v češtině, jak víme, poměrně často užívá vět s nevyjádřeným podmětem (a podmět, stojí-li v čele věty, většinou vyjadřuje právě téma výpovědi), rozdíl mezi oběma typy TP se leckdy stírá a v mnohých textech se oba typy prostřídávají. Srov. např. následující ukázkou:

Platina (Platinum, Pt) se v přírodě vyskytuje jen volná. Je to šedobílý kov, tažný a kujný, $h = 21,45$, b. t. 1773° , na vzduchu a v kyselinách dokonale stálý. Pt se získává buď rýžováním, nebo se jako rozmělněná ruda louží královskou lučavkou a získaný roztok se zpracuje v Pt kovovou. Z platiny se vyrábějí drátky, misky a kelímky pro chemické laboratoře, elektrody ap. Zhotovují se z ní též šperky a umělé chrupy. V chemickém průmyslu se Pt užívá jako katalyzátor. Ze sloučenin platiny je nejdůležitější $PtCl_4$, užívaný ve fotografii, a $BaPt(CN)_4$, užívaný k natírání stínítek rentgenových přístrojů.

Mnohdy záleží na slovosledu nebo na volbě konstrukce. Srov.: *Zhotovují se z ní šperky* (typ TP 3) proti *Z platiny se zhotovují též šperky* (typ TP 2).

Tematická posloupnost 4 – rámcová

Tento typ TP představuje obecnější rámec pro složitější rozvíjení tematické linie, není však nijak vzácný. Mohli bychom ho charakterizovat jako **rozvíjení rozštěpeného rématu**. Jeho podstatu tvoří to, že R1 je (skrytě

nebo výslovně) dvojnásobné ($R1 = R1' + R1''$), popřípadě i vícenásobné. V dalším postupu se pak nejdříve rozvíjí první složka tohoto rématu a po ukončení této první linie se postup vrací k druhé složce vícenásobného rématu a rozvíjí se druhá tematická linie.

Několik příkladů:

(A) *Na počátku 17. stol. položili základ novému rozvoji astronomie dva velcí mužové. Jan Kepler založil teoretickou astronomii. Ukázal, jak je možno z pozorování odvodit... Galileo Galilei založil mechaniku. Svými pokusy...*

(B) *Znečišťování vod a zamořování ovzduší má na jedné straně progresivní, na druhé straně regresivní tendenci. Progresivní tendenci má proto, že... Regresivní tendence zamořenosti spočívá v tom, že...*

(C) *Výroky mohou být pravdivé, nebo nepravdivé. Je-li výrok pravdivý, říkáme, že jeho pravdivostní hodnota je „pravdivost“. Je-li nepravdivý, pak je jeho pravdivostní hodnota „nepravdivost“.*

Podle potřeby je možno zvýraznit jak dvojčlennost (vícečlennost) výchozího rématu (např. pomocí výrazů *(bud) – nebo, jednak – jednak, tak – tak, na jedné straně – na druhé straně*), tak rovněž počátky obou linií, což je důležité pro lepší orientaci čtenáře, a zejména posluchače. V tomto druhém případě se užívá hlavně obrátů, které výslovně signalizují uvedení tematizované složky vícenásobného výchozího rématu: *pokud jde o..., v případě..., v prvním případě – v druhém případě, za prvé – za druhé* apod.

Ve složitějších a rozsáhlejších výkladech mohou narůst jednotlivá rozvíjení dílčích linií na samostatné odstavce. Kupř.:

V morfologických výzkumech je možno nalézt dva základní směry. První vychází ze skutečnosti, že... Druhý přístup je vypracován...

Přechod (skok) od první složky rozštěpeného rématu k druhé lze provést i jinak, a to tak, že se před druhou složkou (uváděnou jako druhé dílčí téma) zopakuje složka první (aby čtenář/posluchač „neztratil nit“), ale zároveň se naznačí (např. slovem *kromě*), že bude následovat nové dílčí téma. Kupříkladu:

*Ekonomie času při údržbě závisí na mnoha činitelích. Především na životnosti materiálů, z nichž je byt postaven. Parkety vydrží déle... Kromě životnosti materiálů ovlivňuje ekonomii času při údržbě i technologie vlastní výstavby. Panelové domy vyba-
vené...*

Tento způsob rozvíjení vyžaduje zvlášť pečlivou stylizaci. Zejména v případech rozsáhlejšího komplexu a složitější výstavby by měl autor nejen dbát na to, aby byly přechody k jednotlivým dílčím tématům zřetelně signalizovány (výstižnou formulací tématu a pomocí různých odkazovacích a podobných výrazů), ale měl by též zvýraznit celý komplex jako celek tím, že v úvodní části jasně naznačí několikanásobnost (členitost, rozštěpenost) postupně tematizovaného a rozvíjeného rématu, popřípadě že jednotlivé složky výslovně uvede. Leckdy neuškodí podat na závěr (po rozvedení všech dílčích témat) stručné shrnutí.

Tematická posloupnost 5 – modifikační

Za zvláštní modifikaci tematického rozvíjení můžeme pokládat „**tematický skok**“. Ten záleží v tom, že např. u řetězce utvořeného podle typu TP 1, tj. na základě návazné tematizace rématu, se jeden článek vynechá, protože je samozřejmý. Tak třeba v pojednání o výrobě hedvábí (ve výkladu z hospodářského zeměpisu) se vypustí věta vypovídající o tom, že surovina se přede, takže se téma „*přádelny hedvábí*“ (ve výpovědi *Přádelny hedvábí jsou hlavně v městech P. a K.*) objeví bez uvození, skokem (ihned po výkladu o tom, jak se získává surovina k výrobě hedvábí).

Takovéto tematické skoky jsou na místě jen tam, kde může autor předpokládat, že si čtenář/posluchač chybějící spojovací článek snadno doplní. Autoři však leckdy přihlížejí jen k svým znalostem, hodnotí podávaný výklad jen ze svého hlediska a zapomínají, že to, co je samozřejmé (a tedy v textu nadbytečné) pro ně, nemusí se jevit jako nadbytečné pro čtenáře/posluchače.

7.2.3 KONKRETIZACE TYPŮ TEMATICKÝCH POSLOUPNOSTÍ V TEXTU

Uvedené typy rozvíjení tematické linie se v konkrétních textech pochopitelně kombinují podle tematické a slohové povahy textu i podle zá-
měru a sklonů daného autora. Také se mnohdy neobjevují v čisté formě a stejně výrazně. V této souvislosti je třeba upozornit alespoň na dvě sku-

tečnosti. Za prvé na to, že téma nemusí být – jak už jsme naznačili – vždy vyjádřeno doslovným opakováním předcházejícího pojmenování a bývá pak doprovázeno odkazujícími ztotožňujícími výrazy typu *tento, to, tím, takový, tu, zde, proto, a tak*. Za druhé jde o to, že tematická linie může být komplikována různými odbočkami nebo vsuvkami. Uvedeme několik příkladů:

(A) *Zdroje zájmů o znaky, jejich úlohu v procesech komunikace a poznávání nelze ovšem redukovat na vlastní filozofické proudy. Pro rozvoj analýzy znaků měly velký význam také další vědní oblasti.* (Průběžné téma je vyjádřeno volnou parafrází jeho úvodní formulace.)

(B) *Hlavní příčinou porušení koster je vylupování hrobů. Vykradáci hrobů měli zájem...*

(C) *Tento ostrov byl dosud předmětem nejvzdálenějších a nejmohavějších tužeb Evropanů. Kolumbus však byl pevně přesvědčen, že je možno k němu připlout.* (V tomto, stejně jako v předcházejícím příkladě, je téma logicky obsaženo v předchozím rématu, vyplývá z něho.)

(D) *Studium venkova bylo od počátku podněcováno spíše praktickými zřeteli. Sociální, kulturní a všeobecná zaostalost venkova ve srovnání s městským obyvatelstvem budila zájem nejen o zkoumání příčin rozdílů...* (Téma je sice implikováno v předcházejícím rématu, avšak málo zřetelně, takže vzniká dojem tematického skoku.)

(E) *Spojitosť sémiotické problematiky s jazykovědou má poměrně dlouhou tradici. Zatímco v tradiční lingvisticky orientované sémiotice bylo v popředí pozornosti slovo a jeho význam, v současné době tato problematika zahrnuje poměrně široké a značně různorodé pole.* (Jde o implicitní téma kontrastní.)

V této souvislosti je vhodné upozornit i na to, že téma nebo réma, popříp. i celá výpověď, mohou být formulovány „*podvojně*“, tj. parafrázo-

vány za pomoci výrazů typu *jinak řečeno, jinými slovy*. Smyslem takové parafráze je danou informaci osvětlit z jiného aspektu apod.:

Konstatování, že technickému artefaktu jsou vždy delegovány jisté znalosti a hodnoty, nebo jinak řečeno, že je do něho vtělena jistá inteligence, je třeba chápat tak, že...

Nyní uvedeme příklady na **odbočku** a na **vsuvku**:

(A) *V novější sociologii se projeví tendence k ustavení zvláštní disciplíny, která by se zabývala „abnormálními“ jevy ve společenském vývoji, asi tak, jako je studuje lékařská patologie u živých organismů. Podle toho by byla sociologie též vědou o jevech, jež vedou k „dezorganizaci společenských forem“, přičemž samu dezorganizaci je třeba chápat jako výsledek vzájemného působení jednotlivců nebo společenských skupin.* (Odbočka s charakterem vysvětlivky je zapojena do výpovědi formou vedlejší věty vztahné (přičemž samu dezorganizaci...), čímž vzniká komplexní výpověď. Tím, že odbočka nevytváří samostatnou výpověď, méně narušuje tematickou linii.)

(B) *Tento ostrov, ležící podle Marka Pola na východ od Číny a totožný s dnešním Japonskem, byl doposud předmětem nejvzdálenějších a nejmilhavějších tužeb Evropanů.* (Rozpracování vsuvky na samostatnou výpověď by se nehodilo pro tematickou podružnost jejího obsahu.)

(C) *Proto – na rozdíl od dřívějších úvah Eigena a jeho spolupracovníků – jsme vypracovali model, kde obě inovace – tedy gen pro replikázu tRNA potřebný pro dekodování genu replikázy a definující genetický kód – jsou zahrnuty v jediné molekule RNA, čímž je zaručena jejich souběžná selekce.* (Jde o vsuvky, které podávají doplňující nebo vysvětlující informaci. Ovšem jejich počet a rozsah narušuje plynulou linii výkladu. Je však nutné přiznat, že na druhé straně vhodně diferencují, hierarchizují jednotlivé obsahové složky.)

7.3 ■ VZÁJEMNÉ SOUVISLOSTI MEZI UDÁLOSTMI NEBO DĚJI VZTAHY OBSAHOVĚ-LOGICKÉ

7.3.1 PODSTATA A DRUHY OBSAHOVĚ-LOGICKÝCH VZTAHŮ

Zatímco pomocí vztahů tematických autor vhodně organizuje svoje sdělení tak, aby je čtenář/posluchač mohl snadno sledovat a pochopit, ty vztahy, které jsme nazvali obsahově-logické, se týkají věcné struktury sdělovaného obsahu, tedy struktury našich poznatků. Jde v první řadě o reflektování vztahů mezi věcmi a událostmi ve světě, jak je člověk poznává a zpracovává ve své zkušenosti; zčásti a ve zjednodušené a schematizované podobě jsou prezentovány v logice (srov. základní schéma „jestliže p, pak q“). A je ovšem přirozené, že obdobnými vztahy bývají spojovány i jednotlivé výroky obsažené v textu, vyjadřující autorovy názory, například při argumentaci:

Bylo vysloveno několik neověřených hypotéz, a proto zůstaňme raději u faktů.

Protože se zde zabýváme koherencí textu, zajímají nás především vztahy mezi sousedícími výpověďmi, ať už samostatnými (*Tato léčba je velmi náročná. Proto není možné rozšiřovat ji donekonečna*) nebo spojenými souřadně, paratakticky (*Tato léčba..., a proto není...*), velmi často však podřadně, hypotakticky: jedna z vět má gramatickou formu věty hlavní, druhá pak věty vedlejší, závislé (*Protože je tato léčba..., není možné..., anebo Tuto léčbu není možné..., protože je velmi náročná*). V těchto i v následujících příkladech je daný vztah vyjádřen či signalizován spojovacím výrazem (*proto, protože*). Může však i zůstat nevyjádřen a jen se z obsahu obou vět vyrozumívá: *Tato léčba je velmi náročná. Není možné rozšiřovat ji donekonečna.*

Často je však možné jednu z obou vět **nominalizovat** (tj. transformovat na výraz jmenné povahy), takže pak je daný obsahově-logický vztah vyjádřen nikoli souvětím, nýbrž uvnitř věty jediné. Např.: *Protože je tato léčba velmi náročná → Vzhledem k velké náročnosti // Pro velkou náročnost // Při velké náročnosti této léčby není možné rozšiřovat ji donekonečna.* (Jak je vidět, daný vztah je tu vyjádřen výrazy předložkovými *vzhledem k, pro, při*.) I k takovýmto formulacím budeme ovšem v následujících

výkladech přihlížet, abychom předvedli bohatý výběr výrazových možností, v podstatě rovnocenných, lišících se ovšem stupněm zhuštěnosti/volnosti vyjádření, a tedy růzností slohového využití.

Vztahy, o něž tu jde, jsou rozmanité a objevují se v různých významových modifikacích. My si zde všimneme pochopitelně jen těch nejdůležitějších, nejrelevantnějších ve vyjadřování vědeckém. Pro názornost začneme rozbořem dvou úryvků z jednoho článku z oboru biologie.

Protože bezenzymová replikace základní molekuly RNA byla velmi nepřesná, vznikala častými mutacemi celý soubor molekul RNA, které zachovávaly přibližně svou délku i konformaci, ale lišily se nukleotidovými sekvencemi. V souboru molekul RNA docházelo tedy k nahodilým fluktuacím.

V důsledku několika mutací může nastat případ, kdy RNA polymeráza kódovaná I_1 katalyzuje replikaci I_2 lépe než vlastní matrice I_1 , a naopak enzym kódovaný I_2 se lépe hodí pro replikaci I_1 . Za těchto podmínek se integrují všechny složky v nový, čtyřčlenný hypercyklus, jehož informační kapacita je tedy dvojnásobná. Celý děj se může několikrát opakovat, čímž vznikne tzv. katalytický hypercyklus. Tímto způsobem se původní polyfunkční RNA rozrůžnila na tRNA a ribozomální RNA, kdežto funkci substance převzala DNA.

Setkáváme se tu s těmito vztahy: s různými modifikacemi vztahu příčinně-důsledkového/následkového (*protože, v důsledku, tedy, čímž, tímto způsobem, za těchto podmínek*), se vztahem odporovacím (*ale*) a konfrontačním (*a naopak, kdežto*).

Některé další vztahy nacházíme v následujícím úryvku z díla historického:

Byl-li Titus čítankovým vzorem dobrého císaře, jeho nástupce Vespasianus se stal naopak vzorem tyрана. Vládl patnáct let a aby převyšil své předchůdce důstojností, dal se titulovat „pán a bůh“. Spolupráci se senátem přerušil, protože byl toho názoru, že dovede vládnout sám. Pro kontakt s veřejností si vybudoval síť placených donašečů. Aby se proslavil válečnými činy, vypravil se proti Dákům. Bojů se sice zúčastnil jen zdáli jako pozorovatel, ale přes-

to se dal oslavovat jako vítěz a geniální vojevůdce. Od doby, kdy se stal císařem, nečetl nic než úřední spisy. Ačkoli nikdy nevynaložil námahu seznámit se s dějepiscem a básníkem, zakládal si na tom, že je vynikajícím znalcem literatury. Jeho teror se postupně šířil a neustále zostřoval. Když se mu staly rozsudky smrti a popravy bez rozsudků denním programem, spikli se proti němu nejbližší přátelé v čele s jeho manželkou a v září r. 96 ho odpravili.

Nalézáme zde tyto vztahy: kontrastivně srovnávací (*byl-li – naopak*), účelový (*aby, pro*), důvodový (*protože*), časový (*od doby, kdy, když*), odporovací (*sice – ale*) a přípustkový neboli koncesivní (*ačkoli*).

Můžeme důvodně soudit, že rozdíl mezi oběma ukázkami souvisí s rozdílností tematických oblastí a slohového charakteru těchto textů: v textu z oboru biologie převažují vztahy povahy příčinné mezi materiálními jevy, zatímco pro druhý z nich, z oblasti věd společenských, jeví se jako typické vztahy časové, účelové a důvodové (jde o lidské chování a jednání).

7.3.2 VZTAHY POVAHY PŘÍČINNÉ: PŘÍČINA/DŮVOD, PODMÍNKA, PŘÍPUSTKA, ÚČEL

Ať už se chápe a hodnotí pojem příčinnosti z hlediska filozofického jakkoli, je nepochybné, že zjišťování příčinných souvislostí mezi pozorovanými jevy je stále jedním z hlavních cílů vědeckého bádání. I když shledáváme skutečnost jako něco značně složitého a komplexního, snažíme se ji redukovat na množinu vztahů, které se nám jeví jako relevantní vzhledem k cíli našeho pozorování, popisu a vyhodnocování. Mezi nimi zaujímá přední místo vztah příčinný v různých svých modifikacích. Jako jedna z kategorií našeho myšlení je založen na lidské zkušenosti a z ní plynoucího přesvědčení, že je-li nějaký jev provázen obvykle nějakým jevem jiným, pak jeden z těchto jevů vyvolává jev druhý, po něm časově následující: první z nich představuje příčinu, druhý je jejím následkem. Toto poznání nám umožňuje nejen skutečnost interpretovat, ale i v praxi dané poznání využívat a jisté jevy predikovat.

Pro tak centrální pojem vědeckého poznání má jazyk mnoho různých výrazových prostředků, jednak více méně synonymních, jednak vyjadřujících různé jeho pragmatické a komunikativní odstíny a modifikace.

Základními výrazy jsou pochopitelně substantiva *příčina* a *následek*, popř. *účinek*, a dále sloveso *způsobit/způsobovat*. Např.:

Kardiovaskulární choroby jsou hlavní příčinou úmrtnosti ve středním a vyšším věku.

Primární účinek tohoto zásahu záleží v ovlivnění aktivity buněk.

Složitost měsíční dráhy je způsobena tím, že...

Dnes se vedle tohoto slovesa poměrně hojně užívá sloveso *zapříčinit/zapříčínovat*, dříve nedoporučované, protože bylo utvořeno podle německé předlohy.

Vedle slova *následek* se někdy užívá slovo *důsledek*. Proti tomu lze namítnout, že toto substantivum označuje vlastně něco jiného, totiž logický závěr, to, co z něčeho logicky vyplývá. Avšak vzhledem k tomu, že předložkový výraz *v důsledku* se dnes běžně užívá pro vyjádření příčiny, jeví se i výpověď *Toto snížení úmrtnosti je důsledkem prevence a léčby* jako přijatelná. Všimněte si, že slovo *následkem* by se do tohoto pozitivního kontextu málo hodilo, namísto by tu bylo spíše slovo *výsledkem*, označující běžně to, co vzešlo z nějaké činnosti.

Přesvědčení badatele o příčinné souvislosti nějakých pozorovaných jevů může být ovšem různě silné, respektive autor může toto přesvědčení vyjádřit více nebo méně určitě a různým způsobem. Uvedeme větší počet příkladů:

Na jejich vzniku se podílí řada faktorů, které přispívají k rozvoji onemocnění.

Tento efekt lze přičíst zvýšené koncentraci stabilizovaných nábojových poruch.

Tyto komplikace jsou projevem rozsáhlého ložiska odumrté srdeční svaloviny.

Tohoto snížení úmrtnosti bylo dosaženo zavedením koronárních jednotek.

Některé vady jsou podmíněny dědičně.

Zodpovědné za to budou asi změny rychlosti rotace Země.

Ozářením gama-paprsky dávkou 1 MGy ve vodě dojde k poklesu katalytické aktivity.

Horečku mohou vyvolat také pyrogenní látky některých rakovinových buněk.

Z diagramu je patrný nepříznivý vliv atmosférické koroze na únavové vlastnosti.

I zde hraje svou roli celá řada vlivů.

Tuto frekvenci významně ovlivňují betablokátory.

Tyto studie se snaží ovlivnit nemocnost a úmrtnost právě působením na jednotlivé faktory.

Horečka nastává působením endogenních pyrogenů na termoregulační centra.

V důsledku koroze vznikají místní vruby.

Hodnota informačního prahu závisí na délce zprávy.

Někteří dávali do souvislosti zvýšený obsah vlákniny v potravě s výrazně sníženým výskytem onemocnění zažívacího traktu.

Je to zejména následkem úpravy zkušebních vzorků podle ČSN 420363.

Pod vlivem cytomegaloviru vznikají bílkovinné produkty. Následkem toho dochází k zvýšení krevního tlaku.

K důsledkům poruchy funkce endotelu patří snížená produkce látky urychlující vznik tkáňového plazminogenu, což vede k větší pohotovosti tvořit krevní sraženiny (jde o celou sérii či řetězec kauzálních vztahů rozmanitě vyjádřených).

Jak jste si jistě všimli, jde zejména o výrazy vyjadřující *vliv, závislost, souvisení* (toto je ovšem nejméně určité, z hlediska příčinnosti nejslabší). A ukazuje se, že na rozdíl od klasické „naivně realistické“ představy jednosměrného vztahu dvou elementů, dnešní vědecké myšlení pracuje s kauzálním vztahem v rámci širšího pojetí sítě závislostí a vzájemného působení.

Dříve než přejdeme k podrobnějšímu a soustavnějšímu výkladu o jazykových prostředcích vyjadřování vztahů kauzální povahy, musíme upozornit na jeden důležitý pojmově-terminologický rozdíl. Totiž na rozdíl mezi **kauzací a motivací**, tedy mezi *příčinou* a *motivem* či *důvodem*. Například autor *Kardiovaskulární choroby jsou hlavní příčinou úmrtí ve středním a vyšším věku*, vyjadřuje tím kauzální, zákonitý vztah mezi dvěma materiálními jevy. Nemusí jít ovšem vždy jen o jevy přírodní, nýbrž i o události jiné povahy. Např.: *Světová válka byla příčinou nesmírných útrap mnoha milionů lidí*. Naproti tomu výrok *Svůj tvrdošjný odpor proti této teorii neměl vysvětlit žádným rozumným důvodem* vypovídá něco o psychickém stavu nějaké osoby, o motivech či pohnutkách jejího chování či jednání apod. V praxi se však tyto dva pojmy často překrývají: na příčinu i motiv/důvod se ptáme touž otázkou *Proč?* a odpovídáme na ni výroky obsahujícími výrazy typu *protože*, či přesněji řečeno, tyto dva svou podstatou různé vztahy se vyjadřují stejnými jazykovými prostředky a někdy se i věcně překrývají (rozdíl mezi nimi je neutralizován). Vzhledem k uvedeným okolnostem budeme v následujících výkladech probírat oba vztahy zároveň, nediferencovaně.

Pokud však jde o samy termíny *příčina* a *důvod (motiv)*, neměli bychom je v jasných případech zaměňovat. Např. ve výpovědi *Pokoušíme se zjistit hlavní důvod, proč je výskyt těchto chorob tak vysoký* mělo být užito termínu *příčina* (jde o kauzální vztah mezi dvěma materiálními jevy). Naopak v následujícím úryvku je obou výrazů užito vhodně diferencovaně:

Příčinou osteoporózy bývá nedostatek vápníku v těle nebo jeho špatné ukládání. Tento nedostatek vzniká nejčastěji nízkým příjmem v potravě, především u těch osob, které nesnášejí mléko nebo mléčné výrobky, nebo je nepožívají z různých důvodů, jako jsou jejich neobliba, rodinné nebo krajové zvyklosti. Další příčinou nedostatku vápníku je špatné vstřebávání z trávicího traktu.

„Důvod“, o němž jsme teď hovořili, představuje okolnost příčinné po-

vahy, která vede k vědomé činnosti člověka, je jejím podnětem, motivem. Jinak je tomu však ve výpovědi *Tento vulkán (patrně) obnoví svou činnost, protože včera byly pozorovány otřesy půdy*. Zde věta se spojkou *protože* uvádí nikoli motiv k jednání, nýbrž zdůvodňuje, ospravedlňuje tvrzení obsažené v první větě: Protože autor ví ze zkušenosti, že otřesy půdy bývají způsobovány vulkanickou činností, dovolí si tento příčinný vztah obrátit a chápat pozorovaný jev (otřesy půdy) jako důvod k svému tvrzení, že vulkán obnoví svou činnost. Jde ovšem jen o jistý dohad, předpoklad, proto se v první větě často objevuje nějaký výraz nejistoty (*patrně, asi, velmi pravděpodobně* aj.).

7.3.2.1 Vztah příčiny/důvodu ve vlastním, užším smyslu se vyjadřuje především spojením dvou vět, z nichž jedna vyjadřuje příčinu, resp. důvod, a druhá následek. Nejtypičtějším výrazem, kterým se tento vztah vyjadřuje, je spojka *protože*:

Tělesa padají svisle k zemi, protože gravitace působí tímto směrem.

Jak vidět, vedlejší věta uvozená touto spojkou zde vyjadřuje příčinu, zatímco věta hlavní následek. Pořadí obou vět je většinou možné i obrátit a začít větou příčinnou:

Protože stáří vesmíru je samozřejmě časově závislé, můžeme usoudit, že časově proměnná je i gravitační konstanta.

Užití toho či onoho způsobu se řídí hlavně potřebami tematické vystavby textu (závisí na volbě tematického východiska).

Vedle spojky *protože* máme k dispozici i knižní spojku *poněvadž* a též zastaralé spojky *jelikož* a *ježto*. Někdy se hodí podobu *protože* rozložit na výraz *proto, že...*: *Je tomu tak proto, že...*, popřípadě užít obdobných výrazů: *z toho, že...*, *od toho, že...*, *kvůli tomu, že...* apod. Další spojovací výrazy příčinného typu v *důsledku, následkem, vlivem, působením, z toho důvodu // z té příčiny, že...*, *vzhledem k tomu, že...* byly uvedeny v příkladech na počátku tohoto oddílu. Užitečný může někdy být spojovací výraz *tím spíše, že* (*Tento zákrok bylo nutné provést tím spíše, že jinač hrozilo...*), kterým zdůrazňujeme, že následek se nám jeví jako evidentní.

Nevětnému (nominalizovanému) vyjadřování příčinných vztahů slouží předložky *pro, z, na, od*:

Pro nedostatek potřebného přístrojového vybavení nebylo možné provést...

K výbuchu došlo z nepozornosti...

Na toto onemocnění umírá ročně...

Tyto potíže jsou od páteře.

Pozornost zasluhují předložkové výrazy (od původu podstatná jména) *díky, zásluhou, vinou*. Z významu příslušných podstatných jmen vyplývá, že tyto výrazy zároveň danou příčinu/důvod hodnotí, první dva kladně, třetí z nich záporně (*díky povrchovým měřením a zásluhou družicových metod, vinou častých záplav*). Dnes jsme však svědky toho, že se z výrazu *díky* stává neutrální, univerzální prostředek pro vyjádření příčiny, jak ukazují příklady typu:

Díky špatné přípravě se experiment nezdařil.

Díky zhoršeným podmínkám došlo k poklesu produkce.

Vnímavějším a pozornějším čtenářům/posluchačům připadá takovéto užívání výrazu *díky* jako protismyslné, ale zároveň se ukazuje, že se velmi šíří a že se patrně – bohužel – stává obvyklým. Vtipně si s těmito výrazy pohrál autor věty *Zásluhou či vinou rozptýlenosti Internetu ... nelze přesně zjistit počet jeho účastníků*.

Poznámky:

1. Předložka *kvůli* má poněkud hovorový ráz a slouží k vyjádření důvodu nebo též účelu.

2. Věty uvozené spojovacími výrazy *neboť, totiž, vždyť* uvozují rovněž příčinu/důvod, ale užíváme jich ve smyslu **vysvětlovacím**.

Spojovací výrazy typu *protože* signalizují větu (resp. jmenný výraz) vyjadřující příčinu/důvod. Máme však i možnost signalizovat **následek, důsledek** či **myšlenkový závěr (konkluzi)**. Tomu slouží hlavně spojka *proto*:

Dosud máme málo přímých detailních měření, a proto definovat průběh Golského proudu není jednoduchý úkol. // ...detailních měření. Proto definovat... (jde o souřadné spojení vět ať v souvětí, anebo samostatně).

Místo (*a*) *proto* je možné užít i další výrazy: (*a*) *tedy*, (*a*) *tudíž*, (*a*) *tím*, *a tak*. Existuje i možnost užít výrazů *takže* (s odstínem účinkovým) nebo *čímž* (v podřadném větném spojení):

Obě inovace jsou zahrnuty v jediné molekule RNA, takže // čímž je zaručena jejich souběžná selekce.

7.3.2.2 Velmi důležitou modifikací kauzálního vztahu je vztah **podmínkový**. V textech odborných se s ním shledáváme poměrně často, totiž tehdy, když potřebujeme říci, že uskutečnění nějakého děje nebo nastání nějakého stavu závisí na jisté okolnosti (ta představuje právě podmínku). Na rozdíl od vět příčinných nevypovídají věty podmínkové (založené ovšem rovněž na vztahu příčinném/důvodovém) o tom, že se daný děj uskutečnil nebo uskuteční, nýbrž vyjadřují jen **uvažovaný předpoklad**. Podmínka se vyjadřuje především vedlejší větou uvozenou spojkami *jestliže* a *-li* (ve spojení se slovesem ve tvaru způsobu oznamovacího neboli indikativu) nebo *kdyby* (následuje sloveso ve tvaru způsobu podmiňovacího neboli kondicionálu), např.:

Jestliže je // Je-li rizikových faktorů více, může se jejich nebezpečnost posilovat.

Nebezpečnost rizikových faktorů se může posilovat, jestliže je jich více.

Kdyby došlo k poruše primárního chlazení, začala by teplá voda stoupat (celá situace se prezentuje jako možná).

Kdybychom byli v uplynulých letech publikovali opakovaně informace o šíření radioaktivity po havárii, pak by byla na události reagovala veřejnost podstatně klidněji (v kondicionálu minulém se situace prezentuje jako nereálná).

Jazyk má k dispozici i některé další spojovací výrazy podmínkové platnosti: *pakliže* (knižní), *když* (s odstínem časovým: *Když badatel dojde k určitému výsledku své činnosti, vzniká otázka, zda dosažené výsledky jsou pravdivé*), *pokud* (s odstínem omezovacím: *Pokud necháme stranou logické znaky, pak sémantizace může být chápána jako přiřazení*), *za předpokladu, že* // *v případě, že* (*V případě, že ložisko není uloženo mělce pod povrchem, opírají se naše znalosti o novém ložisku o údaje z vrtů*), *za podmínky, že...*, *v případě, kdyby...* – Potřebujeme-li položit důraz na omezenost dané podmínky, uijíme výrazů *jen když*, *popřípadě tehdy a jen tehdy, když* (v textech z oblasti matematiky, logiky a sémantiky). Výrazem také *když* připojujeme další podmínku.

Podmínku vyjádřenou v podobě nominalizované můžeme signalizovat předložkovými výrazy *při, za, v případě, bez*:

Při respektování Poissonova rozdělení by tento ukazatel...

Za omezujících podmínek dosahují jednodušší hypercykly ustáleného stavu.

Toto pravidlo ztrácí platnost v případě nedostatku...

Bez dostatečné přípravy nelze tento pokus realizovat (následek nesplněné podmínky).

7.3.2.3 Leckdy potřebujeme vyjádřit tu okolnost, že jistý, obecně předpokládaný výsledek nenastal, přestože příslušná příčina nebo podmínka existovala, resp. byla splněna:

Přestože výsledky výzkumů veřejného mínění nejsou nijak přesvědčivé, přece jen hovoří do jisté míry ve prospěch druhého možného vysvětlení.

Jde tedy o „neúčinnou“ příčinu nebo podmínku. Tato situace bývá tradičně označována termínem **přípustka**. Takovéto přípustkové (koncesivní) situace jsou ve vědeckém diskursu poměrně časté, jak o tom mimo jiné svědčí i hojnost různých výrazů pro přípustku: *přestože* a *přesto, že* (*Platí to i přesto, že...*), *třebaže, ačkoli(v)* (v druhé, hlavní větě může být přípustkový vztah ještě zvýrazněn slůvky *přece* nebo *přesto*: *Přestože //*

I když tyto systémy neobsahovaly pravé enzymy, měly přece // přesto velkou selekční výhodu), *i když, i kdyby, byť (i)* (knižní): *I kdybychom se sebevíce snažili, bez vnějšího přispění se nám to nepodaří realizovat.*

Explicitněji lze pak přípustku vyjádřit výrazy v rozporu s *tím, že* nebo *bez ohledu na to, že*. Poněkud těžkopádně a dnes už i trochu neobvykle působí výrazy *navzdory // vzdor tomu, že*.

Protože přípustkový vztah je vlastně založen na rozporu mezi očekáváním a skutečností, je možné jej vyjádřit i formou jakoby odporovací:

Tyto metodiky dovolují dynamicky studovat mozkové funkce, přesto však samy poskytují neúplný obraz.

Bojů se sice zúčastnil jen zdáli jako pozorovatel, ale přesto se dal oslavovat jako geniální vojevůdce („zklamané očekávání“ je tu předem signalizováno slůvkem *sice*).

V nevětné, nominalizované podobě se přípustka signalizuje hlavně předložkou *přes* (která je obsažena též ve spojení *přestože* a ve výrazu *přesto, že*), popřípadě v zesílené formě *i přes*:

Přes četné snahy o zlepšení se dosud neprosadily dosti účinné ekonomické tlaky, které by...

I přes některé pochybnosti o skutečné váze vzdělání převládá v západní literatuře názor, že...

Teprve nyní se ukazuje, že i přes různorodost zemských planet se v jejich evoluci uplatňovaly některé pochody společné povahy.

Z dalších předložek je to *při*:

Při vší péči, která byla pacientovi věnována, došlo k výraznému zhoršení jeho stavu.

Chceme-li rozpor mezi očekáváním a skutečností postavit výrazně do protikladu, můžeme užít předložku *proti*:

Proti očekávanému růstu produktivity došlo naopak k jejímu mírnému poklesu.

7.3.2.4 Lidé při své činnosti zpravidla sledují jistý cíl, kterého touto činností chtějí dosáhnout. Tento zamýšlený výsledek jejich záměrné činnosti se chápe jako její **účel**. Účel je ovšem nejen zamýšleným výsledkem této činnosti (ve smyslu příčiny a následku), ale zároveň i jejím motivem, tím, co člověka k této činnosti vede. Prostěji řečeno, něco dělám, abych tím něčeho dosáhl, něco získal. Tato formulace zároveň ukazuje, že základním prostředkem pro větné vyjádření účelu je spojka *aby*.

Autor může ve svém výkladu uvést v první větě příslušnou činnost a v následující vedlejší větě uvozené spojkou *aby* pak vyjádřit, k čemu směřuje, tedy její účel:

Oháněli se platnými, nebo dokonce i smyšlenými záminkami, jen aby získali tolik potřebné peníze do státní pokladny (přidané slůvko jen zdůrazňuje naléhavost daného úsilí).

Může však postupovat i opačně, tedy začít účelem a připojit činnost, již má být uvedeného cíle dosaženo. Např.:

Abychom pochopili možnosti této prevence, musíme nejprve uvést její rizikové faktory.

Domitianus kvůli tomu, aby převýšil své předchůdce důstojností, dal se titulovat „pán a bůh“.

Spojka *aby* bývá někdy různě doplňována: *k tomu, aby...*, *s tím, aby...*, *za účelem toho, aby...*, *z toho důvodu, aby...*, *kvůli tomu, aby...* – Při nevětném, nominalizovaném vyjádření účelu se užívá některých obdobných obrátů: *za účelem získání...*, *v zájmu ekonomického rozvoje...*, *s cílem zjistit původ...* V účelovém významu se užívá též předložka *pro*:

Pro kontakt s veřejností si vybudoval síť placených donašečů.

Pro dosažení tohoto cíle je zapotřebí...

v určitém kontextu též před:

Citlivou pleť je třeba chránit před účinky ultrafialového záření.

S vyjadřováním účelu se setkáváme dnes i mimo oblast lidského jednání, princip účelnosti (teleologie, finality) shledává současná věda v celé živé přírodě, srov.:

Čím je genom delší a na informace bohatší, tím přesněji musí být replikován, aby se neznehodnotil.

A s formulacemi kvaziúčelovými se spojkou *aby* se setkáváme i ve výkladech o vztazích v oblasti neživé přírody a technických funkčních systémů – jde vlastně o jistou antropomorfizaci, o snahu přiblížit se lidské představitosti, resp. o analogii:

Aby došlo k zatmění Slunce, musí Měsíc...

Poznámka: Zmínili jsme se už o tom, že účel představuje vlastně něco, co člověka motivuje k nějaké činnosti. Proto je leckdy možné užít místo věty účelové větu důvodovou: *Oháněli se různými záminkami, protože chtěli získat...* V některých jiných případech může mít věta účelová blízko k větě podmínkové: *Abychom pochopili možnosti této prevence, musíme nejprve...* → *Chceme-li pochopit možnosti...*

7.3.3 VZTAHY ČASOVÉ: SOUČASNOST, PŘEDČASNOST, NÁSLEDNOST

7.3.3.1 Mezi dvěma jevy, událostmi nebo stavy věcí mohou existovat dva různé časové vztahy. Buď jsou nějaké dva děje A a B vzájemně **současné**, simultánní, souběžné, paralelní (ať už zcela, nebo jen zčásti), anebo současné nejsou, tj. děj B následoval / bude následovat po ději A, nebo – což je věcně totéž – děj A předcházel / bude předcházet před dějem B (záleží na tom, z hlediska kterého z obou dějů autor celou situaci v daném kontextu nahlíží). Podle toho mluvíme o **následnosti**, resp. **předčasnosti** dějů atd. – Časové vztahy se v textech vyjadřují v podstatě třemi způsoby.

Prvním, nejjednodušším způsobem je uvedení dějových vět prostě za sebou (ať už jako vět samostatných, oddělených tečkou, nebo těsněji spojených souřadící spojkou či oddělených čárkou), přičemž jejich vzájemný časových vztah se buď jen vyrozumívá ze souvislosti, nebo je výslovně naznačen nějakým časovým příslovcem apod. Uvedeme čtyři příklady:

R. 1565 tu Ercker píše a vydává příručku o mincovní praxi a o dva roky později popis a dějiny olověného revíru v Rammelsbergu. R. 1566 se vrátil do Drážďan, ale zakrátko odešel do Freibergu.

Zpočátku se výsledky zdály být poněkud problematické vzhledem k projevující se toxicitě vůči ledvinám. Poté, co se podařilo tuto toxicitu poněkud potlačit, začal počet publikací o dosažených pozitivních výsledcích rychle narůstat.

Císař vyslechl zprávu o dobytí Malé Strany s velkým uspokojením a vzápětí projevil nezvyklé veselí.

Nesyntetizovaný kolicin se zprvu akumuluje v cytoplazmě, načež je exprimován gen její lýze.

Jak tyto ukázky naznačují, s časovými vztahy pracují autoři hlavně ve vyprávěcích partiích textů, tedy v pracích z oblasti historie, též literární, a všude tam, kde se informuje o nějakém „příběhu“ (např. stručné vylíčení historie objevu, života vynikajícího badatele, postupu při experimentu apod.).

Při **dalším** způsobu uvádění časových vztahů se jeden z dějů vyjádří větou hlavní, druhý pak větou vedlejší, na ní závislou (je to tzv. věta časová). Ta bývá uvozena některou z časových spojek. V tomto případě se oba děje nechápou jako rovnocenné, děj vedlejší věty časové se prezentuje jen jako okolnost děje věty hlavní, je jakoby odsunut do pozadí, takže oba děje jsou hierarchizovány:

Dne 1. října se císař Maxmilián vracel do Prahy, ale nečekaly ho tu žádné zvláštní pocty. →

Když se císař Maxmilián vracel 1. října do Prahy, nečekaly ho tu žádné zvláštní pocty.

Věta časová obsahuje sloveso nedokonavé a je tu uvozena podřadící spojkou *když*, která je typickým prostředkem pro vyjádření toho, že jde o děje vzájemně současné.

Na právě uvedeném příkladě můžeme demonstrovat i **třetí** způsob vyjadřování časových vztahů:

*Když se císař Maxmilián vracel..., nečekaly ho... →
Při návratu ... nečekaly císaře Maxmiliána...*

Vedlejší časová věta je tu nominalizována a časový vztah signalizován předložkou *při*. Pověsimněte si, že kdybychom místo slovesa nedokonavého *vracel* užili slovesa dokonavého *vrátil*, musili bychom užít předložku *po* (*po návratu*), která vlastně signalizuje, že návrat předcházela tomu, co následovalo po něm. Obdobně, ale pro opačný časový vztah, se užívá předložka *před*.

7.3.3.2 Jak už bylo naznačeno, typickou spojkou pro vyjádření dvou **současných** dějů je spojka *když*, po níž následuje sloveso nedokonavého vidu. Průběh dvou současných dějů můžeme posunout i do budoucnosti, a to pomocí spojky *až*: *Až se budeme zabývat vývojem tohoto jevu, povíme si něco o...* – Leckdy se nespokojujeme s pouhým konstatováním současnosti dvou (popř. i více) dějů a vyjadřujeme i některé momenty s těmito ději spojené, které nám připadají v dané souvislosti jako významné. Uvedeme několik případů:

Chceme-li zdůraznit moment koincidence dvou dějů, můžeme užít obrátů *právě (tehdy) když* nebo *v okamžiku, když*.

Je-li vhodné zvýraznit, že jeden děj probíhal na pozadí děje jiného, máme k dispozici spojovací výrazy *mezitímco* a *zatímco*:

Mezitímco římsí vojáci plenili dobyté město, Scipio čekal na návrat svých posílů.

Leckdy zase potřebujeme vyjádřit, že nějaký děj A nenastal dříve, než nastoupil děj B, tedy později, než se očekávalo, a tak užijeme obrátu *teprve* (*až*) *když*:

Teprve až když se počaly objevovat některé výsledky obrovského rozvoje experimentální fyziky, bylo možno tyto jevy přesněji měřit.

Potřebujeme-li naopak říci, že děj A nastal proti očekávání dříve, zvolíme obrát *ještě když*:

Ještě když se předpokládalo, že..., dospěl tento myslitel k myšlence o...

A konečně obratem už když můžeme naznačit, že děj A platil proti očekávání v době platnosti děje B:

Už když toto jednání začínalo, bylo jasné, že jeho průběh bude...

Někdy je zapotřebí uvést, že se dva současné děje pravidelně opakují. K tomu jsou k dispozici výrazy *vždy(cky) // pokaždé když, kdykoli(v)*:

Pokaždé když se takovéto příznaky začínají objevovat, je nutné užít...

Některé další výrazy užívané k vyjádření současných dějů najdete v následujících příkladech:

V době // v čase, kdy se podle římských pověstí potulovali na Palatinu vlci, stálo už po mnoho staletí město Jeruzalém.

Při studiu této problematiky zjistil, že...

Během pokusu se ukázalo, že...

Za panování tohoto císaře došlo k několika významným událostem.

7.3.3.3 Pokud jde o **nesoučasnost** dvou dějů, lze uvést toto: **Předčasnost** děje vyjádřeného větou vedlejší před dějem věty hlavní se vyjadřuje, jak už jsme se zmínili, opět spojkou *když*, avšak ve spojení se slovesem dokonavým. Dalšími spojovacími výrazy jsou *poté, když* nebo *poté, co*, také až (pro předčasnost v budoucnosti):

Poté, co monocyty vstoupily do cévní stěny, jsou diferencovány na makrofágy.

Speciální spojkou (*ihned/okamžitě/už*) *jakmile* se vyjadřuje bezprostřední nastoupení děje B po ději A:

Jakmile se ujal úřadu konzula, předložil návrh zákona o pozemkové reformě.

Jakmile se vzdělání stalo základním předpokladem pro dosažení profesionální pozice, nabývá stále zřetelněji povahu univerzálního kritéria.

Zdůraznění rychlého nástupu děje lze dosáhnout výrazy (byť poněkud hovorovými) *sotva(že), hned jak, jen co*.

Děj, který předcházal, se často vyjadřuje i nevětně, výrazem jmenným, a to pomocí předložky *po*, jak už jsme se o tom výše zmínili:

Po své porážce se Kartágo poměrně rychle vzpamatovalo.

Po sjednocení země nastala doba jejího rozkvětu.

Po nezdaru prvního experimentu bylo přikročeno...

Tyto buňky mohou po nasycení tuky i po svém zániku uvolnit velké množství oxidovaného cholesterolu.

Některé jiné možnosti:

Za pár let nato se však roztrhl pytel s novými teoriemi a hypotézami.

Od přistání v Barceloně uplynulo mnoho měsíců, než...

Je ovšem též možné užít přímo slovesa *předcházet*:

Stadiu poškození cévní stěny předchází zvýšená expozice chemickým či biologickým patogenům.

Následnost děje vyjádřeného větou vedlejší (což je případ méně častý) lze signalizovat spojovacími výrazy (*dříve/ještě*) *než*, (*ještě*) *předtím než*:

Dříve než tato jednání začala, sešel se Bočkaj s tureckým velkým vezírem Mahmedem.

Ještě než přistoupíme k vlastnímu výkladu, musíme předeslat několik vysvětlujících poznámek.

Dvě stě let předtím, než se podle mýtů narodil Romulus, vládl nad Izraelem a Judskem David a Šalamoun.

Nominalizace: *Před pokusem je zapotřebí...*

7.3.4 VZTAHY CHARAKTERU SOUŘADNÉHO: SLUČOVACÍ (KOPULATIVNÍ), ODPOROVACÍ (ADVERZATIVNÍ), KONFRONTAČNÍ, ALTERNATIVNÍ (DISJUNKTIVNÍ ČI VYLUČOVACÍ)

7.3.4.1 Se vztahem **slučovacím**, tj. v podstatě s prezentováním položek v poměru sounáležitosti, jsme se zčásti setkali v rámci výkladu o vztazích časových a příčinných. Typickým spojovacím výrazem je tu spojka *a*, po případě prosté řazení jednotlivých položek za sebou beze spojky, ať už po čárce, středníku nebo po tečce. Např.:

V tomto stadiu se zhorší možnost rozšířit průsvit tepny a zvýší se přilnavost okrajů endotelových buněk. Důsledkem toho je sklon k stažení tepen, k tvorbě destičkové krevní sraženiny a konečně k proniknutí zánětlivých buněk do cévní stěny... Z dalších faktorů pak poškození endotelu působí vyšší hladina homocysteinu, tabákový kouř, nedostatek kyslíku v organismu, cytostatika a ionizující záření. K poškození přispívá rovněž vysoký krevní tlak, turbulentní proudění v tepnách a poruchy vzniklé nadměrným hromaděním organických látek.

Sociální portréty nositelů jednotlivých vzorců statusové stability / mobility jsou obsažné a mají ráz informativní.

Z ostatních případů slučování stojí za upozornění uvádění různých paralelních výpovědí či skutečností (někdy mívá povahu výčtu). Jde o výrazové prostředky důležité pro čtenářovu orientaci: *jednak – jednak, zčásti – zčásti, dilem – dilem, na jedné straně // z jedné strany – na druhé straně // z druhé strany, nejprve – potom – nakonec*. Alespoň jeden příklad:

Jednak lidé podceňují své příjmy, ať z nedostatku evidence, nebo z obav před zneužitím, jednak peněžní příjmy představují jen určitý podíl celkových zdrojů.

Velmi užitečným prostředkem jsou dále spojovací výrazy (*a*) také, též, rovněž, kterými platnost nějakého tvrzení rozšiřujeme (někdy proti očekávání) i na další případ. Mohli jste si povšimnout, že často se v uváděných výrazech objevuje – fakultativně – základní slučovací spojka *a* nebo její zesílená varianta *i*, která mívá též význam blízký výrazům typu *rovněž* i sama o sobě:

Z biologických faktorů to může být cytomegaloviróza a snad i některé bakteriální infekce.

Spojka *a* spojuje obě položky jakožto rovnocenné (leđa jen zvolené jejich pořadí může někdy naznačovat odstupňování jejich závažnosti, důležitosti). Naproti tomu spojka *i* naznačuje jisté zdůraznění či stupeň závažnosti. V záporných větách jí odpovídá spojka *ani*:

Dotazovaný nezměnil ani profesi, ani jinou charakteristiku pracovního zařazení.

Užívání spojky *ani* v poslední době v jistých kontextech ustupuje – srov.:

G. Maxwell je velmi obratným experimentátorem a nebojí se užít i // ani riskantnějších postupů.

K vysunutí do popředí, resp. odsunutí do pozadí spojovaných položek slouží výrazy typu *vedle, kromě, mimoto*:

Na počátku onemocnění nalézáme vedle aterosklerózy hypertenzi // Kromě aterosklerózy nalézáme tu i hypertenzi.

Kromě celkových změn životní úrovně domácností jsme se zabývali především její podmíněností...

Česká společnost má určitý hodnotový systém. Kromě toho má obecně sdílenou zkušenost, která...

Mimoto byly v nedávné době objeveny některé jednobuněčné organismy, které...

7.3.4.2 Ve vědeckých textech se často stává, že musíme či chceme konstatovat nesouhlas mezi dvěma výpověďmi nebo fakty A a B. Tento vztah bývá nazýván **odporovací**: nějaká výpověď B je v rozporu s očekáváním plynoucím z výpovědi A. Jde o to, že v textu autor uvedením B (po)opravuje, koriguje ono očekávání spojené s A. Základními spojovacími prostředky jsou tu *ale*, *(a)však*, *nicméně (však)*, *ovšem* (to se dnes šíří v tomto odporovacím významu, i když mnozí uživatelé jazyka s ním stále spojují odstín původního významu samozřejmosti, srov. odd. 9.2.2). Leckdy bývá ve výpovědi A výraz *sice*, který předjímá a signalizuje ono „zklamané očekávání“ vyjádřené v následující výpovědi B:

Sdělení těchto pozorování veřejnosti může sice ovlivnit její postoje, nikoli však změnit celkovou situaci.

Katalytické hypercykly mohou sice neomezeně obohacovat svůj informační obsah, ale nepřipouštějí koexistenci většího počtu hypercyklů.

Tato tabulka byla sice odvozena od profesního postavení, je však spíše charakteristikou stratifikační (slůvko spíše nesoulad poněkud oslabuje).

Onen odporovací vztah bývá leckdy spojen s různými momenty či významy **pragmatického** rázu. Častým případem je významový odstín kompenzace: *Uhelné bohatství je v této pánvi podmíněno několika desítkami sice většinou tenkých slojí, zato (však) vyvinutých na velkých plochách. S kompenzací je spojen i výraz *ale a(le)spoň*, naznačující moment jisté „útěchy“. Naopak v příkladu *Tyto studie přinesly sice četné cenné výsledky, ale ještě nadějnější jsou trendy posledních let* vyjadřuje výpověď B vyšší stupeň pozitivnosti.*

Nečekanou platnost obou výpovědí vyjadřujeme výrazy *ale také, také však, avšak i, ale ani* apod., např.: *Existuje částečná zkřížená reaktivita mezi vajíčky různých druhů, ale také mezi alergeny bílku a peří.* Jindy zase chceme vyjádřit nikoli kompenzaci, nýbrž substituci, nahrazení skutečností A skutečností B: *Očekávali jsme, že dojde k ústupu choroby, a(le) místo toho // místo toho však...*

Potřebujeme-li sdělit, že skutečnost A se ukazuje proti všemu očekávání jako nevýznamná, irelevantní vzhledem k B, máme k dispozici výrazy dvojího typu a významového odstínu: *stejně však, ale stejně, i tak však*, respektive *ale // avšak přesto, přitom však*. Např.: *Lze sice očekávat pokračující růst poptávky, i tak však // avšak přesto zůstává obrovské napětí v oblasti stavebních zakázek.*

Pro některé další významové odstíny existují zvláštní výrazové prostředky: *jen(om)že* (omezení očekávaných důsledků), *jen(om)*, *jedině, pouze* (se skutečností uvedenou v A je v rozporu jen položka (položky) uvádějící B). Např.: *Takto zašifrovanou zprávu lze přečíst již jen s tajným klíčem. Jenže ve skutečnosti i takovéto zprávy mohou být, v principu, rozlušťeny.*

A konečně omezení platnosti A poukazem na nutnost platnosti B lze vyjádřit pomocí spojek *ale, (a)však* spolu s modálním slovesem *muset* nebo jeho ekvivalenty: *Žádoucího účinku lze sice tímto způsobem dosáhnout, avšak musí se // je zapotřebí // je nutné zároveň přitom...*

Zvláštní druh odporovacího vztahu představují případy, kdy ve výpovědi A se explicitně popírá platnost nějakého děje, stavu apod., jeho nesplnění, a výpověď B pak uvádí děj/stav jiný, platný jakožto náhrada, substituce za neexistenci A. Pro tento vztah existuje v češtině zvláštní spojovací prostředek, totiž spojka *nýbrž*. Ve spojení *nejen – nýbrž i* uvádí či doplňuje nutnou složku situace:

Vědě se život nejeví jako fyzikálně-chemická anomálie, nýbrž spíše jako skrytá vlastnost přepracované kosmické látky (slůvko spíše daný rozpor oslabuje).

Císař nepronásledoval jen // pronásledoval nejen // autory, nýbrž i jejich známé a příbuzné.

Avšak užívání této spojky v poslední době ustupuje a místo ní nastupuje základní odporovací spojka *ale*:

Ve vědě nestačí jen stimulující iniciativy, ale důležitý je zde soubor předpokladů zahrnutý v pojmu „epistémické kompetence“.

7.3.4.3 K vztahu odporovacímu má blízko vztah **konfrontační**. Jde vlastně o porovnávání dvou odlišných dějů/stavů se zaměřením na jejich rozdílnost, neboli jde o jejich postavení do protikladu či kontrastu.

Konfrontovat můžeme dvě výpovědi tím, že je prostě postavíme vedle sebe, aniž na jejich protiklad výslovně upozorníme nějakým spojovacím výrazem:

Kulturní diferenciacie má bližšie k meritokratickej diferenciaci, diferenciacie materiálne-mocenská má výrazne triední aspekty.

Většinou se však konfrontační vztah signalizuje některým vhodným výrazem (v uvedeném příkladě by to mohl být obrat *naproti tomu*). Následující příklady uvedou nejvýraznější způsoby této signalizace:

Tyto výkony mohou ovlivnit spotřebu kyslíku v kontrahující se svalovině, kdežto vlastní ložisko ovlivněno být nemůže.

Zatímco kritéria pro zjištění totožné denotace jsou podstatně jednodušší, jsou kritéria pro zjištění smyslu mnohem obtížnější.

Byl-li Titus čítankovým vzorem dobrého císaře, jeho nástupce Domitianus stal se naopak vzorem tyрана na trůně.

Jestliže v loňském školním roce bylo na vysoké školy přijato necelých ... tisíc nových posluchačů, nastoupilo jich letos ... tisíc.

V osmdesátých letech převládala rovnost ve spotřebě u převážné části populace. Pro současný stav platí však zjištění opačné, tj. větší diferencovanost.

Na rozdíl od výpočetní tomografie umožňuje pozitronová tomografie sledovat i změny metabolické.

7.3.4.4 Velmi hojně se ve vědeckých textech využívá vztah **alternativní** neboli **disjunktivní**, pro jehož vyjadřování je typická spojka *nebo*. Tento vztah patří, jak známo, k základním vztahům, s nimiž pracuje logika. V té se rozlišuje disjunkce „silná“, vylučovací (jen jedna z alternativ je pravdivá), a „slabá“, nevylučovací (alespoň jedna z alternativ je pravdivá). I když toto rozlišování neztrácí svou platnost ani mimo logiku, přece jen je ve vyjadřování vědeckém i odborném situace poněkud jiná, a to především proto, že se v něm uplatňují některé další momenty, vztahy časové, místní

apod. Tak kupříkladu ve výpovědi *Tímto postupem lze četné vady zcela nebo do značné míry odstranit* jde sice logicky vzato o disjunkci silnou (pro jednotlivé konkrétní případy může platit pouze jedna z obou alternativ), avšak v dané výpovědi jde autorovi o celkové výsledky onoho postupu a v této souhrnné, komplexní charakteristice se obě alternativy nestavějí **proti** sobě, nýbrž **vedle** sebe.

Ukazuje se tedy, že se při užívání spojky *nebo* uplatňuje především celková souvislost (kontext) a komunikační záměr autora. A můžeme dodat, že pokud jde o kladení **čárky** před tuto spojku, píšeme ji jenom tehdy, chceme-li či potřebujeme-li postavit obě alternativy proti sobě, vytknout jejich neslučitelnost (inkompatibilitu). (Prototypem takovýchto spojení je Hamletova otázka „Být, či nebýt?“) Ve vědeckém vyjadřování jsou však frekventovanější spíše věty jiné, jako:

Dosud nedovedeme jednoznačně říci, zda jsou tyto procesy vyvolávány rozptylovanými škodlivinami, nebo zda jde o procesy převážně přirozené.

K důkazu takové příčinné souvislosti by byla nutná buď perspektivní epidemiologická studie, nebo důkaz z klinického výzkumu.

Mohlo se tak dít dvěma způsoby: buď rozrůzněním vnitřního prostředí, anebo trvalou agregací (postavení do protikladu je tu zdůrazněno nejen čárkou, ale i doplněním spojky *buď* u první alternativy a užitím výraznější podoby *anebo* u alternativy druhé).

Druhý způsob, prosté kladení dvou (nebo i více) alternativ vedle sebe, je ve vědeckých a odborných textech častější. Např.:

Chirurg dovede též vyměnit poškozené srdeční chlopně a částečně nebo stoprocentně korigovat četné vrozené vady.

Objevuje se v pravidelných nebo (i) nepravidelných intervalech.

Kromě těchto případů typu „někdy tak, jindy onak“ jeví se jako důležité i případy typu „jednou tak, jindy onak, někdy i obojí zároveň“ (které tedy odpovídají disjunkci „slabé“). Např.:

S poruchami sekrece nebo distribuce endorfinů souvisí snad i schizofrenie.

Význam každé nové metody je třeba posuzovat z hlediska přímého nebo nepřímého užítka pro nemocného.

Chce-li autor výslovně upozornit na to, že nevylučuje možnost působení obou faktorů zároveň, může tak učinit pomocí podvojně spojky *a/nebo* (srov. odd. 12.7). Např.:

V případech, kdy jde o text komplikovanější a/nebo závažnější...

Někdy bývá takovéto přesné, jednoznačné explicitní vyjádření dokonce žádoucí. Částečně podobnou platnost může někdy mít též kombinace spojek *nebo i*:

Dochází pak k fyzické nebo i psychické depresi.

Spojka *nebo* se někdy užívá i ve významu oslabeném, a pak ji lze nahradit slučovací spojkou *a*. Bývá tomu tak často ve výčtech:

Vyskytuje se tam například acetyldehyd, dimethyleter, propin nebo akrylnitril.

Hodí se upozornit znovu na to, že v některých případech záleží na autorovi, jak daný vztah chápe, zda chce v daném kontextu prezentovat obě alternativy jako stojící vedle sebe, nebo naopak proti sobě. V následující ukázce je to patrné:

Kardiovaskulární chirurgie tu nahrazuje nebo přemostňuje poškozené úseky cév buď biologickými transplantáty, anebo umělými cévními protézami.

To ovšem neznamena úplnou autorskou libovůli. Tak například ve výpovědi *Stoupající nebo setrvalá tendence úmrtnosti je zřejmá jen v pěti zemích* nelze dost dobře chápat ony dvě tendence jinak než „vedle sebe“ (kupř. v příslušné tabulce by byly obě tendence sumarizovány v témž sloupci). Naproti tomu v kontextu výpovědi *Buď jde o tendenci setrvalou (např. v Irsku), nebo stoupající (např. v Bulharsku)* jde o kontrastování.

Nakonec ještě dvě doplňující poznámky:

První se týká toho, že vedle spojky *nebo/anebo* máme k dispozici též spojku *či* (dříve se jí užívalo hlavně ve vylučovacích otázkách). Obdobnou platnost mají i výrazy *popřípadě/případně* a *eventuálně*. Protože příslušnou alternativu omezují (naznačují například její menší pravděpodobnost, okrajovost apod.), psáváme před nimi čárku. Patří sem též výraz *respektive (resp.)*, užívaný někdy ve smyslu „nebo spíše“, „vlastně“. Nyní se leckdy užívá tohoto výrazu (celkem vhodně podle angličtiny) i v případech typu

Univerzita Karlova a Univerzita Masarykova jsou na prvním, respektive druhém místě co do velikosti. (Vzájemné přiřazení podle pořadí.)

Čárku je vhodné psát též před výrazem *nebo dokonce*, neboť jde o platnost stupňovací.

Druhé naše upozornění říká, že od spojek *nebo, či* je třeba odlišovat spojky *neboli, čili*. Ty mají funkci zcela jinou: Jestliže autor užije dvou různých pojmenování, popisů nebo výkladů, má možnost spojkami *neboli, čili* vyjádřit, že oba tyto názvy ap. mají stejný význam, označují totéž. Tyto spojky mají tedy funkci významově ztotožňující. Např.: *krystalické shluky nebolí agregáty, ischemická choroba srdeční čili postižení tepen zasobujících krví srdeční sval*. V takových případech by užití spojky *nebo*, která má funkci alternační, mohlo být přímo zavádějící. Tak třeba formulace *Chalkopyrit nebo kyz měděný patří mezi důležité rudy měďnaté* vlastně říká, že jde o dvě různé rudy. Náležitý (a autorem zamýšlený) věcný obsah však vyžaduje znění *Chalkopyrit nebolíčili kyz měděný patří...* (Spojky *neboli/čili* mají tu tedy obdobnou platnost jako obraty *jinak zvaný, známý též jako* apod.) – Něco jiného ovšem je výslovné uvádění dvou synonymních (tedy alternativních) názvů pro nějakou věc, která byla už předtím uvedena, identifikována. Kupř. ve větě *Pro tuto rudu se užívá název chalkopyrit nebo kyz měděný* jsou namísto jedině spojky *nebo/či*. V případech jako *Tento přístroj má dva názvy, tlakoměr a barometr* hodí se užití slučovací spojky *a*.

7.4 ■ OPAKOVANÝ VÝSKYT TÉHOŽ PŘEDMĚTU ŘEČI

Jedním z jevů, které přispívají k soudržnosti, koherenci textu, je ta skutečnost, že mnohé předměty (v nejširším smyslu), o nichž je v daném textu

řeč, se objevují, tj. bývají v jeho průběhu zmiňovány či pojmenovávány, několikrát, ba někdy i mnohokrát na různých místech. Mohli bychom říci, že text prostupují a vytvářejí řetězce pojmenování jednoho a téhož předmětu řeči (PŘ). (Někdy se tyto vztahy nazývají koreferenční nebo izotopické.)

Z hlediska autorského je tu třeba mít na zřeteli několik věcí. První zmínění nějakého PŘ neboli jeho „vedení na scénu“ se obvykle uskutečňuje – ve vědeckých textech – jeho základním („terminologickým“ nebo nejběžnějším) názvem. V celém následujícím textu se pak ukazuje jako relevantní ta okolnost, že existuje několik dalších způsobů, jak daný PŘ pojmenovat či obecněji řečeno zmínit. (Zčásti jsme tyto různé způsoby uvedli už v oddíle 7.2.1 o rozvíjení tematické linie.)

Především je to ovšem opakování téhož slovního pojmenování, leckdy v různých gramatických tvarech (např.: *Shakespeare – Shakespeare, černá díra – černou díru, hlavní město České republiky – do hlavního města České republiky, operovat – operace*), dále pak synonymum (*záškrt – difterie/diphtheria, kyselina sírová – H₂SO₄, dramatik – autor dramatu – dramatický spisovatel*) nebo různé synonymní opisy (*Praha – hlavní město České republiky*), popřípadě příležitostně názorné pojmenování metaforické (často uváděné v uvozovkách), např. když se ohon komety nazve jejím *závojem*.

Časté jsou také případy, kdy je nějaký PŘ pojmenován názvem obecnějším, významově nadřazeným. V tomto případě musí být ovšem tento název opatřen identifikačním zájmenem *tento*:

Prvním českým nositelem Nobelovy ceny byl Jaroslav Heyrovský. Tento náš významný český fyzik obdržel toto prestižní významání v r. 1959.

Máchův Máj – toto základní dílo české poezie.

Další možností je daný PŘ (už v textu dříve pojmenovaný) znovu nepojmenovávat, nýbrž jen na něj odkázat některým zájmenem (osobním nebo odkazovacím *ten/ta/to* nebo vztahným): *Hipokampová formace je mozková struktura, která hraje důležitou úlohu v paměťových procesech. Poškození hipokampu nebo jeho léčebné odnětí vede k... Navíc si postižený uchovává paměť procedurální. Ta je potřebná pro získávání dovedností.*

A je tu konečně ještě další možnost, totiž pojmenování PŘ vynechat, elidovat. Tato elize je ovšem v češtině běžná v pozici gramatického předmětu v případech, kdy se vyrozumívá ze souvislosti, zčásti též z tvaru přísudkového slovesa. Např.:

Dříve vytvořené paměťové stopy však zůstávají neporušené, protože jsou pravděpodobně uloženy v jiné mozkové struktuře.

Volba toho či onoho způsobu identifikace opakovaného PŘ závisí na různých kontextových okolnostech. Autorům je možno poradit, aby jich užívali způsobem vynalézavým, tak, aby se na jedné straně vyhnuli nežádoucí stereotypnosti (např. stálému opakování základního pojmenování – v tom nám může dobře sloužit užívání zájmen, na což se leckdy zapomíná), na druhé straně aby daný PŘ zmínili vždy takovým způsobem, aby čtenář/posluchač jej mohl snadno a jednoznačně identifikovat.

K nejednoznačné identifikaci PŘ ze strany čtenáře/posluchače dochází zejména v několika typických případech. Jedním z nich je možnost nejednoznačného vztahování zájmena k příslušnému pojmenování. V normálních případech se tento vztah pozná podle tvaru užitého zájmena, neboť ten se shoduje s tvarem podstatného jména, k němuž se vztahuje. Avšak např. ve spojení *chybějící součástky diagnostických přístrojů, které...* není jasné, zda se zájmený tvar *které* vztahuje k substantivu *součástky*, nebo *přístrojů*. Poněkud ošidné bývá též užívání odkazovací zájmené dvojice *tento – onen* v případech jako *O rozvoj astronomie se tehdy zasloužili dva badatelé, Johannes Kepler a Galileo Galilei. Tento tým, že..., onen zase svými pokusy*. Pravidlo sice říká, že *tento* se vztahuje k bližšímu (tj. druhému v pořadí), *onen* ke vzdálenějšímu (prvně jmenovanému), avšak leckdy tu přicházíme jako čtenáři i jako autoři do rozpaků, a proto lze doporučit užívat méně knižního a přitom jednoznačného způsobu s číslovkami řadovými, tedy: *První z nich..., zatímco druhý...*

Důležité je ovšem nejen zřetelně uvést daný PŘ do textu, ale i jasně signalizovat změnu PŘ, přechod k jinému.

Vedle této identity PŘ ve vlastním smyslu, tj. identity totální, koherenci textu napomáhá také – byť méně výrazně – identita částečná, tj. případy, kdy jeden předmět řeči je pojmově zahrnut v jiném. Např.: *Tímto problémem se zabývali mnozí badatelé. Někteří z nich // jeden z nich...*

7.5 ■ JAK VÝKLAD USPOŘÁDAT A JAK PŘI NĚM POSTUPOVAT VZTAHY (FUNKCE) KOMPOZIČNÍ

7.5.1 O KOMPOZICI OBECNĚ

Kompozicí rozumíme uspořádání (a uspořádávání) či organizování jednotlivých složek textu podle určitého plánu (zčásti vypracovaného předem, zčásti dotvářeného a přetvářeného v průběhu produkce textu). Stará latinská rada spisovatelům říká: „Rem tene, verba sequentur“ neboli „Věci se dobře chop, slova už sama přijdou“. Je to pokyn nepochybně užitečný, pokud máme na mysli to, že autor jakéhokoli textu by měl především dobře znát a promyslet to, o čem chce čtenáře/posluchače informovat, co jim chce sdělit.

Relevantní však není jen otázka „Co?“, nýbrž také „Jak?“. A odpověď na tuto otázku se nedostaví sama od sebe, nýbrž autor ji musí důkladně promyslet, musí si předem vypracovat, přinejmenším v hrubých rysech, jak bude svůj výklad, své sdělení koncipovat neboli jak bude při produkování textu postupovat.

Měl by si rozvrhnout celkový plán textu, jeho myšlenkový, věcný obsah vhodně rozčlenit a jednotlivé části zkombinovat, zorganizovat tak, aby vznikl přehledně a logicky uspořádaný, smysluplný celek, který by čtenář/posluchač mohl bez větších potíží sledovat a jeho obsah a smysl adekvátně pochopit. Tato kompoziční výstavba textu není od onoho „věci se dobře chop“ nějak odtržena, nýbrž naopak obě složky, oba druhy psychických procesů (myšlenkového zpracování) se prostupují, jsou do jisté míry na sobě vzájemně závislé.

Na jedné straně platí, že „o ničem nemůžeme vykládat přílehavě a jasně, co dobře neznáme“ (V. Mathesius 1942, 39), zároveň však na druhé straně z celého množství poznatků, které autor o věci nashromáždil, musí provést jistý **výběr**, při němž se nepochybně řídí ohledem na svůj sdělný záměr, na čtenáře nebo posluchače, a tedy i na kompoziční uspořádání svého projevu. Samozřejmě, zejména zkušenější autoři si mnohé z naznačených myšlenkových procesů ani neuvědomují, provádějí je rutinně, automaticky. Avšak méně zběhlí autoři a stejně tak i zkušenější autoři v případech, kdy jde o věcný obsah komplikovanější a/nebo text závažnější, rozsáhlejší ap., nemohou si hlubší a podrobnější promyšlení kompoziční výstavby odpustit. Do jaké míry si svůj kompoziční plán písemně

fixují, anebo do jaké míry se spolehnou na svou paměť nebo pohotovou invenci, je už záležitostí individuální. V každém případě se však promyšlená kompozice na textu pozná a vyplatí se.

7.5.2 KOMPOZIČNÍ FUNKCE NA RŮZNÝCH ÚROVNÍCH TEXTU

Kompoziční výstavba textu se projevuje na různých jeho úrovních. Na nejvyšší, nejobecnější úrovni jde o víceméně stabilní členění textu na části typu **úvod – teoretické pozadí, procedury, zkoumaný materiál – analýza dat – diskuse, závěr**. (Viz podrobný výklad o nich v kap. 6.) V rámci těchto „makrofunkcí“ nalézáme pak řadu kompozičních funkcí o něco nižší úrovně, z nichž některé se mohou objevit i několikrát, na různých místech textu. Jde například o takovéto funkce: stanovení cíle práce, vysvětlení a zdůvodnění zvoleného přístupu, definování dané problémové oblasti, užší vymezení řešeného problému, odkazy na dosavadní práce v dané oblasti, kritické zhodnocení těchto prací atp. Tyto funkce mohou být spojeny s delšími nebo kratšími úseky textu, s odstavcem nebo několika odstavci apod.

My se však v tomto oddíle budeme zabývat kompozičními funkcemi na nejnižší úrovni („mikrofunkcemi“), které autor připisuje jednotlivým výpovědím, popřípadě nějakému jejich kratšímu sledu ve vztahu k ostatním částem textu nebo textu jako celku. To vše ovšem v rámci kompozičních celků/funkcí vyšších. Nemůžeme zde pochopitelně podat jejich úplný výčet, omezíme se jen na ty, které se podle naší zkušenosti jeví jako nejtypičtější, nejdůležitější a nejfrekventovanější. Jejich vymezení je pochopitelně poněkud vágní, což je dáno jak povahou věci samé, tak i skutečností, že tato oblast nebyla dosud teoreticky důkladněji zpracována. (Rozkolísaná je ostatně i terminologie, a to jak na úrovni obecné – vedle termínu funkce „kompoziční“ objevují se termíny „rétorické“, „obsahové“ aj. –, tak pokud jde o funkce jednotlivé.)

Podáme nyní nutně neúplný a doplňitelný výčet jednotlivých kompozičních funkcí (mohli bychom je chápat i jako úkony, které autor provádí při vytváření, konstruování textu) a budeme jej nakonec ilustrovat množinou víceméně náhodně vybraných příkladů, které také ukážou některé typické výrazové způsoby a jazykové prostředky, kterých se k tomuto cíli užívá.

7.5.3 TYPY KOMPOZIČNÍCH FUNKCÍ

Jak bude podrobněji vyloženo v kap. 9, pojednávající o funkcích komunikačních, je základní, obecnou funkcí vědeckých a odborných textů

funkce prostě sdělovací a formulační. Při konstruování textu se ovšem tato komunikační funkce různě specifikuje a modifikuje, a hlavně se transformuje na různé funkce kompoziční. Tak např. nějakou svou výpověď může autor užít při komponování textu jako tezi, respektive antitezi, jako argument v polemice nebo diskusi, jako hypotézu (a pokusit se podat její verifikaci či falzifikaci), anebo ji prezentovat jen jako domněnku.

Existuje ovšem důležitý rozdíl mezi prezentací poznatků, badatelských výsledků a názorů autora samého, a poznatky a názory jiného badatele (jiných badatelů), o nichž autor referuje, odvolává se na ně atp. (Leckdy jde i o celkový vývoj a dosavadní stav bádání na daném úseku, který autor popisuje a shrnuje.) Důležité při tom je, aby autor tyto dvě oblasti ve svém textu vždy zřetelně odlišil, aby čtenář/posluchač pokaždé jasně poznal, kde končí prezentování cizího zjištění nebo mínění, a kde už jde o poznatky nebo názory autora samého. Bohužel se to někdy ke škodě věci nepozná.

Zcela neutrální, nspecifickou kompoziční funkcí je podání prosté **věcné informace**, tvořící podklad či „prostředí“ vlastního výkladu. Příklady:

V běžné řeči užíváme termín „znak“ ve velice širokém smyslu a v souvislosti s rozmanitými funkcemi. Tak můžeme slyšet, že dým je znakem ohně, určitá barva nebo zvíře znakem jisté politické strany, kývnutí znakem souhlasu atd. (Druhá výpověď má zároveň funkci bližšího vysvětlení pomocí příkladů.)

Na obr. 4 je uvedeno blokové schéma elektronického traktu pro detektor tepelných neutronů.

Mezi obligátní funkce patří uvozování tématu a podávání definic. Nejprve příklady na **uvození tématu**:

Výšetřování poruch v kysličnickové vrstvě tranzistorů MOS tvoří další komplex otázek, který jsem řešil v rámci této práce.

Přestože o biosyntéze a struktuře glykoproteinů hodně víme, základní otázka, jak glykosylace přispívá k jejich struktuře a funkci, zůstává nezodpovězena.

Pokusme se teď odpovědět na otázku, proč...

V tomto článku posoudíme jeden z přístupů k...

Hlavní problém spočívá v tom, co si vlastně pod názvem „rizikový faktor“ chceme a můžeme představovat.

Ani uvedené zúžení problematiky neřeší však otázku, která je s mezigenerační mobilitou spojena, tj. otázku vymezení generací. (Výraz uvozený zkratkou tj. má navíc funkci vysvětlovací.)

Nyní následují příklady různých podob **definic**:

Demence je syndrom, který Světová zdravotnická organizace definuje jako získanou celkovou poruchu vyšších duševních funkcí bdělého pacienta.

Mikropnutím je třeba rozumět zbytkové napětí v různých krystalcích různě velké, avšak ve všech částech téhož krystalu stejné.

Mluvíme-li o sociální dynamice, máme tím na mysli změny sociálních pozic jednotlivců nebo malých skupin v sociální struktuře, tedy přechody sociálních jednotek z jedné skupiny nebo kategorie do druhé. (Tato definice obsahuje i bližší vysvětlení.)

Lomová dynamika popisuje pohyb rychlé trhliny v tělese.

Vlastní, specifické jádro vědeckého a odborného textu představují **autorova tvrzení** týkající se jistých faktů nebo idejí, k nimž autor dospěl při své badatelské činnosti. Autor se pochopitelně snaží jejich proklamovanou pravdivost, správnost, oprávněnost atp. prokázat, dokázat a doložit a často k nim připojuje vysvětlení nebo zdůvodnění, popřípadě je podle okolností obhajuje (např. v polemice). Jak ukážou následující příklady, autoři formulují svá tvrzení leckdy s různou mírou jistoty, pravděpodobnosti či přesvědčenosti (srov. odd. 9.2.2 a 9.2.3):

Proto – na rozdíl od dřívějších úvah Eigena a jeho spolupracovníků – jsme vypracovali model, kde obě inovace jsou shrnuty v jediné molekule RNA.

Rozbor empirických údajů prokázal, že určité generační přechody v poválečném vývoji české společnosti existují, i když nejsou tak výrazného charakteru, jak by bylo možno očekávat. Možná je to tím, že datové soubory z let 1984 a 1993 vypovídají především o průměru populace.

Necháme-li stranou vliv statusu rodiny a nebudeme-li brát v úvahu vliv vzdělání, lze považovat za faktory, které rovněž významně ovlivňují sociální stratifikaci, zejména tyto...

Domníváme se proto, že námi odvozené modely jsou pro popis kinetiky sorpce vhodné a použitelné a že je lze alespoň orientačně považovat za verifikované.

Je pravděpodobné, že se uplatnily oba způsoby. V každém případě se tím život dostal na vyšší úroveň.

Konečnou odpověď na tuto otázku dosud neznáme.

Příklady na **kritický přístup** k cizím výsledkům nebo názorům:

Poznání rizikových faktorů vzbudilo před lety veliký optimismus, který je ovšem třeba postupně verifikovat (a někdy i vyvracet) v laboratorním a klinickém výzkumu.

Stejně nepřijatelné je ostré rozhranění technických oborů a humanitních oborů.

Avšak tyto úvahy jsou nedokonalé a nedostatečné a nepostihují podstatu věci. Při šíření trhliny totiž vzniká rozkmitání celého pole dynamické napjatosti... (Kritika je zároveň zdůvodňována.)

Vyjadřování **pochybností a nejistot**:

Ačkoli se současná biochemická hypotéza procesu učení zdá být řadou experimentů potvrzena u savců, nemohla by asi zcela stejně fungovat u studenokrevných živočichů.

Sporné však je, zda pro tuto participaci lze nalézt jediné schéma.

Proto je otázka, do jaké míry lze využít experimentálně výskyt hodnot W_C na absolutní hodnocení pevnosti těles s ostrými vruby.

Dlouho se soudilo, že pacemaker je synchronizován sociálními faktory. Až s objevem A. Levyho se počalo uvažovat, že...

V některých oborech bývá poměrně časté prosté prezentování různých **pozorování**, zjišťovaných poznatků apod.:

U těchto materiálů bylo pozorováno, že měření zbytkové mřížkové deformace nevedlo ke stejným hodnotám...

Zkoušky ukazují, že takové hodnocení dává příliš nepříznivé závěry. To proto, že... (Zároveň se podává vysvětlení.)

Významnou složku kompoziční výstavby odborných textů představují **diskusní rozbor**y nějakého jevu nebo situace:

Existují některé náznaky, že gravitace by mohla velmi pomalu klesat s časem. Chyby nejpřesnějších měření jsou však tak velké, že na empirické úrovni můžeme mluvit jen o zcela nepotvrzené hypotéze, jejíž potvrzení nebo vyvrácení vyžaduje řadu přesnějších měření. Jasně není ani na teoretické úrovni. Podle obecné teorie relativity by gravitace neměla ubývat s časem. Podle alternativní Brausovy-Dickovy teorie se však změny gravitace připouštějí. Poněvadž „svět“ se dnes přiklání (a má pro to dobré důvody) k teorii relativity, řekneme i my: Gravitace se nejspíše s časem nemění, ale co kdyby...

Autoři leckdy hovoří o **předpokladech**, a to ve dvojitěm kontextu: buď jim jde o nějakou skutečnost nebo ideu, z níž ve svém bádání nebo uvažování vycházejí, anebo o to, o čem se domnívají, že nastane, co očekávají:

Předpokládám, že relativizace v uvedeném smyslu zahrnuje...

Je možné předpokládat, že i v nově utvářených podnikatelských skupinách postupně dojde k autoprodukčním tendencím.

Vychází se z předpokladu, že integrální měřítko turbulentních vřtů je konstantní v celém průřezu proudu.

Dále je možno předpokládat, že je v krystalech přítomen kyslík.

Pak lze očekávat, že napětí, které naměříme rentgenograficky na povrchu vzorku, bude souhlasit s hodnotou napětí vypočtenou z průhybu a parametrů použitého uspořádání.

Důležitou kompoziční funkcí v textech našeho typu je ovšem **vysvětlování**. Může být založeno na nějakém vztahu povahy kauzální, anebo na logické úvaze, a může být zcela stručné, nebo i dosti obsáhlé. (Vysvětlivky v trochu jiném smyslu představují explikace některých termínů či pojmů, často v závorce za slovem, a vysvětlivky typu komentáře.) Na několik případů vysvětlování jsme upozornili už v příkladech, které jsme uvedli výše. Nyní připojíme několik dalších (povšimněte si různých formálních způsobů uvozování vysvětlující formulace):

Jaderná energetika má proti energetice na bázi fosilních paliv některé nesporné výhody, nepřispívá totiž k chemickému znečišťování.

Tato nevýhoda byla do jisté míry kompenzována mnohostí těchto sekvencí: v souboru velkého počtu nahodilých sekvencí se pravděpodobně našly vždy některé molekuly schopné vázat koenzymy a tím udržovat dostatečnou intenzitu metabolických přeměn.

Společným jmenovatelem těchto procesů je multifaktorálnost – na jejich vzniku a rozvoji se podílí řada různých endogenních i exogenních faktorů.

Vznik zbytkových napětí vyvolaných v heterogenních látkách deformací je možno kvalitativně vysvětlit pomocí modelových schémat...

Rozdíl mezi systémem s nevratnou a vratnou reakcí spočívá v tom, že v případě vratné reakce se na mezifázovém rozhraní ustaví koncentrace c/AS , která je větší než nula.

Vazodilatační látky, to jest látky se schopností rozšiřovat cévy.

Z hlediska logické výstavby textu jeví se jako důležité **vyvozování závěrů** (konkluze):

Úkol pracovníků ve výzkumu je tedy, jak vyplývá z našeho výkladu, dvojitý.

Z uvedeného výkladu plyne, že nová mechanika nahradila klasickou mechaniku v případě, že...

To znamená, že bychom měli preferovat ty procedury, které...

Odtud je vidět, že případná změna gravitační konstanty leží hluboko pod hranicí chyb měření.

Ukazuje se tudíž, že...

Uvedené skutečnosti ukazují // naznačují // dokládají // dokumentují // svědčí o tom, že... // vypovídají o tom, že...

Z dalších kompozičních funkcí hodí se uvést zejména:

specifikaci, atribuci (připsání vlastnosti předmětu řeči) a **partikularizaci** (rozčlenění nějakého celku či komplexu na jeho složky) a rovněž **generalizaci**. V následujících dvou odstavcích z jednoho článku můžete najít první tři:

Polovodiče jako zvláštní skupina pevných látek jsou stále velmi aktuální jak z hlediska využívání jejich technických možností, tak z hlediska poznávání stavby hmoty. Nejdůležitějším ze všech polovodičových materiálů se jeví křemík, který jako elementární polovodič se vyznačuje řadou optimálních vlastností umožňujících realizaci různých součástí a který ve formě monolitických integrovaných obvodů staví elektroniku na nový, širší základ.

Nejdůležitější vlastností je na jedné straně možnost trvalé změny elektrické vodivosti a jiných parametrů, a na druhé straně možnost reverzibilní změny fyzikálních vlastností externími činiteli, jako je elektrické a magnetické pole, teplo, tlak, světlo a záření všeho druhu.

Partikularizaci s následnou exemplifikací (která mívá k partikularizaci blízko) nacházíme v úryvku z jednoho už dříve uvedeného odstavce:

Stárne celý organismus, jeho funkce fyziologické i psychologické. Stárne zrak i sluch, výměna se zpomaluje, paměť hůře pracuje, zmenšuje se celková adaptační schopnost atd.

Jako příklad na generalizaci lze uvést třeba tuto výpověď:

Pro zpracování výsledků zkoušek vzorků tohoto materiálu obecně platí, že jde o největší problém mechaniky deformovatelných těles.

Zmíněná **exemplifikace** (uvádění příkladů) je velmi frekventovanou kompoziční funkcí. Mnoho společného s ní má pak uvádění **výčtů** (též seznamů apod.) a s tím i **klasifikace**:

Příkladem může být třeba těžba uhlí.

Např. u erytrocytů sahá glykokalyx do vzdálenosti 10 nm.

Na druhém obrázku je ilustrován efekt tohoto procesu.

Názornou ilustrací změn v životní úrovni domácností je jejich rozložení podle souhrnného statusu. Viz graf 1.

ArcCAD představuje užitečný nástroj pro projektování inženýrských i komunikačních sítí, územní plánování, analýzu životního prostředí, výběr lokalit, evidenci nemovitostí, tvorbu cenových map, řešení úloh dopravního inženýrství, správu městských infrastruktur a občanské vybavenosti, návrhy ochranných opat-

ření a mnohé další úlohy pracující s daty, která se týkají objektů reálného světa.

Jako příklady užití této sondy je možno uvést

- 1. monitorování toku pomalých neutronů,*
- 2. měření prostorového rozložení tepelných a pomalých neutronů,*
- 3. mapování svazků pomalých neutronů,*
- 4. využití k analytickým metodám založeným na moderování neutronů,*
- 5. použití ve spektrometrii rychlých neutronů využívajících Bonnerových sfér.*

V dnešní době dělíme veškeré organismy do tří skupin: eukarionta, eubakterie a archebakterie.

Jednotlivé patogenní faktory lze shrnout do tří skupin:

- faktory všeobecné...*
- faktory volitelné...*
- skutečně alarmující faktory.*

Z tohoto hlediska je člověk

- tvorem racionálním...*
- tvorem společenským...*
- tvorem, který je charakterizován jistými standardy nebo typy chování*
- bytostí vytvářející artefakty.*

Musíme se vrátit k možnostem prevence. Proč?

- Protože přes veškerý pokrok...*
- Protože rozsah a závažnost...*
- Protože to jsou postupy velice náročné.*

Odborní autoři rovněž poměrně často **srovnávají** a všímají si též případných korelací (souvztažností, souhlasných nebo nesouhlasných):

Podobně jako u soustavy Cu-Fe vyvolávají posun difrakčních linií i termická napětí v slinutém karbidu W_C -Co.

Výchozí předpoklady a postup odvození jsou v podstatě shodné s těmi, které byly použity pro systém nevratné reakce.

Čím větší je rozměr, tím větší lze očekávat defekty a nehomogenity.

Specifickým úkonem, byť spíše okrajovým, je korekce či **rektifikace** (oprava nebo poopravení). Může se týkat vlastního autorova výroku, nebo výroku někoho jiného a může jít buď o záležitost spíše formulační nebo čistě formální (poopravení drobné chyby nebo nepřesnosti), anebo o nepřesnost nebo chybu rázu věcného („uvedení na pravou míru“).

Mezi kompoziční funkce, které prostupují prakticky celý text, patří **hodnocení**. Najdete je v mnoha příkladech uvedených v tomto oddíle a můžeme snadno připojit další:

Je-li velice obtížné, ne-li nemožné ostře vymežit hranice humanitních věd od..., je stejně obtížné zcela zřetelně vymežit vnitřní strukturu těchto věd.

Pro méně náročné výpočty se vystačí s klasickými řešeními, např. Tollmienovým, která jsou založena na algebraických modelech turbulence. Je však o nich již dlouho známo, že mají závažné nedostatky způsobené právě nedokonalostí algebraických modelů. V předkládané práci je odvozeno nové řešení využívající dokonalejší model turbulence založený na transportní rovnici pro kinetickou energii fluktuací.

Za nejdůležitější lze pokládat následující kritéria.

Neméně závažná je však další skutečnost.

Výsledky nejsou nijak přesvědčivé.

Výsledek vypadá velmi nadějně.

Nedostatkem tohoto typu detektoru neutronů může být radiační poškození křemíkového detektoru rychlými neutrony.

Hodnocení bývá často součástí různých **shrnutí**, ať už na konci článku, nebo některého oddílu. (Též krátká shrnutí v průběhu výkladu mohou být leckdy užitečná.)

Proto dnes Kaluzovu-Kleinovu teorii nemůžeme zavrhnout. Současně na rozvoj fyziky v tomto směru působí připravenost matematického jazyka. Je pravděpodobné, že potřeba hlubšího pohledu na interakce v prostoročase přinese potřebu ještě dokonalejšího matematického aparátu. Zda to bude ještě širší využití teorie grup, topologie nebo některá z dalších možností, ukáže až budoucnost.

Nakonec uvedeme tři typy závěrečných shrnutí. První z nich je čistě věcné a shrnuje výsledky jedné z kapitol knihy, druhé je doplněno pracovním výhledem, třetí pak představuje závěr obsáhlejší monografie, přináší hodnocení a výhled a je neseno osobním tónem:

Můžeme shrnout: Rozdíly mezi texty M a P se ve zkoumaném období příliš silně neprojevovaly. Také difference v jazykové stránce textů společenskovedních a přírodovědných nejsou podstatnějšího rázu, i když repertoár syntaktických prostředků byl ve společenskovedních oborech pestřejší. Excerpované texty byly otištěny během třiceti let. Lze konstatovat, že časový aspekt se v jejich charakteru neprojevil.

Závěrem lze konstatovat, že byla prokázána možnost studia a ověřování funkce kombinovaných struktur pomocí hybridního zapojení v obr. 5. Jelikož nebylo možno vyčerpát odpovědi na všechny předložené otázky, předpokládáme v budoucnu další rozpracování uvedené tematiky.

Celkový smysl předkládané knihy spočívá v tom, že jsme chtěli čelit dezintegraci, která je podle našeho soudu pro pochopení evropské kultury a vzdělanosti nejškodlivější. Je to opomíjení některých teritorií, autorů, názorových proudů a prací, které se mohou jevit jako okrajové jen z velmi omezeného pohledu. Skutečnost, že umění formulovat a interpretovat myšlenky, k nimž lidský duch dospěl, se učilo téměř stejně na univerzitě v Salamance jako v Ky-

jevě, v Bologni jako v Praze, v Oxfordu jako v Coimbre, je pro evropské kulturní dějiny hodnotou natolik významnou, že bychom ji neměli ztrácet ze zřetele. Především tady nacházíme na prahu nového tisíciletí důvod, pro který se budeme k rétorice vracet.

8 OD VÝPOVĚDI K ODSTAVCI A KE KAPITOLE

ČLENĚNÍ TEXTU NA ODSTAVCE A VYŠŠÍ CELKY

„Výklad ... větších rozměrů netvoří celek jednotlivý, nýbrž člení se v menší části, v odstavce, popřípadě v kapitoly a odstavce. I každá kapitola a každý odstavec jsou celky pro sebe, třebaže vřaděné do širší souvislosti, a pravidla, která řídí jejich výstavbu, jsou podobná pravidlům určujícím výstavbu celku.“

(MATHESIUS 1942, 97)

I jen letmý pohled na jakýkoli text ukazuje, že po stránce grafické nepředstavuje text homogenní, kompaktní, nepřerušovaný útvar, nýbrž že je rozdělen či rozčleněn (segmentován) na jednotlivé části (oddíly, celky) pomocí různých grafických technik. Bylo by ovšem naivní předpokládat, že toto členění (označované též jako segmentace lineární nebo horizontální) je náhodné nebo libovolné. Ono samozřejmě operuje na obsahové rovině textu a jednotlivé oddíly představují nejen útvary grafické, formální, nýbrž i celky obsahové. Řečeno přesněji a určitěji, grafická segmentace textu reflektuje jeho tematickou organizaci a do jisté míry i kompoziční výstavbu.

Čím je nějaký text delší a obsahově složitější, tím je ovšem jeho segmentace bohatší. Zcela jednoduchý a relativně krátký text se člení zpravidla jen na odstavce (segmentace jednostupňová), kdežto texty delší a/nebo složitější mívají členění vícestupňové. Např.: celek – díly – kapitoly – oddíly kapitol (podkapitoly) – odstavcové skupiny – odstavce.

Čím je daný oddíl textu hierarchicky výše postaven, tím je ovšem obsahově a tematicky samostatnější (kupříkladu kapitola je rozhodně samostatnější než odstavec). Je nejen volněji spjat s útvary na téže úrovni, ale

jeho téma bývá též širší, obecnější: jde o „hypertéma“, a témata oddílů jemu podřízených („hypotémata“) bývají z něho odvozena, vyplývají z něho, jsou jeho specifikací či konkretizací.

8.1 ■ OBECNÁ CHARAKTERISTIKA ODSTAVCE

Nejnižší jednotkou textu jsou, jak víme, jednotlivé výpovědi. Pro ně si jazyk vytvořil jisté gramatické formy, zvané, jak známo, věty (ať už věty jednoduché, nebo věty složené neboli souvětí). Nejbližší vyšší, nadvýpovědní jednotkou či celkem (z hlediska analytického oddílem) textu je **odstavec**. Z hlediska syntetického jde o seskupení několika výpovědí spjatých společným tématem, popřípadě též společnou kompoziční funkcí. (V krajním případě může fungovat v platnosti odstavce i jen jediná výpověď.) Pro odstavec jako celek už nemá jazyk k dispozici žádnou gramatickou formu, je to útvar jen grafický a obsahový. Po stránce grafické je odstavec vyznačen tím, že začíná na nové řádce, zpravidla dále od kraje (odtud název „odstavec“ – je odstaven od kraje) a většinou nekončí až na samém konci řádky.

Odstavec představuje základní a v jistém smyslu centrální útvar segmentace i obsahové výstavby textu, a proto je zapotřebí věnovat mu náležitou pozornost nejen v našem výkladu, ale též, a to hlavně, při promýšlení a psaní textu.

8.2 ■ PRINCIPY ČLENĚNÍ TEXTU NA ODSTAVCE

Někteří autoři pokládají členění textu na odstavce za záležitost spíše vnější, grafickou, nevěnují mu při psaní valnou pozornost a přenechávají je redakci nebo dokonce tiskárně. Leckdy bývá tento postoj východiskem z nouze, projevem bezradnosti nad tím, podle jakých pravidel se vlastně „dělají odstavce“.

Způsob členění na odstavce závisí na mnoha činitelích objektivních i subjektivních (povaha tématu a druh jazykového projevu, autorský zájem i osobní sklony autora) a těžko je lze postihnout nějakým jednoduchým všeobecným pravidlem.

Z hlediska čtenáře je členění textu na odstavce potřebné proto, aby

mohl bez velké námahy a nejistoty sledovat „myšlenkový postup“ (především rozvíjení tématu). V tomto směru odstavce vydatně napomáhají jasností a hlavně přehledností výkladu. Každé členění představuje vlastně jistý rytmus – v našem případě rytmus myšlenkový – usnadňující sledování postupně se vyvíjející řady.

Z hlediska autora toto členění nutně vyžaduje jistou myšlenkovou práci, kázeň a schopnost dávat myšlenkám potřebný a vhodný tvar. Ne marně nadepsal V. Mathesius jednu z kapitol svého skvělého pojednání *Řeč a sloh* (1942) slovy „Umění psát odstavce“. Vhodné členění na odstavce je tedy svědectvím myšlenkového úsilí autora a jeho stylizačních schopností. Ovšem umění v pravém smyslu to není, je to spíše dovednost – a té se lze naučit.

Zpravidla se radívá nedělat odstavce ani příliš krátké, drobné (rozdrubuje se tím tematická linie výkladu, příliš se zdůrazňují jednotlivé výpovědi), ani příliš dlouhé. Vznikají pak rozsáhlé myšlenkové komplexy, kterých se čtenář musí zmocňovat „jedním dechem“. Jsou to pro něj příliš velká sousta, chybějí orientační body, které by mu usnadňovaly sledovat rozvíjení a uspořádání tematické linie. (Pokud jde o situaci u nás, zdá se, že mnozí autoři mají tendenci tvořit odstavce příliš rozsáhlé, zejména ve vědách humanitních.) Bohužel vymezení „příliš dlouhý“ a „příliš krátký“ je dosti neurčité a relativní, a tak nás tato dobře míněná rada nechává často na holičkách. Důležitější je pochopit vlastní obecný princip členění na odstavce a podle něho se pak řídit v konkrétních situacích. Musíme mít ovšem na paměti, že v této oblasti nelze stanovit více méně striktní pravidla (jak je to možné např. v pravopise a v mluvnici), že zde jde většinou spíše o rozdíly stupňovitě (členění A je lepší než členění B a méně vhodné než členění C), nikoli o protiklad správně – nesprávně.

Každý autor, redaktor či učitel ví, že segmentace textu na odstavce je úkol, který nemá zcela jednoznačné řešení. Předložíme-li nějaké skupině pokusných osob kratší text v podobě, v níž bylo původní rozčlenění do odstavců zrušeno, a požádáme-li je, aby jej rozčlenili do vhodných odstavců, budou výsledná řešení nejednotná. To svědčí o tom, že text nabízí několik alternativních přijatelných řešení. Obecně by bylo možno říci, že v textu jsou jednak místa (tj. předěly mezi dvěma sousedními výpověďmi), která se k utvoření odstavcového předělu nabízejí, ale nevynucují jej (jsou po této stránce „neutrální“), dále pak místa, která takovýto předěl nutně vyžadují, a konečně taková místa, na nichž by se utvoření odstavcového předělu jevilo jako nevhodné,

ba nepříjemné (odtrhávalo by od sebe to, co k sobě nepochybně těsně patří).

Jakou konkrétní, praktickou radu dát tedy autorům? Jedna praktická americká příručka říká velmi jednoduše – ale bohužel značně zjednodušeně –, že dělení na odstavce slouží k tomu, aby se odlišila jedna hlavní myšlenka od jiné hlavní myšlenky. Mnohem promyšleněji a výstižněji se na věc dívá lingvista R. de Beaugrande (1980, 94). Ten soudí, že máme sklon klást hranici mezi odstavci v místech, kde je jistý přechod (nebo i předěl) ve sdělovaném myšlenkovém obsahu. Jinak řečeno, s novým odstavcem čtenář očekává nějaký zřetelný posun funkční povahy: nové téma, jisté vyvrcholení nebo obrat, nové stadium nějakého procesu, přesun centra pozornosti, změnu perspektivy, zdůraznění či vyčtení apod. (srov. Lindebergová 1991). Takovéto momenty jsou tedy směrodatné pro autory textů.

8.3 ■ TEMATICKÁ VÝSTAVBA ODSTAVCE

Z té skutečnosti, že odstavec tvoří celek a zároveň je složkou nějakého celku vyššího, nadřazeného, plyne, že odstavec má vnitřní soudržnost a své hranice (začátek a konec), které ho od ostatního textu oddělují, ale zároveň s ním spojují.

Soudržnost odstavce je dána jeho základním tématem, které bývá na jeho počátku nějak uvedeno, formulováno (jde o tzv. „topic sentence“) a projevuje se tak či onak v jednotlivých výpovědích, z nichž se odstavec skládá. V. Mathesius, který se u nás první podrobněji zabýval tematickou výstavbou odstavce, rozlišil tři základní typy této výstavby: Téma odstavce je buď **stálé** čili **stabilní**, nebo **se rozvíjí** (tj. postupně nabývají platnosti jeho různé stránky nebo se rozpadne v několik témat vedlejších), anebo **se vyvíjí** (tj. vnitřní logikou se proměňuje v téma nové).

Uvedeme nejprve příklad členění na odstavce jednoho oddílu delšího odborného výkladu. Tento oddíl má název *Metabolismus*.

Buněčný metabolismus zahrnuje procesy získávání energie i procesy, při nichž se za spotřeby energie syntetizují organické látky.

Pro syntetické procesy je klíčový zejména zdroj uhlíku, neboť základem organických molekul je vždy uhlíkový řetězec. Podle zdroje uhlíku dělíme organismy na litotrofní, které získávají

uhlík z CO₂, a organotrofní, které získávají uhlík z organických sloučenin. Kromě toho se organismy často značně liší ve svých schopnostech využívat různé zdroje ostatních biogenních prvků.

Podle způsobů získávání energie dělíme organismy na fototrofní, které dovedou převádět energii slunečního záření na energii chemických vazeb, a chemotrofní, které energii získávají oxidací organických či anorganických látek.

Při oxidaci je elektron postupně předáván z molekuly na molekulu, přičemž se uvolňuje využitelná energie, která je tím větší, čím větší je energetický rozdíl mezi molekulou donoru (primárního zdroje elektronu) a akceptoru (konečného příjemce). Donorem a akceptorem elektronu mohou být různé organické či anorganické molekuly. Při oxidaci se molekuly donoru i akceptoru pochopitelně mění: donor odevzdáním elektronu, akceptor jeho přijetím. Vzniklé produkty buňka buď využívá v dalších procesech, ukládá v cytoplazmě, nebo vylučuje do vnějšího prostředí.

Metabolický proces fototrofie je označován jako fotosyntéza. Při fotosyntéze probíhá také předávání elektronů mezi molekulami přenašečů, elektron se však získává fotolýzou (rozštěpením molekuly prostřednictvím energie fotonu), nikoli oxidací. Rozlišujeme dva značně rozdílné typy fotosyntézy, rostlinného (sinicového) typu a bakteriálního typu.

Odst. 1 uvádí základní téma celého oddílu (tedy hypertéma) a přiřazuje k němu jeho výklad (réma), který obsahuje dvě složky: získávání energie a procesy syntetizační. Odst. 2 zpracovává (poněkud nezvykle) složku druhou a odst. 3 složku prvou (jde o dvě hypotémata), přičemž zavádí a stručně charakterizuje distinkci fototrofních a chemotrofních organismů. Odst. 4 tematizuje (jako hypotéma nižšího stupně) chemotrofii (přes pojem oxidace) a toto hypotéma rozvíjí, přičemž se objevují a jsou zpracovávána další, vedlejší hypotémata, „donor“ a „akceptor“. (Vzhledem k rozsahu tohoto zpracování bylo by možno pomýšlet na to, osamostatnit je do zvláštního odstavce.) A konečně odst. 5 zpracovává ono druhé hypotéma, fototrofii.

Při členění na odstavce může autorům dobře pomoci jedna praktická rada: Je-li každý odstavec založen na jednom základním tématu (hypertématu), znamená to, že „obsah“ každého odstavce by mělo být možno vyjádřit zcela stručnou formulací tohoto tématu. Něco podobného před-

stavují marginální hesla (na okraji stránek) užívaná v některých učebnicích a příručkách a určená k tomu, aby usnadnila přehled látky a snadnou orientaci v ní těm, kdo z nich budou studovat. Lze proto doporučit všem autorům, aby občas přezkoušeli vhodnost nebo potřebnost členění na odstavce tím, že se tímto způsobem pokusí shrnout jejich příslušná témata.

Příklady na odstavce se stálým tématem nemusíme zde zvlášť uvádět, najdete je ve výkladu o tematických posloupnostech (TP) s průběžným tématem (odd. 7.2.2). V témž oddíle si můžete vyhledat i příklady na odstavce s tematickým rozvíjením – jde o TP s návaznou tematizací rématu a TP s tematickým odvozováním. Pokud jde o odstavce, v nichž dochází k vývoji či přechodu tématu v téma jiné, poslouží nám za příklad následující úryvek z jedné práce literárněhistorické:

Lope de Vega nevystupuje sám, nýbrž je provázen celou skupinou dramatiků. Jedním z nich byl Gabriel Téllez (1571–1648), známý pod jménem Tirso de Molina. Tirso se zařadil do světové literatury především svou komedií „Svůdce sevillský a kamenný host“, v níž vytvořil postavu proslulého svůdce žen Dona Juana. Hrdina Tirsovy hry nemá ještě ono kouzlo, které nás uchvacuje v postavě Dona Juana u pozdějších spisovatelů. Don Juan je prostopášný šlechtic, který má na paměti feudální právo první noci, je to svůdce, který se honí za rozkoší a neštítí se žádných prostředků, aby dosáhl svého. Je to představitel dvorní kamarilly, který činí příkoří ženám všech stavů.

Jde tu o přechod od tématu „dramatické školy Lope de Vegy“ k tématu „Don Juan“. Povšimněte si však, že z hlediska rozvíjení tematické linie (navazování výpovědí) není tento přechod nijak signalizován, jde o typ s plynulým navazováním. Tematický přechod záleží v tom, že se v některé z výpovědí zvolí takové jádro, které po své tematizaci v následující výpovědi vytvoří další základní téma. Je ovšem pravda, že zpracování tématu „Don Juan“ by docela dobře mohlo být odděleno jako samostatný odstavec.

Poměrně často se tematický přechod užívá v odstavcích stojících na samém počátku textu, zejména v člancích rázu popularizačního. Jde v podstatě o přechod od počáteční informace aktuální povahy, mající čtenáře upoutat, k vlastnímu tématu. (Viz o tom podrobněji dále.)

Dříve než přejdeme k výkladu o počátku a konci odstavce, upozorníme

na některé nedostatky v členění na odstavce, s nimiž se častěji setkáváme. Většinou jde o to, že autor buď roztrhne jedno téma, které mělo být zpracováno v rámci jednoho odstavce, neústrojně mezi dva odstavce (tj. utvoří předěl mezi odstavci na nevhodném místě), nebo jindy naopak nevhodně spojí dvě samostatná témata do odstavce jednoho. Někdy se může dopustit i obou těchto chyb zároveň. Obdobný nedostatek v členění představuje následující odstavec z kapitoly o renesanční kultuře v Anglii:

V XV. a XVI. století přijíždí do Anglie mnoho vlámských i francouzských malířů. Na dvoře Jindřicha VIII. pracoval geniální německý malíř Hans Holbein mladší, jehož následovníky byli Angličané Smith, Brown a Bossam, miniaturisté otec a syn Oliverovi a Hilliard. Výtvarné umění se v Anglii omezuje takřka výhradně na portrét. Neexistuje tu národní malířská škola, kterou by bylo možno postavit vedle italského nebo německého umění z období renesance. Velkých úspěchů dosáhla anglická hudba. Tato hudba, vyznačující se intimitou výrazu a jemnou elegancí, proslavila se svými madrigaly a církevními sbory...

Je zřejmé, že poslední věta přináší zcela nové téma, a neměla být proto přilepena k tomuto vnitřně tematicky soudržnému odstavci.

A ještě na jednu chybu chceme upozornit. Můžeme ji nazvat „nezapojenou odbočkou“ a její podstatu ozřejmíme následujícím příkladem:

Malířství bylo po literatuře oblastí, v níž Španělsko vytvořilo hodnoty světodějného významu. Španělské umění ovšem nemá taková harmonická díla jako italské malířství XV. a XVI. stol. Již v druhé polovině XVI. století dala španělská kultura světu malíře překvapivě originálního. Je to Domenico Theotocopuli, pocházející z Kréty, známý pod jménem El Greco (1542–1614). El Greco žil dlouho v Itálii... Jeho umění je...

Druhá výpověď (Španělské umění ovšem...) navazuje sice svým tématem na réma výpovědi první (a tím na základní téma odstavce), avšak její výpovědní jádro (réma „nedostatek děl harmonické povahy“) zůstává v dalším kontextu nevyužito, izolováno: následující výpověď na ně nenavazuje (přináší téma jiné, vyplývající ze základního tématu odstavce). Tato

odbočka (srovnání s italským malířstvím) má zřejmě spíše povahu doplňující vsuvky, a proto, pokud ji vůbec užijeme, musíme její nezapojenost do kontextu nějak signalizovat (např. tím, že ji dáme do závorky). Nejlépe by však bylo nevytvářet z ní samostatnou výpověď, neboť ta ruší plynulé rozvíjení kontextu.

8.4 ■ POČÁTKY A KONCE ODSTAVCŮ

Pokud jde o počátek a konec odstavce, je zřejmé, že zvláštní postavení má počátek prvního odstavce knihy, článku atp. (můžeme jej nazvat počátkem absolutním či naprostým) a konec posledního odstavce (absolutní či naprostý konec). Tyto počátky a konce se liší od počátků a konců vnitřních tím, že jsou bez textové souvislosti, žádný text před nimi nepředchází, resp. na ně nenavazuje.

8.4.1 POČÁTKY ODSTAVCŮ

8.4.1.1 Počátek naprostý může být v podstatě dvojího druhu. První druh bychom mohli nazvat počátkem holým nebo strohým: autor bez jakéhokoli úvodu nebo přípravy vstoupí „in medias res“, doprostřed problému, či přesněji, začne ihned vlastním tématem. Např. článek nazvaný „Nebezpečí nákazy leptospirami“ začíná takto:

Leptospirózy jsou horečnatá onemocnění, jejichž původci jsou drobní mikrobi – spirochety, náležející do rodu Leptospira. Vypadají jako...

Je ovšem zřejmé, že žádný počátek není zcela absolutní: předchází před ním nadpis, titul, který uvádí obecné téma, takže téma holého absolutního počátku má přece jen nač navázat.

Často však autoři začínají svůj výklad poněkud jinak: nevpadnou hned doprostřed, nezačnou vlastním tématem, nýbrž toto téma napřed připraví, nějak uvedou. Takový odstavec bychom mohli nazvat odstavcem s počátkem rozšířeným. Autor začne něčím obecně zajímavým nebo věcí právě aktuální a pak provede tematický přechod k vlastnímu tématu. Ono navozující téma může být buď širší, obecnější, nebo naopak užší, konkrétnější (třeba jediná událost). Jak už jsme uvedli výše, aktualizací počátek bývá nejčastější v literatuře popularizační, avšak i v textech ryze odbor-

ných a vědeckých se setkáváme s jistým druhem rozšířeného počátku. Vědečtí autoři se totiž často snaží zapojit svůj výklad do kontextu současné vědy, navázat na to, co už bylo zpracováno, přispět do vědecké diskuse. Proto vědecké stati často začínají větami jako:

V článku otištěném v časopise ABC vyložil X.Y. své pojetí... Pokusím se ve svém příspěvku ukázat, že toto pojetí není jediné možné...

Je dobře známo, že dosavadní názory na tento problém předpokládají, že... Chceme se však pokusit o důkaz, že je možno...

Existuje několik typů rozšířeného počátku:

S ohledem na předpokládaného čtenáře se započne něčím pro něj prakticky důležitým, avšak ihned v první výpovědi se objeví vlastní téma jako její obsahové jádro (réma). – Zmíní se nějaká konkrétní událost, příhoda, objev. – Uvede se širší, obecně zajímavé téma. Např.:

V současné době se planární přenosové struktury nejčastěji používají ke konstrukci mikrovlnných integrovaných obvodů. Transportují-li vlnu TEM, potřebujeme stanovit pouze jejich vlnový odpor a měrný útlum. Obě tyto veličiny lze zjistit pomocí známého rozložení hustoty proudu v jejich vodičích. Většinou se k tomu účelu používají zjednodušené bázové funkce.

V tomto článku uvedeme normované hustoty proudu na povrchu symetrického třívodičového páskového vedení (obr. 1) metodou, která je vhodná i pro složitější konfigurace vodičů.

Někdy může narůst úvodní rozšířený začátek i na samostatný odstavec, takže se přechod k vlastnímu tématu provede až na samém konci tohoto odstavce anebo na počátku odstavce následujícího (srov. předcházející příklad).

Jiný typ začátku, který bychom mohli nazvat „předjímající“, je jistou obdobou závěru: autor předem naznačí celkové téma (např. kapitoly), poví, co vše bude probírat (tedy dílčí témata), popř. též stručně charakterizuje závěry, ke kterým dojde:

Cílem této práce je podat přehled o dosavadních závěrech rent-

genografického měření napětí v kovových materiálech plasticky deformovaných jednoosým napětím (tlakem). Uvedené experimentální výsledky byly zvoleny tak, aby vhodně reprezentovaly určitý soubor měření, který se stal základem pro vytvoření některé z představ o vzniku zbytkových napětí vyvolaných takovou zkouškou. Práci uzavírá námět řešení vztahu mezi teplotou popuštění a poruchovou mezí kluzu oceli pomocí rentgenografického měření napětí na vzorcích elasticky a plasticky deformovaných ohybem.

Následující oddíl popisuje blokové schéma ochrany, která již byla vyzkoušena na pulzním měřiči na obr. 1. Princip funkce nadproudové ochrany spočívá ve sledování napětí U_{AK} v sepnutém stavu na tyristoru. Blokové schéma nadproudové ochrany je na obr. 2.

8.4.1.2 Také počátek vnitřní může být dvojitý: buď odstavec začíná ihned vlastním tématem, anebo obsahuje na počátku přechod od odstavce předcházejícího. (V tomto druhém případě odstavce začínají např. takto: *Z toho, co jsme si právě pověděli, vyplývá, že... – S tím ovšem souvisí i... – Nesmíme však zapomínat ani na to, že...*) Avšak v obou případech musí začátek odstavce tematicky navazovat na odstavec předchozí. – Můžeme tedy říci, že odstavce na sebe navazují buď přímo (implicitně), anebo s přechodem (explicitně). Několik příkladů osvětlí, oč v podstatě jde.

Přímé navázání:

Tato operace se provádí v dalších zařízeních.

V jednom z nich se surové železo zbavuje síry. Do železa se přivádí...

Navázání s přechodem:

První výpověď v odstavci navazuje na téma předchozího výkladu („aerodynamický ohřev“) a výpověď následující pak začíná už vlastním tématem odstavce („meteory“), které se objevilo nejprve jako réma ve výpovědi první, navozující:

Tento problém aerodynamického ohřevu je astronomům znám již dlouho ze studia meteorů. Meteory unikají totiž do zemského ovzduší...

Navázání s přechodem a s využitím výrazů kromě ... také:

Stává se, že trichodiny překrývají malou rybičku v několika vrstvách na sobě. Na žábrech žije kromě trichodin také vyhraněná skupina této čeledi, jejíž rody Trichodinella, Tripartiella jsou biologicky charakterizovány tím, že...

Navázání s přechodem a s použitím odporovacích výrazů avšak, nejen ... i:

Možnost využití energie moře není však omezena jen na mechanickou sílu mořské vody uváděné do pohybu přílivem a odlivem. Pro teplé pásmo lze využít i energie tepelné, dané rozdílem teplot mezi povrchovými a spodními vrstvami mořské vody.

8.4.1.3 Počáteční odstavce vyšších tematických celků (např. kapitol) mají podvojnou povahu: buď se chápou tak, jako by stály na naprostém počátku, anebo se chovají jako odstavce vnitřní, tj. navazují buď na předcházející kapitolu jako celek, kupříkladu takto: *V předešlé kapitole jsme se zabývali otázkou... Věnujme nyní pozornost jiné složce tohoto výzkumu, totiž...*, anebo na některé její dílčí téma: *Již v předchozí kapitole jsme se zmínili o možnosti zavést některé základní sémantické pojmy, např. „pravdivý“, „splňovat“ atd. Vezmeme-li za základ pojem „pravdivý“, můžeme definovat řadu dalších důležitých pojmů...*

8.4.2 KONCE ODSTAVCŮ

Konec odstavce (ať už koncového, nebo vnitřního) může být v podstatě opět dvojitý: buď skončí (relativním) vyčerpáním svého tématu („jako když dojdou hodiny“, jak říká V. Mathesius), anebo je uzavřen shrnutím, popřípadě (u odstavce koncového) závěrem a/nebo výhledem. (Shrnutí, závěry nebo výhledy mohou ovšem narůst i na samostatný odstavec, popřípadě i skupinu odstavců.)

Shrnutí u vnitřních odstavců je vhodné hlavně tam, kde se téma rozvíjí nějakým složitějším a méně přehledným způsobem, je členité, komplexní apod., anebo kde se téma rozvíjí v několika po sobě následujících odstavcích (tvořících tak skupinu). Záleží také na celkové závažnosti tématu (chce-li je autor zdůraznit, stručně zopakovat pro poučení atp.). Uvedeme příklady:

Rozbor empirických údajů prokázal, že určité generační přechody v poválečném vývoji české společnosti existují, i když nejsou tak výrazného charakteru, jak by bylo možno očekávat na základě citované úvahy o dvacetileté periodicitě historických zvrátů. Možná že je to tím, že...

Pro současný společenský pohyb je podstatné, že postupně dochází ke stále větší autoreprodukci základních socioprofesionálních skupin. Je možné předpokládat, že i v nově utvářených podnikatelských skupinách postupně dojde k výrazně převažujícím autoreprodukčním tendencím. Nepůjde jen o to, že dospívající synové budou pokračovat v živnosti otců, ale že rodinný kapitál umožní synům rozvíjet vlastní podnikatelské aktivity. V důsledku toho, že do podnikatelské sféry vstoupili lidé z různých generací, nebude mít společenský zlom v roce 1989 v této oblasti výrazně generační charakter.

Zvláštní postavení mívají opět odstavce na konci kapitol, popřípadě jiných celků. Jednak kapitolu zakončují, jednak mohou představovat i přechod ke kapitole nebo kapitolám následujícím:

...Mezi novými kritiky a jejich pokračovateli, příslušníky chicagské školy, je několik autorů, kteří rétorice věnovali řadu ceněných studií. Výklady v následující kapitole se proto vztahují k nim.

A nyní alespoň dvě ukázky závěrečných odstavců různého typu. Nejprve příklad na závěr obsahující autorovo upozornění na neúplnost výkladu a jistý náznak výhledů:

Tento článek zdaleka nevyčerpává tento tak bohatý a složitý problém, ale i tak je zřejmé, že v tomto směru začíná nová epocha, jejíž konečnou fázi nemůžeme dnes ani dohlédnout.

Následující příklad přináší zase shrnující hodnocení:

Náš článek popsal novou metodu měření šumu operačních zesilovačů. Hlavním přínosem této metody je v porovnání s dříve popsanými metodami relativně krátká doba měření. Měření je

urychleno rozdělením šumového signálu do dvou frekvenčních pásem, která jsou zpracována paralelně. Uvážíme-li, že šum je stochastický signál, můžeme předložené výsledky považovat za velmi dobře opakovatelné a věrohodné.

Jako příklad závěrečného shrnutí, které vypointovává celkový smysl a cíl stati, uvedeme poslední odstavec základní práce J. Mukařovského „Obecné zásady a vývoj novočeského verše“:

Končíme přehled dějin novočeského verše. Hlavním naším záměrem bylo ukázat, že jednotlivé přestavby veršové struktury, jak za sebou následují, nezávisí na libovůli jednotlivců ani na jejich umělosti nebo neumělosti, jak se domníval J. Král, nýbrž že tvoří skutečnou vývojovou řadu, jejíž jednotlivé členy jsou spjaty dialektickými shodami a protiklady. Tento přehled, byť stručný, chce být nárysem dějin českého verše, nikoli katalogem náhod.

8.5 ■ VÝSTAVBA ODSTAVCOVÝCH SKUPIN

Už jsme se zmínili o tom, že tematické členění textu nebývá jednoduché, jednostupňové. Všechny odstavce nebývají vždy na témž stupni, některé si jsou tematicky bližší, jiné vzdálenější (tedy předěly mezi nimi mohou být různé hloubky), takže vznikají **odstavcové skupiny**. Pod tímto termínem rozumíme seskupení odstavců tematicky těsněji spjatých, tedy takových, které rozvíjejí jedno společné téma (hypertéma). Tak např. úvodní ukázka v této kapitole o segmentaci (viz s. 164–165) představuje zřejmě jednu odstavcovou skupinu, jak to ostatně ukazuje podaný rozbor.

Odlišnou strukturu má následující odstavcová skupina, nadepsaná mezititulkem „Nové možnosti v kardiologické diagnostice“. Budeme ji prezentovat jen schematicky:

Zavedení katetru do stehenní tepny bez její preparace položilo jeden ze základních kamenů budoucí intervenční radiologie.

Druhým takovým kamenem se stal rozvoj samotné rentgenové techniky...

Skutečný převrat však způsobily až zesilovače rentgenového obrazu,...

Další vývoj techniky pak přinesla možnost snímat různé oblasti srdce i tepenného řečiště současně ve dvou průmětech.

Zcela novou kvalitu přinesla elektronika...

Díky tomu všemu jsme postupně získali možnost...

Společné téma skupiny je formulováno v mezititulku. Jednotlivé odstavce pak uvádějí v chronologickém sledu jednotlivé nově se objevující technické možnosti a jejich hodnocení. (Jde tedy v podstatě o partikularizační výčet. Závěrečný odstavec pak přináší shrnující zhodnocení.)

Poměrně časté jsou skupiny budované na principu tzv. rozvíjení rozštěpeného rématu, který byl probrán jakožto rámcová tematická posloupnost 4 v odd. 7.2.2.

8.6 ■ SÍŤ ORIENTAČNÍCH VÝRAZŮ V TEXTU. MEZITITULKY

8.6.1 ORIENTÁTORY

Už jsme se zmiňovali o tom, že čím složitější je tematická hierarchie odstavců, čím komplikovanější je vedení celkové výkladové linie, tím více je třeba dbát na odkazování a na signalizování nejdůležitějších, orientačních bodů této linie. Zejména to ovšem platí o všech odbočkách od hlavní linie. Jednak je zapotřebí vždy signalizovat jejich počátek i konec (někdy též graficky), za druhé se doporučuje užívat jich v omezené míře, aby nevznikala spleť odboček, v nichž by se hlavní linie ztrácela. (Toto nebezpečí hrozí zejména při projevech ústních, především improvizovaných nebo ne plně připravených.)

Proto by měl každý text s poněkud složitější stavbou obsahovat (a zpravidla obsahuje) **síť orientátorů** (orientačních výrazů, nevětných i větných), jakéhosi „průvodce čtenáře po textu“. Jde o výrazy několikerého typu. Jedny z nich odkazují místně (*výše, níže, dále, v následující kapitole, v závěru*), jiné časově (*dosud, již, dříve než, nyní, ...*), též procesuálně (*vraťme se, zakončili jsme, ...*). Uvedeme konkrétní příklady:

Výše jsme uvedli důvody pro... – V dalším ukážeme, jaké možnosti... – Musíme si však v závěru položit ještě otázku... – O omezenosti tohoto přístupu se zmíníme na konci článku. – Zbývá nám ještě naznačit praktické uplatnění poznatků o... – V následujících

odstavcích shrneme výsledky pokusů, které... – Dosud uvedené úvahy akcentovaly spíše globální přístup. – Již jsme uvedli, že... – Víme už, že angiografie... – Poukázali jsme na to, že... – Prvním krokem působení kolicinu na citlivou bakterii je, jak už jsme se zmínili, vazba jeho molekuly na receptor. – Ještě dříve než přistoupíme k vlastnímu výkladu, musíme předeslat několik poznámek. – Nyní přichází na řadu... – K této problematice se ještě vrátíme. – Vraťme se však po této odbočce zpět k našemu základnímu tématu. – Na závěr nezbyvá než se vrátit k tomu, o čem jsme hovořili na samém počátku. – Tím jsme zakončili výklad o první z cest a nyní si povšimneme cesty druhé. – Vracíme se nyní, po předchozí úvaze základního rázu, k otázce již výše nadhozené, totiž zda... – Dospěli jsme ke konci své stručné přehledky nejvýznamnějších... – Jak jsme se o tom zmínili již v první kapitole, při tomto průzkumu se často používá... – Po rozboru objektivních údajů o proměnách učiníme první krok k jejich začlenění do širšího kontextu.

Do této souvislosti se řadí vlastně i dvojice (trojice, ...) výrazů, které byly uvedeny v odd. 7.3.4 o slučovacích vztazích: *jednak – jednak, na jedné straně – na druhé straně, za prvé – dále pak – a konečně atd.* Např.:

Již z tohoto prostého výčtu jsou patrné dvě věci. Předně... Druhá věc je pak nechuť...

Je účelné rozlišit dva okruhy přístupů. Jde o profesně orientovaný přístup na jedné straně a epistemologický přístup na druhé straně.

Také příležitostná **shrnutí** uvnitř textu mají svou hodnotu, stejně jako už zmíněná marginální hesla, která mohou odpovídat odstavcům nebo i odstavcovým skupinám.

8.6.2 MEZITITULKY

Samostatnější a zpravidla i rozsáhlejší odstavcové skupiny (popř. i skupiny tvořené několika menšími skupinami, ale někdy zase i jen jediný odstavec) vytvářejí v rozsáhlejších pracích oddíly vyznačené graficky, tj. oddělené od sebe větší mezerou, popř. nějakou grafickou značkou, kupř.

hvězdičkou. Někdy mívají takovéto oddíly i své názvy, kterým se zpravidla říká – na rozdíl od názvu či titulu celé práce – **mezititulky**. Ty vyjadřují témata jednotlivých oddílů a slouží k snazší orientaci čtenáře, k zpřehlednění textu. Mezititulky bývají tištěny buď na samostatném řádku (zpravidla zkraje), anebo na počátku prvního odstavce skupiny, vždy ovšem odlišným, výraznějším typem písma. Uvedeme několik ukázek různého typu.

Tak např. v I. kapitole Krausovy knihy „Rétorika v evropské kultuře“, nesoucí název (vlastně též mezititulky) *Řecké počátky rétoriky*, nalézáme tyto mezititulky jejích sedmi oddílů: *Hledání techné – Protagorova agogální rétorika – První učitelé – Antická rétorika jako model přesvědčivé komunikace – Platonův nekončící spor s rétorikou – Isokratova výchova k umění rétoriky – Aristotelovo dovršení rétorického systému*.

Mezititulky ze sociologické studie M. Tučka *Generační přeměny a mezigenerační mobilita* (otištěné v kolektivním souboru materiálůvých studií „Česká společnost v transformaci“) mají ovšem trochu jiný charakter, daný tematickou a žánrovou povahou studie: *1. Úvodní poznámky – 2. Generační změny v třídně-profesní struktuře – 3. Mezigenerační změny ve složitosti práce – 4. Generace a členství, popř. funkce v komunistické straně – 5. Třídně-profesní mezigenerační mobilita – 6. Závěry*.

Jiný příklad (z odd. IV *Aplikace TIL v teorii informačních systémů* v kolektivní publikaci „Logická analýza přirozeného jazyka“): *1. Data – 2. Zpracování dat na počítači – 3. Databázové systémy – 4. Atributy – 5. Konceptuální schéma – 6. Dotazy – 7. Externí schéma – 8. Interní schéma*.

Mezititulky nalézáme však dnes poměrně často (a vhodně) i v kratších časopiseckých článcích. Tak třeba nedlouhý článek „Podíl infekce na vzniku a rozvoji aterosklerózy“ má tři mezititulky: *Aterosklerotický proces – Vliv infekce na proces aterosklerózy – Současné možnosti prevence a ovlivnění aterosklerózy*.

Pro čtenáře bývají zajímavé mezititulky ve formě otázek. Hojně jich užil kupř. autor časopisecké eseje „O účelnosti a stabilitě v živé přírodě“: *Je výběr z nerealizovaných možností také přirozený výběr? – Jak souvisí účelnost se stabilitou? – Jsou tropické pralesy stabilní? – Přirozený výběr a sobecké geny – Co z toho plyne?*

Své názvy mívají samozřejmě i jednotlivé kapitoly knižních publikací, zvláště pokud v nich autor (anebo tým autorů) nepodává systematický výklad, nýbrž volnější soubor kapitol k širšímu tématu. Tak např. knížka prof. J. Charváta „Člověk a jeho svět“ obsahuje tyto kapitoly: *Předmluva –*

Vesmír a vznik života – Člověk a základní prvky v životě – Energie – Voda – Náš vnitřní svět – Informace – Počítače a medicína – Věda – Stárnutí a smrt – Zachovávání životního prostředí – Závěr.

Poznámka: Od mezititulků je třeba odlišovat podtituly, o nichž byla zmínka v kapitole 6.

8.7 ■ CELKOVÁ LINEÁRNÍ SEGMENTACE TEXTU A JEJÍ HIERARCHIE

Pro všechny možnosti bohaté hierarchie lineární (horizontální) segmentace (členění) textu nemáme ani vypracováno podrobné a jednotné názvosloví. Postupujeme-li „odshora“, docházíme nejprve (při členění rozsáhlých prací) ke svazkům a dílům (nebo též, hlavně v literatuře umělecké, ke knihám jakožto útvaru tematickému). Zatímco svazek (jak naznačuje název) předpokládá samostatnou knihu (a je spíše projevem členění vnějšího, technického), představuje *díl* útvar plně tematický (vždyť členění na díly nemusí odpovídat technickému, vydavatelskému rozvržení na svazky, leckdy bývá v jednom svazku několik dílů). Nejbližší nižší tematický útvar je *kapitola*, ale někdy se objevují i „meziútvary“, jako např. *část* (tedy např.: čtvrtá kapitola druhé části prvního dílu). Jiným mezistupněm je *oddíl* (ať už mezi dílem a jeho kapitolami, nebo uvnitř kapitol). Termín *paragraf* jako označení odstavcové skupiny, popř. několika takových skupin (zpravidla jsou paragrafy číslovány a značeny §) se v češtině dnes užívá řidčeji, většinou spíše v textech jistých typů, především povahy normativní nebo systematicky deskriptivní. Mezistupňů může být ovšem více, a mnohdy se ani nijak v daném díle neoznačují (není to také zapotřebí). Nejčastěji se ještě objevuje název *kapitola*, jinak se autoři většinou spokojují titulkem příslušného oddílu a označením číslicemi a písmeny (srov. kap. 12), popř. jen číslováním (např. u kapitol).

Například autoři „Stylistiky současné češtiny“ (M. Čechová a kol. 1997) užili v této obsažné příručce členění trojstupňové: Oddíly prvního pořadí (kapitoly) označují římskou číslicí s tečkou, oddíly druhého pořadí (tedy části kapitol) arabskou číslicí s tečkou a oddíly třetího pořadí malým písmenem se závorkou:

II. DIFERENCIACE A STRATIFIKACE NÁRODNÍHO JAZYKA

1. Spisovný jazyk

2. Nespisovné útvary

a) Tradiční teritoriální dialekt

b) Interdialekt

c) Obecná čeština

3. Poloutvary národního jazyka

a) Profesní mluva

b) Slang

c) Argot

Je ovšem samozřejmé, že i uvnitř oddílů na nejnižším pořadí může podle potřeby docházet k dalšímu členění (a číslování). A rovněž tak je nasnadě, že ono trojstupňové členění nemusí být dodrženo ve všech kapitolách, záleží na povaze a struktuře tématu.

Takovéto členění je hierarchické, tj. naznačuje vzájemnou podřazenost (resp. nadřazenost), anebo naopak souřadnost jednotlivých oddílů textu. To má jistě své přednosti proti způsobu, dnes už opouštěnému, při němž se k této hierarchii nepřihlíží (průběžné číslování oddílů bez ohledu na jejich různý stupeň). Nejhorší ovšem je, užívá-li se několikerého, vzájemně se proplétajícího členění zároveň. To pak čtenáře spíše jen mate.

O tom, jak označovat číslicemi a písmeny oddíly textu podle současných norem, je podán výklad v kapitole 12. Různí autoři užívají číslování v různé míře. Někteří téměř vůbec nečíslují a raději užívají jiné, jazykové a grafické prostředky: hojné mezititulky, grafické vyznačení klíčových slov, explicitní formulace s pomocí sítě orientačních výrazů. Text takto členěný je méně strohý a je „čtivější“, „literárnější“, ovšem méně přehledný. K autorům tohoto typu patřil např. zesnulý jazykovědec V. Mathesius. Jiní autoři (např. jiný zesnulý jazykovědec, V. Šmilauer) naopak číslují důsledně, leckdy dost detailně, takže text je graficky výrazně členěn. V krajním případě může být text až roztržštěn (napomáhá tomu leckdy i střídání různých typů písma apod.). Existuje ovšem celá stupnice mezi těmito dvěma krajnostmi a záleží nejen na sklonech autorů, nýbrž i na činitelích objektivních: na druhu textu a tématu, na jeho zaměření apod. Čím náročnější a složitější je výkladová linie, tím více vystupují potřebnost zřetelného členění a jeho formální prostředky do popředí, což bývá často v učebnicích a různých kompendiích.

Domníváme se, že očíslování je z hlediska autorů užitečné, výchovné,

neboť vede k soustavnému a logicky učenému podání. Lze doporučit provést je alespoň v konceptu, v definitivním znění lze pak tuto někdy přílišnou strohost podle potřeby nebo sklonů stylisticky zastříť, zaobalit, aniž tím ovšem poškodíme žádoucí jasnost a přehlednost pro čtenáře. V Mathesius (1942) vystihl podstatu věci velmi trefným obrazným přirovnáním: V každém výkladu „musíme cítit pevnou myšlenkovou kostru, která všechno ostatní nese, jako u dobrého aktu tušíme pod liniemi těla pevně sklobené kosti“.

9 MODALITY SDĚLOVÁNÍ

9.1 ■ JAKÉ ZÁMĚRY SPOJUJEME SE SVÝM SDĚLENÍM KOMUNIKAČNÍ (ILOKUČNÍ) FUNKCE

Vědecké a odborné texty jsou prostředkem komunikace, tj. sdělování, výměny informací. Jednotlivé promluvové (řečové) akty, tedy výpovědi, z nichž se text skládá, jejich skupiny, resp. i text jako celek, mají nejen svůj věcný obsah a svou jazykovou formu, ale mluvčí/pisatel je produkuje s jistým komunikačním záměrem vzhledem k posluchači/čtenáři, připisuje jim jistou **komunikační (ilokuční) funkci** (KF). Obecně by bylo možné říci, že u každé výpovědi je důležité nejen to, **co** nám její autor říká a **jak** to říká, ale též **proč** to říká.

Cílů či záměrů, které autor svou výpovědí sleduje, je ovšem v běžném životě velký počet: můžeme oznamovat, ptát se, vyzývat a dále též přikazovat / zakazovat / dovolovat, zavazovat se k něčemu nebo vyjadřovat své city. V některých případech dokonce pouhým vyřčením jisté věty realizujeme určitý věcný úkon (kupř. když přísaháme nebo slibujeme). Ty KF, které jsme uvedli, jsou velmi obecné; v jejich rámci pak nacházíme mnoho funkcí speciálnějších: svými výroky můžeme radit, varovat, prosit, omlouvat se, děkovat, vyhrožovat, vyčítat, nabízet, zaručovat se, odsuzovat atd. atd.

9.1.1 KOMUNIKAČNÍ FUNKCE PROSTĚ SDĚLOVACÍ (OZNAMOVACÍ A FORMULAČNÍ) A JEJÍ MODIFIKACE

9.1.1.1 V textech vědeckých je ovšem repertoár funkcí výrazně omezen a jednoznačně v nich pochopitelně dominuje KF, kterou bychom mohli nazvat **prostě sdělovací** (tradičním termínem oznamovací). Bývá nazývána též konstatační, prezentační, vypovídací nebo asertivní. Závažný aspekt vědeckého diskursu vystihuje pak Mathesiův termín (1982, 37) funkce **formulační** („přesné a podrobné zachycování komplikovaného myšlení“). Zcela obecně lze základní KF vystihnout poukazem na to, že autor prostě chce, aby se čtenář daný obsah (o jehož pravdivosti nebo

správnosti je autor více či méně přesvědčen – viz odd. 9.2.2) dozvěděl, neboli mu sděluje, jak se věci mají, a zároveň předpokládá, že podávaná informace bude pro něj nová a že ho bude pravděpodobně zajímat.

V textech nebývá tato KF nijak specificky signalizována, oznamovací výpovědi obsahují prostě slovesa ve tvaru indikativu (oznamovacího způsobu) různých časů, popř. kondicionálu (podmiňovacího způsobu). Např.:

V současném biologickém výzkumu mají významné místo tzv. genomové projekty. Až dosud byly úspěšně dokončovány pouze projekty, jimiž se získala úplná dědičná informace virů.

Tento postup by mohl mít nežádoucí vedlejší účinky.

Oznamovací KF se objevuje v různých odstínech, jako je konstatace, tvrzení, zpráva, referování, hlášení, zmínění se ap. Daný funkční odstín se vyrozumívá z obsahu výpovědi a/nebo ze souvislosti (např.: *Dlouhodobé užívání těchto farmak je spojeno s některými nežádoucími jevy*), ale může být i výslovně signalizován (např.: *Je však třeba poznamenat, že užívání těchto farmak... nebo Ve své zprávě o experimentu se zmíníme též o tom, že...*).

9.1.1.2 Vědecký text mívá – alespoň v jistých partiích – **charakter interakční**, tj. autor reaguje svou výpovědí na něčí názor, na nějaké tvrzení atp. (srov. odd. 5.4). Typické jsou reakce **negativní**, v nichž je základní funkce oznamovací nějak modifikována. Jde o modifikace typu nesouhlasu (námitky, protestu, odmítnutí). V námitce – což je argument, v němž se uvádí něco, co je v rozporu či nesouhlase s oponovaným tvrzením – zamýšlí autor platnost tohoto tvrzení oslabit, omezit, popř. vyvrátit. Námitku lze signalizovat různými způsoby, např. explicitně slovy *Proti tomu je možné namítnout, že...* – *V rozporu s tímto tvrzením je však ta okolnost, že...* – *Proti tomuto názoru mluví některé novější poznatky...* – *S takto formulovanou domněnkou lze stěží souhlasit, vždyť přece víme, že...* atp., nebo prostě jen pomocí výrazů s platností odporovací *jenže, avšak, ale*. – Ve výpovědích s funkcí odmítnutí jde o silnější a jednoznačné negování nesouhlasného tvrzení a lze je opět uvést explicitně, např. slovy *Tento názor odmítám, protože...* (je žádoucí důvod odmítnutí uvést) – *S tímto tvrzením (zásadně) nesouhlasím...* – *Pro přijetí tohoto tvrzení neshledávám žádný // sebemenší důvod. Vždyť...* – Mezi námitkou a odmítnutím je

ovšem plynulý přechod. Tak např. formulace typu *obávám se, že s tímto názorem je možno stěží souhlasit* je vlastně spíše zdvořilostní formou odmítnutí než námitkou.

Protože jde o vyjadřování postoje negativního, je vhodné formulovat jej nějakou zmírňující formou, projevovat ohled na pocity čtenáře/posluchače, zdvořilost k němu (srov. odd. 5.5). Jde vůbec o situace emocionálně citlivé, ovšem na rozdíl od situací v běžném dorozumívacím styku (v nichž se leckdy ozývá rozhořčení, výsměch, pohrdavý tón, např.: *„Jak můžete, prosím vás, tvrdit něco tak nesmyslného?“*), je v komunikaci vědecké záhodno projevy negativních emocionálních postojů tlumit (v duchu zdvořilosti a ohleduplnosti). Kupříkladu: *Bylo by bývalo asi vhodné, kdyby byli autoři zveřejnili svůj náález již dříve.*

Existují ovšem i reakce **pozitivní**. Především to je KF souhlasu (schválení), např.: *Souhlasím s tím, že by se v tomto výzkumu mělo pokračovat // aby se pokračovalo – S tímto záměrem nelze než souhlasit (zjemněně vyjádření pomocí dvojího záporu) – Proti tomu nemáme námitky – Jsem stejného // téhož // souhlasného // podobného názoru.*

9.1.2 KOMUNIKAČNÍ FUNKCE TÁZACÍ

9.1.2.1 Druhá obecná KF, **funkce tázací**, není ve vědeckých komunikátech sice primární a dominující, ale přece jen v nich mají otázky (jistých typů) své místo, právě vzhledem k interakčnímu aspektu této komunikace, k tomu, že při vytváření textu jeho autor se čtenářem/posluchačem počítá (resp. by měl počítat). Ovšem zatímco ve skutečném dialogu v živé řeči, která představuje doménu otázek, dává odpověď na položenou otázku tázaný partner, v komunikaci vědecké (ovšem se zřejmou výjimkou diskuse) dodává odpověď autor sám. Leckdy bývají tyto „odpovědi“ i značně rozsáhlé. Např.:

Položme si hned na počátku otázku: Byla hlavní příčinou neúspěchu této hospodářské politiky opravdu jen nepřipravenost reformátorů? Odpověď na ni se pokusím podat v následujících odstavcích.

K tomu je ovšem zapotřebí poznamenat, že po formální stránce jde sice o skutečnou výpověď tázací, avšak jejím vlastním smyslem není tázání se, nýbrž navození problému, uvedení tématu, tedy „otázky“ ve významu „věc

vyžadující zkoumání nebo řešení“ (což je postup ve vědeckých textech poměrně častý – srov. odd. 7.5). Užitím tázací formy se autor jakoby obrací k čtenáři, zapojuje ho do diskursu a dodává výkladu interakční ráz.

Je tedy možno říci, že se ve vědeckých textech užívá tázacích výpovědí spíše jen jako stylistického (rétorického) prostředku pro oživení a zpeřtení výkladového postupu než ve funkci skutečných dotazů. Pěkně to ukazuje i následující odstavec z populárněji zaměřené zprávy o jednom výzkumném projektu:

Netrpělivě se čekalo, až dědičná informace jedné z těchto dvou bakterií bude přečtena. Co se asi dozvíme? Budeme schopni říci, že jsme porozuměli životu? Že v dědičné informaci je zakódováno všechno, co dělá organismus živým objektem? Nebo budeme zklamáni a zjistíme, že buď přečtené informace nerozumíme, nebo nám stále chybí něco pro život důležitého, co v DNA není?

9.1.2.2 Stojí za povšimnutí, že se v právě uvedené ukázce objevují oba **základní druhy otázek**: otázka doplňovací, kterou mluvčí žádá o doplnění neznámé složky informace (taková otázka obsahuje tedy tázací slova jako *co?*, *kdo?*, *komu?*, *jak?*, *kde?*, *proč?*), a otázky zjišťovací, jimiž se tazatel snaží zjistit pravdivost anebo nepravdivost nějaké informace (vyžadují tedy odpověď ve smyslu ano – ne), popřípadě žádá adresáta, aby rozhodl mezi nějakými dvěma alternativními informacemi (tzv. otázky vylučovací: buď – anebo). Jenže žádná z oněch otázek v naší ukázce nemá platnost skutečného dotazu, nýbrž jen formou tázací uvádí jednotlivé tematické body a jakoby dramaticky navozuje v čtenáři očekávání, co se dozí. A protože snaha něco se dovědět tvoří podstatu otázky, jde tu vlastně o to, že autor článku jako by předem kladl otázky jménem čtenářů, napovídá jim.

9.1.2.3 Ještě je třeba uvést některé další příznačné případy užívání otázek v odborných textech. Jsou to především nadpisy (titulky) článků nebo i knih (viz odd. 6.1.2). Bývají to jak otázky zjišťovací (např.: *Je ekonomie naukou o chování? – Je proti biologickým zbraním nějaká obrana? – Vede mizení dialektů k posilování, nebo k oslabování standardu?*), tak doplňovací (např.: *Proč zbytečně umíráme?* (kniha) – *Kdo vlastně objevil kyslík? – Jak lze činnost přenašečových systémů ovlivnit?* (mezititulek)) anebo, ojedinele, i kombinace obou (*Teorie všeho? Čeho všeho?*).

Funkce těchto titulkových otázek je táž jako jiných titulků, totiž uvést téma stati nebo knihy. – Je třeba dodat, že nadpisy, které mají povahu otázek doplňovacích, ztrácejí často svou tázací povahu a uvádějí se pak bez otazníku na konci. Např.: *Kam jsme dospěli v jazykozpytu* (takový titulek chápeme zhruba ve smyslu „tato stať podává výklad o tom, kam jsme dospěli v jazykozpytu“, přičemž se nadbytečný uvozovací výraz „tato stať...“ ovšem neuvádí, protože je samozřejmý).

Okrajově se ve vědeckých textech objevují někdy i tzv. otázky deliberativní (rozvažovací), vyjadřující autorovu nejistotu nebo pochybnost. Např.: *Nešlo snad ve skutečnosti o příčinu zcela jinou? – Nebylo by vhodné v těchto výzkumech pokračovat?* (V tomto případě jde vlastně o skrytý návrh či vybidnutí.) – *Jak by se asi mělo za těchto okolností v pokusech pokračovat?*

Tzv. otázky řečnické typu *Kdo mohl tento nečekaný zvrát očekávat?* nebo *Mohl snad někoho za daných okolností takový výsledek překvapit?* se ve skutečnosti na nic neptají, nýbrž vyjadřují spíše tvrzení opačného významu, než je otázka sama, spojené ovšem s citovým zabarvením (s podivem, námitkou, nebo i rozhořčením). Jejich příležitostné užití přináší do jinak věcně zaměřeného textu oživující subjektivní prvek.

9.1.3 KOMUNIKAČNÍ FUNKCE VÝZVOVÁ

Třetí základní KF je funkce **výzvoová**. (Přesně vzato, výzvu k posluchači, žádost o podání informace představují i otázky.) Výpovědi s různými odstíny nebo modifikacemi této funkce nemají ve vědecké komunikaci valnou příležitost se uplatnit. Nejspíše ještě se v ní používá výpovědi vyjadřujících návrh, doporučení či vybidnutí (např.: *V takovýchto případech je možno doporučit... – Proto navrhuje, aby... – Posuďte sami, zda...)* a výpovědi s funkcí varování (např.: *Takovýto postup nelze pro jeho riskantnost doporučit – Kdyby se tímto způsobem pokračovalo, mohlo by to ohrozit...).*

Běžné je ovšem užívání imperativu (rozkazovacího způsobu) jakožto kompozičního prostředku, specificky pak v oborech matematických a experimentálních:

Věnujme nyní pozornost dalším nedostatkům. – Předpokládejme např., že... – Uvažujme krystaly W_c rovnoměrně obklopené pojící fází. – Mějme konečný počet objektů a_1, a_2, \dots, a_n . Autor jako by tím vyzýval čtenáře ke spolupráci na nějakém myšlenkovém procesu či úkonu.

9.2 ■ JAKOU PLATNOST PŘIPISUJEME SVĚ VÝPOVĚDI MODALITY VÝPOVĚDI

Stejně jako každý jiný text či promluva má i text vědecké povahy nejenom svůj věcný obsah, ale vyrůstá též z jisté situace a v každém textu se obráží aktuální postoj mluvčího ke skutečnosti, kterou text vyjadřuje, a jeho vztah k posluchači, konkrétnímu nebo předpokládanému (srov. Mathesius 1942, 15). Věcná složka je ve vědecké komunikaci nepochybně složkou základní, neboť cílem této komunikace je předání/získání poznatků (informací), na které lze spoléhat, o nichž je autor přesvědčen, které lze pokládat za ověřené, zdůvodněné nebo ověřitelné, zdůvodnitelné (srov. Tondl 1997, 14). Z tohoto hlediska by pak „ideální“ vědecké sdělení mělo podávat jen jednoznačné tvrzení (ať už pozitivní, nebo negativní) na základě předložené nebo dostupné evidence. Takováto ideální „objektivnost vědy“ je ovšem do značné míry fiktivní, neboť v procesu poznávání, jehož je vědecký diskurs významnou složkou, hraje nutně a nevyhnutelně svou úlohu i faktor subjektivní, onen vztah badatele/mluvčího ke skutečnosti a k příjemci sdělení. Že se tato skutečnost reflektuje v jazykové stránce textů, je ovšem samozřejmé. Tento subjektivní faktor bývá nazýván **modalita** a projevuje se přinejmenším dvojím odlišným způsobem.

Především to je různá míra přesvědčení mluvčího o platnosti (pravdivosti) nějakého názoru či tvrzení, o stupni jeho jistoty či pravděpodobnosti nebo frekvence. Tento druh modalit bývá nazýván modalita **jistotní** nebo **epistémická** či **asertivní**. Jako textový příklad lze uvést třeba tyto výroky: *Tento výklad se mi jeví jako nejméně pravděpodobný.* – *Soudím, že jde patrně o poruchu látkové výměny.*

Druhý druh modalit je podmíněn tím, že se ve vědeckém diskursu nejen předkládají, resp. vyvracejí názory nebo tvrzení, nýbrž že v něm autor též podává návrhy, dává rady či pokyny, vyslovuje jisté záměry a vyjadřuje se k možnosti nebo nutnosti něčeho. Tento druh modalit odpovídá zhruba tomu, co se v logice nazývá modalita **deontická** (někdy též **voluntativní**). Dva příklady: *Je nutné vzít v úvahu, že...* – *Tato chyba by se neměla opakovat.*

Pro vyjadřování těchto druhů modalit mají autoři k dispozici bohaté repertoáry jazykových prostředků vnitřně diferencovaných a významově

jemně odstupňovaných. Podrobně budou probrány v následujících oddílech a bude k nim připojen výklad o několika dalších, příbuzných jevech (o jevu zvaném „hedging“ a o preferenčních a hodnotících postojích). Obecně je třeba říci, že v českém vědeckém stylu je užívání modálních výpovědí časté a je pro něj typické.

9.2.1 CO BY (NE)MĚLO NEBO (NE)MOHLO BÝT MODALITA DEONTICKÁ ČI VOLUNTATIVNÍ

Tato modalita se týká podávání návrhů a vyjadřování se o nutnosti nebo možnosti něčeho, popř. vyjadřování záměrů. Má několik variant a odstínů a vyjadřuje se jazykovými prostředky několika druhů. Autor může ovšem takto modalizovat jak výroky o názorech, činnostech apod. jiných, tak své vlastní, včetně výpovědí v daném textu, anebo též, a to často, formulovat modalizované výroky platnosti všeobecné. Ukážou to následující příklady, uspořádané podle jednotlivých odstínů modálního významu a uvnitř nich podle různé povahy užitých jazykových prostředků:

9.2.1.1 V rámci **modálního významu nutnosti** se často vyjadřuje odstín **nezbytnosti** něčeho: *tyto závěry nemůžeme přijmout – musím poznamenat/prohlásit/říci, že...* – *nesmíme zapomínat, že...* – *nemůžeme pominout snahy o...* – *to ovšem neznamená, že bychom museli považovat...* – *nelze připustit, aby...* – *není jiná možnost než...* // *zbývá jediná možnost, totiž...* – *nezbývá než pokus opakovat – je nyní na vedoucích projektu, aby/zda...* – *považujeme za nezbytné...* – *je třeba zjistit, zda...* – *bylo nutné dále zkoumat...* – *při takové činnosti je nezbytná vysoká odbornost.*

Jiným odstínem nutnosti je **záhodnost** něčeho: *je/bude záhodno vysvětlit příčinu...* – *je vhodné připomenout, že...* – *je důležité přesně formulovat – neměli bychom zapomínat na to, že...* – *z tohoto faktu bychom měli vycházet – tato stať si zaslouží naši pozornost.*

Také **očekávanost** realizace něčeho představuje zvláštní odstín nutnosti: *mělo by se dostavit jisté uvolnění.*

9.2.1.2 **Modální význam možnosti** se vyjadřuje hlavně těmito způsoby: *tuto skutečnost si může každý snadno ověřit – mohlo by se zdát, že...* – *můžeme se tedy domnívat, že...* – *komisi bylo umožněno, aby...* – *ne musíme proto v pokuse pokračovat – právě zde se naskytá možnost tes-*

tovat... – uvažuje se o možnosti využití... – je velmi obtížné, ne-li vůbec nemožné... – lze snadno zjistit – nelze počítat s... – tento pokus je snadno uskutečnitelný // je neproveditelný – Ukázalo se nemožné takto dále pokračovat.

Jindy je možnost formulována spíše jako **dovolení**: *tyto metody dovolují/umožňují přesně rozpoznat...* – Jako expert v oboru smím/mohu/mám právo tvrdit, že... a opět jindy jako **schopnost**: *podařilo se mu/byl schopen dokázat – nestihl pohotově reagovat na novou situaci.*

9.2.1.3 Třetí z deontických modálních významů je **modalita záměru** či **úmyslu**. Např.: *měli v plánu // úmysl // chystali se // chtěli // jsou rozhodnutí dokončit pokusy ještě letos – byl jsem nakloněn // ochotný tomu uvěřit – rád bych k tomu poznamenal – snažili se dosáhnout cíle dříve, než...*

9.2.1.4 Uvedené příklady ukazují, že deontická modalita se vyjadřuje takovými jazykovými prostředky, jako jsou slovesa ((ne)moci, (ne)mušet, ...), substantiva (*možnost*) a velmi hojná adverbia, popřípadě adjektiva (*lze/nelze, je/bylo/bude/bylo by třeba, nutno/-né, možno/-né, záhodno, vhodné, žádoucí, ...*) i některé další obraty. – Nežádka se v těchto výrazových prostředcích objevují slovesa ve tvaru kondicionálu (podmiňovacího způsobu). Např.: *bylo by třeba, bylo by lze, bylo by velmi rozumné, považovali bychom za nezbytné, z této skutečnosti bychom měli vycházet, to by ovšem znamenalo, že bychom museli považovat, ...* Tímto způsobem autoři jako by zmírňovali sílu či přesvědčivost svého výroku. S podobným efektem je spojeno i užití tvaru futura (budoucího času): *bude třeba zjistit, zda...* Jde tu v podstatě o to, že modalita deontická je tu modifikována modalitou jistotní (epistémickou – viz dále 9.2).

9.2.1.5 Je zřejmé, že deontická modalita souvisí tak či onak s některými dalšími jevy výstavby vědeckého textu. Na prvním místě je to zřejmý vztah ke komunikační výpovědní funkci výzvové (viz odd. 9.1.3). Za druhé je to souvislost s členěním textu na jeho kanonické části (úvod, metody atd. – viz kap. 6): příležitost či potřeba užití deontické modality se projevuje především v závěrečném oddíle textu (náměty pro další práci) a v oddíle úvodním (zhodnocení dosavadního výzkumu), podle okolností ovšem i v diskusích, popř. ve výkladu o metodách. Za třetí užití deontické modality je nasnadě nejspíše v takových pasážích textu, které jsou povahy argumentativní nebo výkladové.

9.2.2 JAK JSTE SI JISTI SVÝM TVRZENÍM? MODALITA EPISTÉMICKÁ ČI JISTOTNÍ

9.2.2.1 Ve vědeckých pracích autor prezentuje výsledky své badatelské činnosti, svá přesvědčení či názory, informuje o různých záležitostech a o výsledcích či názorech jiných badatelů a vyjadřuje se k nim. O platnosti, správnosti, pravdivosti obsahu svých výroků může být autor plně přesvědčen, může se s nimi ztotožňovat, pokládat je za zcela bezpečný fakt (např. napíše-li *Je mimo jakoukoli pochybnost, že původcem této choroby je...* nebo *Stěží se můžeme vyhnout závěru, že...*), anebo připisuje jejich platnosti jen větší nebo menší stupeň pravděpodobnosti, (ne)jistoty či věrohodnosti, projevuje jisté pochybnosti o nich, ať už jde o závěry či názory vlastní, anebo cizí (a pak napíše např. *U některých případů lze oprávněně pochybovat o tom, že...* nebo *Tuto možnost pokládám za (málo/velmi) pravděpodobnou*).

Jistotní modalita představuje celou souvislou škálu, počínaje jednoznačným přesvědčením o platnosti a konče přesvědčením o neplatnosti (v tomto případě jde pak o popření, zápor, např. *Rozhodně nelze souhlasit s tím, že to je uskutečnitelné*, anebo (s „výměnou znamének“) *Rozhodně lze souhlasit s tím, že to je neuskutečnitelné*). Onu škálu různých stupňů jistotní modality mezi „ano“ a „ne“ lze exemplifikovat kupř. touto řadou výrazů: *zcela jistě – velmi pravděpodobně – pravděpodobně – možná – snad – sotva (– nikoli)*.

Existence jistotní modality není jevem subjektivním v tom smyslu, že by záležela hlavně na osobních sklonech a náladách či nekontrolovaných individuálních záměrech daného autora (i když vliv těchto faktorů nelze nikdy vyloučit), nýbrž je podmíněna primárně samou povahou procesu (vývoje) vědeckého poznávání. To je, jak víme, možno zhruba charakterizovat jako hledání, vytváření hypotéz (a jejich potvrzování, resp. vyvrácení na základě empirických zjištění), vypracovávání alternativ a jejich vyhodnocování, překonávání starých (relativních) jistot jistotami novými (opět ovšem relativními). A to vše probíhá v kontextu vzájemných diskusí jednotlivých vědců a jejich skupin. Jsou tedy epistémické postoje subjektivní jen v tom smyslu, že v nich přicházejí ke slovu badatelovy osobní znalosti a vědomosti, vědecká zkušenost a jeho celkový přístup a nazírání. A právě proto představuje tato modalita neodmyslitelnou složku vědeckého vyjadřování (srov. odd. 10.5.1).

9.2.2.1.1 Obecně řečeno je s různým stupněm přesvědčení o platnosti (pravdivosti) toho, co sdělujeme, spojen více méně každý výrok. Ovšem často tato modalita **nebývá explicitně vyjádřena** (signalizována) nějakým specifickým jazykovým prostředkem. Většinou čtenář předpokládá, že výroky, v nichž autor jistotní modalitu nesignalizuje, má automaticky chápat v tom smyslu, že obsah daného sdělení pokládá autor za platný, pravdivý, že je v souhlase se skutečností. Uvedeme několik souvislých ukázek:

(A) *Holandsko se výrazně odlišuje od všech zemí vysokým procentem osob jak s úplným středoškolským vzděláním, tak s oběma stupni vysokoškolského vzdělání (více než polovina výběrového souboru). Podíl vysokoškoláků je vysoký i ve Velké Británii (téměř čtvrtina souboru). Na druhé straně je mezi Brity téměř polovina osob pouze se základním vzděláním. Vzdělanostní struktura spolkových zemí Německa se vyznačuje o čtvrtinu vyšším podílem vysokoškoláků než v Československu a nižším podílem vyučených. Jinak je československé vzdělanostní struktura podobná. Rozdíl vyučení / střední vzdělání je dán školským systémem.*

(B) *Labe je nejdelší a nejvodnatější tok České republiky na území ČR (370 km délky, plocha povodí 51392 km², průměrný průtok na státní hranici 308 m³/s, maximální průtok 4 462 m³/s, podle vodnosti 23. řeka v Evropě). Odvodňuje 65 % plochy ČR, ale 97 % plochy Čech. Skutečné monumentality nabývá v „Bráně Čech“ – Porta Bohemica u Žernosek, a zejména v Labských pískovcích. Údolí Labe je mezi Litoměřicemi a Děčínem na jednu stranu chráněno v rámci Chráněné krajinné oblasti České středohoří, na druhou stranu je právě v monumentálním úseku přiléhajícím k Bráně Čech ničeno těžbou kamene na Deblíku a Trabici.*

(C) *Nedávné studie prokázaly, že nejčastější příčinou akutního infarktu myokardu a dalších akutních koronárních syndromů jsou mírně až středně velké aterosklerotické léze, vyznačující se velkým obsahem tuku uloženým mimobuněčně ve středu plátu, který je pokryt tenkým vazivovým krytem. Tyto pláty obsahují jen malé množství vazivové mezibuněčné hmoty, proto mohou snadno podlehnout pasivnímu roztržení. Kromě toho bývá plát destabili-*

zován aktivně. K destabilizaci zřetelně přispívají chemické a biologické faktory. Rýsuje se řada terapeutických přístupů, které vyplývají z porozumění vzniku a vývoji procesu aterosklerózy. Základním preventivním, ale i léčebným opatřením zůstává ovlivnění životosprávy: dieta, zákaz kouření a tělesný pohyb. Množství prostředků použitelných k ovlivnění rizikových faktorů aterosklerózy se výrazně zvýšilo.

(D) *Informace. Informaci může nést jakýkoli podnět, který přivodí v místě dopadu určitou změnu lokálních vztahů, funkčních nebo prostorových. Vyvolá tedy diferenci potenciálu mezi dvěma body, tj. pohyb neboli v Shannonově slova smyslu negativní entropii. Proto je nositelem informace např. sluneční záření: jeho vlivem se přeskupují atomy a molekuly na zemském povrchu. Vstup a přenos informací v systémech má několik složek. Shannon (1948) to vyjádřil matematicky.*

(E) *Provoz jaderné elektrárny v regulačním režimu vede ke zvětšování nákladů na palivo. Ztráty je možné snižovat prodloužením kalendářní délky kampaně, nelze ji však prodloužit až do míry odpovídající využití paliva při provozu elektrárny v základním pásmu zatížení. Minimální velikost palivových nákladů je určena jednak ztrátami vlivem zhoršené účinnosti výroby elektrické energie při provozu na nižších výkonových hladinách, jednak ztrátami vlivem krácení palivové kampaně z důvodů xenonových procesů...*

Jak vidět, jde tu o základní, neutrální či bezpříznakovou hodnotu jistotní modality, tj. o prosté, nekomentované informování o „stavu věcí“. Bývá tomu tak zejména při podávání základních údajů, při výkladu (definování) pojmů, v popisech statických i dynamických (dějových), ve vysvětlování pracovních metod nebo procedur atp. Proto autoři užívají této bezpříznakové jistotní modality hlavně v úvodním oddíle textu a v části materiálově-technické.

9.2.2.1.2 Explicitní vyjádření (signalizování) stupňů jistotní modality se týká jednak zesílení, zdůraznění pozitivní jistoty, jednak jednotlivých stupňů (ne)jistoty. Tedy např. *Jsem pevně přesvědčen, že...* a naopak *Jde*

možná o nepřesnou formulaci. Dříve než podáme uspořádaný přehled výrazových prostředků, kterých se většinou užívá, uvedeme pro ilustraci řadu příkladů vypsanych z jednoho knižního textu. (Podotýkáme, že jde o autora, který zřejmě má sklon modálními výrazy nešetřit, což je do jisté míry typickou vlastností českých vědeckých textů, především z oborů věd společenských a humanitních. Je to spojeno s tendencí českých autorů oslabovat sílu svých tvrzení, vyjadřovat se s jistou mírou nejistoty či opatrnosti – viz podrobněji níže sub 9.2.3).

Příklady:

Ať už byla souhláska /v/ v době asimilace ještě obouřetná (což máme za nejpravděpodobnější), nebo snad už retozubná, je nepochybné, že asimilací vzniklé spojení souhlásek /pf/ se vyřadilo ze souvislosti. – Skutečnosti právě uvedené zcela přesvědčivě vyvracejí možnou námitku, že by toto soustředění diskreditovalo základní principy. Ve skutečnosti by mohlo jít pouze o... – můžeme tedy plným právem říci, že... – máme za to, že právě... – nijak netrvám na tom, že neexistují některé další jevy, které... – platí to tím spíše, že... – bylo by ovšem možno namítnout, že... – není ovšem sporu o tom, že..., ale přesto je třeba si uvědomit, že... – jde tu spíše o... než o... – jisté výhrady lze mít k... – s tím lze v celku souhlasit, ovšem až na to, že... – to připouští i Kučera – totéž platí, ovšem v poněkud menší míře, též o... – zdá se ovšem, že přijatelnější hodnocení nalézáme u... – je třeba zdůraznit – tento systém naprosto není strukturou statickou – Naprosto tu nevyslovujeme požadavek, aby... – Je však třeba zdůraznit, že... – to je patrně třeba připsat na vrub... – tím vším přirozeně naprosto nechceme snižovat význam... – nepochybně tomu tak není – to lze patrně vysvětlit skutečností, že... – není vyloučeno, že... – můžeme se odvážit hypotézy, že... – je přinejmenším sporné, je-li možno... – došlo patrně k... – ze všeho toho zdá se jasně vyplývat, že... – je nesporné, že... – podle mého názoru – je mu nutno dát plně za pravdu – stěží by bylo možno tvrdit, že...

Především jde o slovesa a výrazy slovesně-jmenné. Nejsilnější přesvědčení vyjadřují výrazy *tvrdím, trvám na tom, jsem přesvědčen, věřím, jsem si jist, není/nemůže být spor o tom, platí to (přestože...)*. Jisté oslabení jistoty je spojeno s výrazy *soudím, myslím (si), domnívám se, předpoklá-*

dám, považuji/pokládám za téměř jisté, mám za to, došel jsem k závěru a ještě oslabeněji vyznívají výrazy jeví se (mi), zdá se (mi), ukazuje se, připadá mi, tuším, mám dojem, je myslitelné, že... Moment subjektivní vystupuje v obrazech jako *chápu jako/může být chápán jako, pojmám jako, vidíme v tom..., jak já to vidím, nemýlím-li se*. Spíše nesouhlas s nějakým tvrzením nebo názorem vyjadřují výrazy (*silně*) *pochybuji, mám (vážné) pochybnosti, lze si stěží představit* a nejsilnější jsou pak výrazy odmítnutí, např. *nelze souhlasit aj.*

Také modální slovesa *muset* a *moci* nebo též užití budoucího času mívá platnost určitého odstínu jistotní modaloty. Např. *Tuto odchylku musela způsobit náhoda. – Tyto zbytky mohou pocházet z meteoritu. – Toto vysvětlení nebude asi správné.*

Typickým prostředkem vyjadřování jistotní modaloty jsou výrazy mající povahu příslovčí nebo částic. Mezi ty, které zesilují jistotu přesvědčení, patří zejména *určitě, jistě, nepochybně* (bezpochyby má kupodivu význam mírně oslabující, „patrně“), *bez jakýchkoli pochyb, nesporně, beze sporu, rozhodně, zaručeně, nepopíratelně, vskutku, skutečně, opravdu, naprosto, úplně*. Výrazy s platností v různé míře oslabující jsou hlavně v podstatě, v zásadě, *vlastně, vcelku/celkem, nejspíše, bezpochyby, patrně, přinejmenším, možná, snad, asi, do jisté míry, (velmi/málo) pravděpodobně, téměř/skoro jistě*.

Obdobně se užívá odpovídajících přídavných jmen ve spojení se spoujou je: *je nesporné, že..., je pravděpodobné/možné, je nejisté, nejsem si jist(y), zda...* – tento výklad je v podstatě přijatelný. Odmítnutí názoru či tvrzení lze formulovat např. takto: *s tím lze stěží/sotva souhlasit* (zdvořilé odmítnutí), *je nepravděpodobné, že/aby..., toto řešení se nám jeví jako těžko přijatelné, není myslitelné, že/laby..., je velmi sporné, zda...*

Zdvořilostní motivaci mívají obraty s dvojím zápořem: *naprosto nechci tvrdit, že..., nijak netrvám na tom, aby...* nebo výrazy typu *stěží by bylo možno předpokládat*.

Jistotní modalita je též skryta v některých výrazech naděje nebo obavy: *doufám, že... – obávám se, že...* a ve vyjádření hypotetického předpokladu: *dejme tomu, že... – řekněme/ předpokládejme, že...*

9.2.2.2 Zároveň s jistotní modalitou, tedy se svým přesvědčením o stupni pravdivosti nějakého výroku, vyjadřuje autor někdy též **ohled na čtenáře** a upozorňuje ho na svůj úsudek o tom, jak bude předkládaný výrok přijatelný, samozřejmý či očekávaný. Jde zejména o tyto výrazy: *zřejmě, sa-*

mozřejmě, přirozeně, podle všeho, podle očekávání, jak lze očekávat/předvídat, kupodivu, překvapivě. Několik příkladů: Úpadek zemědělství zřejmě nebude znamenat jeho úplné vymizení. – Imigrační omezení nebudou podle všeho zrušena. – Kupodivu pružnost se tímto postupem zvyšuje.

Mezi uvedené výrazy se řadí i částice *ovšem*. Ta se v češtině užívá velmi hojně a se specifickým výrazovým efektem, neboť v sobě spojuje významový rys samozřejmosti s rysem odporovacím („ale“). Užití částice *ovšem* umožňuje tak mluvčímu oslabit nebo značně omezit platnost předcházejícího tvrzení. Např.: *Můžeme tedy formulovat pravidlo, že... Ovšem toto pravidlo platí pouze tehdy, jestliže...* (V současném úzu převažuje nyní silně význam odporovací.)

9.2.2.3 Vyjadřování jistotní modalita v konkrétních textech budeme nyní ilustrovat řadou příkladů, v nichž se objevují i některé další, výše neuvedené výrazové prostředky (za povšimnutí stojí zejména užívání sloves v podmiňovacím způsobu, naznačujícím hypotetičnost):

Jedním z nejpodstatnějších argumentů by mohl být antropický princip.

Mohlo by se tak dít rozrůzněním homogenního vnitřního prostředí jednoho protobionta, anebo trvalou agregací několika protobiontů, jež by pak byly homologické buněčným organelám. Je pravděpodobné, že se uplatnily dva způsoby. V každém případě, ať tak či onak, se tím život dostal na vyšší organizační úroveň.

Existují některé náznaky toho, že gravitace by mohla velmi pomalu klesat s časem. Chyby měření jsou však dosud tak velké, že na empirické úrovni můžeme mluvit jen o zcela nepotvrzené hypotéze, jejíž potvrzení nebo vyvrácení vyžaduje řadu přesnějších měření.

Jasno není ani na teoretické úrovni. Podle jedné alternativní teorie se změny gravitace připouštějí.

Poněvadž svět se dnes přiklání (a má pro to dobré důvody) k teorii relativity, řekněme i my: Gravitace se nejspíš s časem nemění, ale co kdyby...

Tyto nálezy by mohly být vysvětleny do určité míry tím, že...

Nalézání mnoha těchto látek může být zavádějící. Tyto látky mohou být..., ale mohou být i...

Konečnou odpověď dosud neznáme. Je možné, že...

Tato otázka není zatím definitivně objasněna a zůstává stále otevřena.

Připustíme však, že by, podle některých názorů...

Lze si zcela dobře představit, ba je to vysoce pravděpodobné, že převážná většina by se rozhodla pro...

Není nesmyslné očekávat, že to povede k volnému trhu práce.

Můžeme být přesvědčeni, že má-li se tato politováníhodná skutečnost napravit, bude zapotřebí...

Je nespornou pravdou, že světové zdroje této látky nejsou nevyčerpatelné.

9.2.3 OSLABOVÁNÍ PLATNOSTI VÝPOVĚDI („HEDGING“)

9.2.3.1 Epistémická (jistotní) modalita se týká, jak jsme uvedli výše, poznávací, kognitivní stránky vědeckého vyjadřování, síly autorova přesvědčení o stupni pravdivosti či pravděpodobnosti jeho tvrzení, v podstatě bez zřetele k tomu, jak budou jeho formulace působit na příjemce. Avšak ani tuto stránku možného působení, tedy **zřetel pragmatický**, nenechává autor většinou zcela stranou a tento jeho postoj k formě či způsobu vlastního vyjádření ho vede k tomu, že volí takový formulační tón, který pokládá v dané souvislosti za vhodný či výhodný. V anglicky psané lingvistické literatuře se tento jev označuje termínem **hedging** (někdy též „attenuation“ nebo „mitigation“). Slovo *hedge* znamená v angličtině „ohradu“, „ohrazení se“ a zároveň též „opatrnickou výhradu“. Jde tedy o to, že se autor leckdy (a v češtině poměrně dost často) snaží formulovat své vyjádření s jistou rezervovaností:

Snad bych si mohl nyní dovolit podat předběžnou formulaci svých závěrů, aniž bych tím chtěl trvat na všech jejích bodech.

Napadá mi, že by snad mohlo být vhodné uvést několik myšlenek, které jsou spíše jen hrstí skromných poznámek na okraj této pozoruhodné práce.

Příklady tedy ukazují, že autor volí takové formulace, které jeho tvrzení a podobné výroky zmírňují, oslabují a zčásti jsou nesené jakoby tónem zdvořilosti. Autor je opatrný, jako by se ohrazoval, nechce se (alespoň navenek) se svými tvrzeními plně, bez výhrady ztotožnit, projevuje jisté váhání a rezervovanost, oslabuje míru jednoznačné určitosti, závaznosti svých výroků, své odpovědnosti za ně, projevuje zdrženlivost a jistou skromnost. To vše ovšem v různé míře, podle obsahu, druhu textu, situace i osobních sklonů.

I když tato pragmatická ohrazení typu „hedging“ jsou svou podstatou něčím jiným, než je epistémická modalita, v konkrétních jazykových projevech bývají oba jevy spojovány. Vyjádření jednotlivých jistotních stupňů epistémické modalitě bývá prostoupeno oněmi pragmatickými ohrazeními, takže leckdy lze stěží rozhodnout, co v dané formulaci máme přičíst objektivně podmíněné epistémické modalitě, a co naopak spadá na vrub subjektivní opatrné zdrženlivosti. Lze si to snadno ověřit na početných příkladech uvedených výše v oddíle o jistotní modalitě anebo třeba na formulacích *Nejsem si zcela jist, zda nešlo snad spíše o...* nebo *Tuto strukturu by snad bylo možno pokusit se interpretovat popřípadě i jako...* – Stěží bylo by možno tvrdit, že...

9.2.3.2 Je ještě třeba doplnit, že užívání „hedging“ se objevuje i ve spojení s modalitou **deontickou**. Např.: *Bylo by, jak se zdá, důležité, aby...* – *Podle mého mínění by se pokud možno nemělo zapomínat na to, že...*

9.2.4 VYSOKÁ MODALIZOVANOST ČESKÝCH VĚDECKÝCH TEXTŮ

9.2.4.1 Na závěr výkladů o modalitě je zapotřebí upozornit na to, že ve srovnání s texty anglickými (anglo-americkými) je pro **český vědecký styl** příznačné, že **bývá**, zejména v oborech společenských a humanitních, **vý-**

razně modalizován. V textech převažuje leckdy uvažování a rozmyšlení, zvažování několika možností a jejich vyhodnocování, autoři projevují nízký stupeň rozhodnosti a uvádějí postupné kroky sledující dosažení optimálního řešení. Proto v českých vědeckých textech nacházíme poměrně často tyto výrazy a postupy:

*z jedné strany sice..., z druhé strany ovšem... – do jisté míry snad..., avšak... – Hypotetičnost spojená s užíváním sloves v podmiňovacím způsobu (kondicionálu): kdybychom..., pak by ovšem... – Časté užívání konstrukcí neosobních: *Není možné podat zde vyčerpávající výklad. – Dalo by se proto namítnout, že...**

Rovněž hojný je výskyt sloves typu *jevit se, zdát se; myslím, soudím, domnívám se* apod. nebo konstrukce typu *pokusili jsme se ukázat*. Oslabující funkci mohou někdy mít i výrazy v *podstatě, v zásadě, spíše snad* aj. Pro ilustraci uvedeme texty dvou různých autorů (z oboru jazykovědy):

(A) Tento postup je pak možné rozšířit i na jednotky další, u kterých už nejde o jednoznačný vztah. U nich bude patrně na místě užívat téhož symbolu pro funkci a formu spojené vztahem primárním. Tak by bylo možné např. konatele, subjekt a nominativ rozlišovat jen podle toho, zda jde o jednotku roviny tektogramatické, povrchově syntaktické nebo morfematické. Nebylo by pak nutné pracovat s víceméně redundantními pravidly převádějícími konatele na subjekt, subjekt na nominativ apod. tam, kde jde o formu sekundární, zůstala by ovšem pravidla o změně jednotky v daném kontextu.

(B) Především je třeba říci, že jsme v tomto příspěvku nemohli podat definitivní řešení, ale spíše jen náměty k tomu, jakými cestami by se měla v této oblasti sémanticky orientovaná syntax ubírat. Ukázalo se snad, že sémantický aspekt poskytuje vhodné a jednotící východisko, které může přinést nejen nové pohledy, ale které může dobře integrovat řadu velmi cenných poznatků. ... Snad také z těchto poznámek vyllynulo, že důslednější uplatňování sémantického hlediska na oblast souvětí je badatelsky oprávněné a že to může obohatit naše poznatky. Autor sám by si přál, kdyby z jeho příspěvku vyllynula také obecně metodologická potřeba přesného rozlišování roviny syntaktické a sémantické...

9.2.4.2 Protože se současné vědecké vyjadřování v češtině nevyhnutelně musí do jisté míry **vyrovnávat s vědeckým stylem anglosaským** vzhledem k uplatňování angličtiny jako mezinárodního jazyka vědy, dochází k tomu, že v poslední době zejména ve vědách přírodních a medicínských, v pracích experimentálně založených zmíněná výrazná modalizace v české vědecké komunikaci vcelku ustupuje, aniž ovšem mizí: vyskytuje se, pochopitelně, i v textech anglických jako jejich samozřejmá součást, ovšem v omezenější míře.

Nejprve uvedeme příklad na umírněně modalizovaný text z oboru medicíny (jde o úryvek z oddílu „Diskuse“):

V daném případě ještě nebyly překročeny vztahy fyziologické, i když by bylo možné spekulovat nad predilekčními vztahy mezi inzulinem a levou síní. Ta může být při hypertenzi časně postižena. Zvětšení tloušťky septa a zadní stěny, zjišťované u dětí hypertenzních rodičů, zatím nemůžeme potvrdit ani vyvrátit, protože nemáme v kontrolní sestavě kompletizované údaje.

Následující ukázka je z oboru věd sociálních. Její autor se obešel bez výraznější modalizace (jde o práci založenou na vyhodnocení výsledků anketního výzkumu) a text je formulován asertivně a věcně:

*Protože celkové údaje o změnách ve vybavenosti a bydlení vypovídají přinejmenším o zachování dosažené úrovně z konce osmdesátých let, znamenají naše zjištění, že **dřívější průměrná životní úroveň se vlivem vyšší příjmové diference a bohatnutí některých skupin domácností stává podprůměrnou. V hodnocení dotázaných je tato změna vnímána velice ostře. Jde především o relativní deprivaci a o deprivaci plynoucí z poklesu reálných příjmů. Převažující pocit dotázaných, že došlo ke zhoršení životní úrovně jejich domácností, zjevně plyne z vnímání omezených možností spotřeby. Toto vysvětlení podporuje zásadní zjištění, že hodnocení změn v celkové životní úrovni domácností je výrazně vnímáno ve vazbě na hodnocení změn finanční situace, a že lidé tudíž nevnímají v dostatečné míře setrvačnost poměrně dobré situace domácností z hlediska materiálních podmínek a svou životní úroveň spíše spojují s možností okamžité spotřeby.***

9.2.5 VYJADŘOVÁNÍ ZÁJMŮ A HODNOTÍCÍCH SOUDŮ

I když zaujímání a zejména vyjadřování těchto postojů není pro vědecký diskurs charakteristické vzhledem k subjektivnosti, resp. emocionálnosti těchto postojů, nacházejí i zde své místo.

Postoje **preferenční** záleží v tom, že autor vyjadřuje svůj zájem, resp. nezájem na realizaci něčeho, svou (ne)připravenost nebo (ne)ochotu něco vykonat, anebo sděluje, že něco pokládá za žádoucí, resp. nežádoucí. Příslušné vyjadřovací prostředky se nabízejí samy. Například: *V následující kapitole bych rád pověděl něco o... – Postupovat dále uvedeným způsobem se mi nejeví příliš žádoucí.*

V postojích **evaluativních** autor vyjadřuje buď své hodnocení něčeho z hlediska etického (tj. říká, že to a to pokládá, resp. nepokládá za správné, rozumné, náležité, že by se slušelo, aby..., že bylo štěstí, že k něčemu nedošlo, že by se něco mělo či nemělo dělat atp.), anebo emocionálního, tj. dává výraz různým stupňům své libosti, resp. nelibosti (že ho něco uspokojuje, či naopak mrzí, čeho lituje, anebo z čeho má naopak radost atp.). Je samozřejmé, že tyto citové postoje výrazněji přicházejí ke slovu v jazykových projevech ústních, v nichž je jejich výrazovým prostředkem zejména intonace a další prostředky zvukové, popř. i mimojazykové (neverbální: mimika, gesta ap.). Několik příkladů:

Užívání těchto prostředků lze jen doporučit.

Můžeme jen litovat, že onen slibný výzkum nemohl být včas dokončen.

Je nemile překvapující, že tyto významné nové poznatky nebyly dosud uvedeny do praxe.

10 JE VÁŠ VÝKLAD JASNÝ, SROZUMITELNÝ, PŘEHLEDNÝ A NEPŘETÍŽENÝ?

„Nemohu uznat za dobrý žádný výkladový sloh, který pracuje s větami, jimž porozumíme teprve po dvojm nebo trojm přečtení, a to nikoli pro potíže věcné, nýbrž jen pro nejasnou stylizaci.“

(MATHESIUS 1942, 379)

10.1 ■ ÚSPORNOST VERSUS ROZVITOST EXPLICITNOST VERSUS IMPLICITNOST

Každý autor vědeckého sdělení (ať má formu jakoukoli, od stručného referátu po několikadílnou monografii) stojí před dvěma základními úkoly, před dvojí volbou: Za prvé musí rozhodnout, co z toho všeho, co o daném předmětu nebo tématu ví, má **vybrat** pro své sdělení, a za druhé, jak má vybrané poznatky **uspořádat**. Tyto dva principy, respektive jim odpovídající mentální procesy probíhají na dvou rovinách, na rovině myšlenkových obsahů a na rovině jazykových výrazových prostředků. Ve skutečnosti ovšem obě roviny spolu těsně souvisejí a při koncipování, formulování a stylizování konkrétního textu se oba procesy různě proplétají a vzájemně podmiňují, a nelze je tedy chápat izolovaně.

10.1.1 ÚSPORNOST VS. ROZVITOST

Nejprve se budeme zabývat procesem výběru. Tento výběr probíhá na ose, jejímž jedním pólem je to, co bychom mohli nazvat **úspornost**, a druhým je **rozvitost**. V prvním případě autor uvede jen ty informace, které

pokládá za nutné, v druhém pak je ve svém výběru méně přísný či „skoupý“ a uvede informací více než ono předpokládané minimum. Existují ovšem i extrémní možnosti. Nepochybně však lze počítat s rozumnou hranicí na obou stranách, kterou by žádný text neměl překračovat, aby se nestal na jedné straně neúplným, a tedy defektním, a na druhé straně abundantním, obsahově nadbytečným, přesyceným („upovídáním“ či rozvlácným). V různých příručkách o slohu se nacházejí rady, aby autor uváděl jen věci podstatné, respektive jen to, co je relevantní. Jenže podstatnost nebo relevanci lze jen stěží objektivně stanovit, a autor musí tedy tak jako tak rozhodovat nakonec podle svého vlastního hodnocení. Uplatňují se při tom různé okolnosti. Vedle osobních sklonů a zvyklostí daného autora je to ohled na ty adresáty, jimž je text především určen (jaké znalosti a zkušenosti lze u nich předpokládat), druh (žánr) daného textu (důležitý je zejména rozdíl mezi textem písemným a ústním), povaha tématu atp.

10.1.2 EXPLICITNOST VS. IMPLICITNOST

S dimenzí úspornost/rozvitost je propojena jedna další dimenze, totiž explicitnost versus implicitnost.

10.1.2.1 V případě **explicitnosti** autor daný jev, situaci, událost, ideu či vztah výslovně pojmenuje, vyjádří odpovídajícím jazykovým výrazem, kdežto při vyjádření implicitním tomu tak není a je ponecháno na čtenáři/posluchači, aby z toho, co bylo výslovně řečeno, a z jazykového kontextu, větné souvislosti i z celkového smyslu textu vysoudil, domyslí si nějakou informaci další (jde o proces zvaný *inference*) – ať už s tím autor počítal, nebo nikoli. (Množství informací získaných pomocí inference se různí podle okolností, zejména individuálních, a nemusí odpovídat tomu, co měl autor na mysli.) Je ovšem přirozené a samozřejmé, že vědecké vyjadřování tíhne k explicitnosti (a tím k jednoznačnosti).

Uvedeme nyní několik příkladů:

(A) 1. Podoba maximálně úsporná, nikoli však s deficitní mírou informací:

V Zemi jsou tři základní zdroje energie: a) rozpad radioaktivních prvků, b) potenciální gravitační energie, c) tepelný obsah Země.

(A) 2. Podoba rozvitější, s explicitním vyjádřením některých informací implikovaných v textu 1. Např. výraz „základní zdroje“ implikuje existenci nějakých zdrojů vedlejších, které jsou v podobě explicitní uvedeny výrazem „ostatní zdroje“:

Obecně vzato jsou v Zemi tři základní zdroje energie, které ji udržují „při životě“: a) rozpad radioaktivních prvků, který se hlavně uplatňuje asi v kůře, popřípadě v plášti, b) potenciální gravitační energie, která klesá tehdy, když těžší složky míří ke středu Země, a c) tepelný obsah Země. Ostatní zdroje energie mají v základní energetické bilanci patrně podružný význam. Např. při slabém tření se teplo uvolňuje na úkor rotační energie Země.

S texty velmi úspornými a s nízkou mírou implicitnosti se často setkáváme v matematice a též v oborech fyzikálních, chemických a technických.

(B) *Hypotézou kontinua se jako první zabýval Georg Kantor. V jedné ze svých forem teorie množin tvrdí, že každá množina X reálných čísel je buďto konečná, nebo spočetná, nebo velikosti kontinua, tj. existuje vzájemně jednoznačné přiřazení $f: \mathbb{R} \rightarrow X$ mezi reálnými čísly a prvky množiny X . Platnost hypotézy kontinua byla na prvním místě Hilbertova seznamu důležitých otevřených otázek předloženého na Druhém mezinárodním kongresu matematiků v Paříži r. 1900. Práce Gödelovy, Cohenovy a Vopěnkovy z let třicátých a šedesátých ukázaly, že hypotéza kontinua je nerozhodnutelná v teorii množin s axiomem výběru.*

Obdobné texty se najdou i v oborech společenskovedních a humanitních, jak ukazuje následující příklad:

(C) *Věta se dá vymezit jako pole syntaktických vztahů. Syntaktické vztahy jsou obecně formální vztahy sounáležitosti slov v rovině jazykového projevu. Jsou buď determinální, nebo nedeterminální – kopulativní. Syntaktické vztahy nepřesahují větu. Slovo bez syntaktického vztahu k slovům předcházejícím nebo následujícím se rovná větě. Věty zpravidla obsahují hlavní vztah determinální, tj. vztah predikační, i vedlejší determinální vztahy.*

pokládá za nutné, v druhém pak je ve svém výběru méně přísný či „skoupý“ a uvede informací více než ono předpokládané minimum. Existují ovšem i extrémní možnosti. Nepochybně však lze počítat s rozumnou hranicí na obou stranách, kterou by žádný text neměl překračovat, aby se nestal na jedné straně neúplným, a tedy defektním, a na druhé straně abundantním, obsahově nadbytečným, přesyceným („upovídáním“ či rozvláčením). V různých příručkách o slohu se nacházejí rady, aby autor uváděl jen věci podstatné, respektive jen to, co je relevantní. Jenže podstatnost nebo relevanci lze jen stěží objektivně stanovit, a autor musí tedy tak jako tak rozhodovat nakonec podle svého vlastního hodnocení. Uplatňují se při tom různé okolnosti. Vedle osobních sklonů a zvyklostí daného autora je to ohled na ty adresáty, jimž je text především určen (jaké znalosti a zkušenosti lze u nich předpokládat), druh (žánr) daného textu (důležitý je zejména rozdíl mezi textem písemným a ústním), povaha tématu atp.

10.1.2 EXPLICITNOST VS. IMPLICITNOST

S dimenzí úspornost/rozvitost je propojena jedna další dimenze, totiž explicitnost versus implicitnost.

10.1.2.1 V případě **explicitnosti** autor daný jev, situaci, událost, ideu či vztah výslovně pojmenuje, vyjádří odpovídajícím jazykovým výrazem, kdežto při vyjádření implicitním tomu tak není a je ponecháno na čtenáři/posluchači, aby z toho, co bylo výslovně řečeno, a z jazykového kontextu, větné souvislosti i z celkového smyslu textu vysoudil, domyslel si nějakou informaci další (jde o proces zvaný *inference*) – ať už s tím autor počítal, nebo nikoli. (Množství informací získaných pomocí inference se různí podle okolností, zejména individuálních, a nemusí odpovídat tomu, co měl autor na mysli.) Je ovšem přirozené a samozřejmé, že vědecké vyjadřování tíhne k explicitnosti (a tím k jednoznačnosti).

Uvedeme nyní několik příkladů:

(A) 1. Podoba maximálně úsporná, nikoli však s deficitní mírou informací:

V Zemi jsou tři základní zdroje energie: a) rozpad radioaktivních prvků, b) potenciální gravitační energie, c) tepelný obsah Země.

(A) 2. Podoba rozvitější, s explicitním vyjádřením některých informací implikovaných v textu 1. Např. výraz „základní zdroje“ implikuje existenci nějakých zdrojů vedlejších, které jsou v podobě explicitní uvedeny výrazem „ostatní zdroje“:

Obecně vzato jsou v Zemi tři základní zdroje energie, které ji udržují „při životě“: a) rozpad radioaktivních prvků, který se hlavně uplatňuje asi v kůře, popřípadě v plášti, b) potenciální gravitační energie, která klesá tehdy, když těžší složky míří ke středu Země, a c) tepelný obsah Země. Ostatní zdroje energie mají v základní energetické bilanci patrně podružný význam. Např. při slápném tření se teplo uvolňuje na úkor rotační energie Země.

S texty velmi úspornými a s nízkou mírou implicitnosti se často setkáváme v matematice a též v oborech fyzikálních, chemických a technických.

(B) *Hypotézou kontinua se jako první zabýval Georg Cantor. V jedné ze svých forem teorie množin tvrdí, že každá množina X reálných čísel je buďto konečná, nebo spočetná, nebo velikosti kontinua, tj. existuje vzájemně jednoznačné přiřazení $f: R - X$ mezi reálnými čísly a prvky množiny X . Platnost hypotézy kontinua byla na prvním místě Hilbertova seznamu důležitých otevřených otázek předloženého na Druhém mezinárodním kongresu matematiků v Paříži r. 1900. Práce Gödelovy, Cohenovy a Vopěnkovy z let třicátých a šedesátých ukázaly, že hypotéza kontinua je nerozhodnutelná v teorii množin s axiomem výběru.*

Obdobné texty se najdou i v oborech společenskovedních a humanitních, jak ukazuje následující příklad:

(C) *Věta se dá vymezit jako pole syntaktických vztahů. Syntaktické vztahy jsou obecně formální vztahy sounáležitosti slov v rovině jazykového projevu. Jsou buď determinální, nebo nedeterminální – kopulativní. Syntaktické vztahy nepřesahují větu. Slovo bez syntaktického vztahu k slovům předcházejícím nebo následujícím se rovná větě. Věty zpravidla obsahují hlavní vztah determinální, tj. vztah predikační, i vedlejší determinální vztahy.*

Hlavní determinační vztah předpokládá hlavní člen determinovaný a hlavní člen determinující. Hlavní člen determinovaný je člen nezávislý a hlavní člen determinující je takový, který může determinovat jen nezávislý člen. Gramatická forma hlavního členu determinujícího může ve větě suplovat hlavní člen determinovaný. To jsou věty dvoučlenné, se subjektem a predikátem: není-li subjekt přítomný, je aspoň možný. Proti nim stojí věty s jediným hlavním členem, který nedeterminuje a nemůže determinovat jiný člen věty, ale sám může být determinován. K hlavní a vedlejší determinaci pak může ještě přistoupit mezistupeň, tzv. polopredikace.

Ve jmenovaných oborech však celkově převažují explicitní texty mající charakter vyjádření rozvíteho. Následující úryvek je toho výrazným příkladem:

(D) Pozorujeme sice, že určité kategorie myšlenkové se vyjadřují často „přirozeně“ (neboť je to základní, dominantní způsob jejich vyjádření) určitými kategoriemi syntaktickými (např. činitel děje se vyjadřuje „přirozeně“ podmětem), mohou se však vyjadřovat i jinak (např. činitel děje může být vyjádřen i příslovečným určením nebo přívlaskem) a na druhé straně může též kategorie syntaktická poukazovat k různým kategoriím obsahovým (např. podmět může označovat činitele děje i nositele vlastnosti nebo stavu i předmět činnosti – v pasivní a reflexivní větě). Syntaktické kategorie jsou tedy – vzhledem k vyjadřovaným obsahům – zároveň synonymní i homonymní. Nejde tu, vyjádřeno v termínech moderní logiky, o vzájemné jedno-jednoznačné přiřazení, nýbrž o vztah mnoho-mnohoznačný.

10.1.2.2 Pokud jde o **implicitnost**, uplatňuje se typicky zejména mezi větovými celky v textu v případech, kdy jejich vzájemný obsahový vztah není vyjádřen nějakým spojovacím výrazem. Např.:

Měříme-li spektrum, monochromatické spektrum se projeví jako úzká čára. Zkusíme-li změřit spektrum třeba roztoku molekul při pokojové teplotě, nikdy úzké čáry neuvidíme.

Mezi obsahy obou větových celků (souvětí) je zřejmě vztah „odporovací“, který lze explicitně vyjádřit spojovacími výrazy jako *avšak, ale, ovšem, jenže*. Také větu *Nadšenci kolem charizmatických vůdců nejrůznějšího zaměření se vyskytovali ve všech dobách* lze zexplicitnit doplněním dvou rozvíjejících výrazů, v právě uvedené podobě jakoby vypuštěných: *Nadšenci seskupení kolem charizmatických vůdců majících nejrůznější zaměření se vyskytovali ve všech dobách*.

10.2 ■ ZHUŠTĚNOST VERSUS UVOLNĚNOST TEXTOVÉ STAVBY HIERARCHIZACE

10.2.1 ZHUŠTĚNOST VS. UVOLNĚNOST

Myšlenkový obsah, který je předmětem nějakého sdělení, musí jeho autor zpracovat a uspořádat mimo jiné tak, aby ho bylo možno vhodně jazykově vyjádřit. Týká se to nejen stránky lexikální (pojmenovací), ale i syntaktické (usouvztažňovací). Základní, elementární jednotka sdělení se nazývá výpověď a její obvyklou gramatickou formou je věta. Autor tedy uspořádává myšlenkový obsah, který zamýšlí sdělit, tak, že jej artikuluje a organizuje do takových dílčích strukturních myšlenkových útvarů – nazýváme je propozice –, které jsou vhodné pro vyjádření nějakým gramatickým typem věty. Např.: *Obecná teorie relativity je založena na třech principech. – Tyto komplikace se vyskytovaly zřídka. – Jedno z řešení představuje spektroskopie. – Výsledek byl neočekávaný.* Všimněte si, že pro českou větu je typické, že jejím organizačním centrem neboli predikátem (a to i na rovině obsahové, propoziční) je sloveso v tzv. tvaru určitém (vyjadřujícím mluvnickou osobu, číslo, čas, způsob a rod): *je založena, vyskytovaly se, představuje, byl.*

10.2.1.1 Také následující ukázka představuje jednu jedinou větu, jejímž predikátem je sloveso *vyzvala*:

Mezinárodní konference o hodnotě a zhodnocování přírodovědných sbírek konaná v Manchesteru ve Velké Británii v dubnu 1995 vyzvala všechny vlády k podpoře muzeí a jiných institucí zajišťujících péči o přírodovědné sbírky, jejich užívání a další rozvoj.

Tato věta je nejen poměrně dlouhá, ale též, a to je podstatné, obsahově velmi bohatá, mohli bychom říci „nabitá“ mnoha informacemi. Tomuto našemu intuitivnímu zjištění odpovídají některá konkrétní jazyková fakta obsažená v textu: Vedle predikátového slovesa ve tvaru určitém (vyzvala) objevují se v něm některé další výrazy původem slovesné povahy (vyznačili jsme je odchylným typem písma): *konaná, k podpoře, zajišťujících, péči, užívání, rozvoj*. Mohli bychom říci, že reprezentují **skryté predikace** (a potažmo též propozice), takže ona obsáhlá věta představuje vyjádření, které má povahu komplexní, **kondenzovanou (zhuštěnou či sevřenou)**.

Kondenzované vyjadřování má své přednosti (především svou koncizností a jistou stručností, možná i elegancí), ale též nevýhody z hlediska čtenáře (vyžaduje jeho větší psychické úsilí při identifikaci a interpretaci skrytých predikací a vztahů mezi odpovídajícími propozicemi). Lze se o tom přesvědčit tím, že ony predikace skryté rozvedeme na predikace explicitní (se slovesem ve tvaru určitém), tj. zrekonstruujeme je do formy větné (ať už půjde o věty hlavní, nebo vedlejší). Například takto:

V dubnu 1995 se konala v Manchesteru ve Velké Británii mezinárodní konference o zhodnocování přírodovědných sbírek. Vyzvala všechny vlády, aby podporovaly muzea a jiné instituce, které zajišťují, aby se o přírodovědné sbírky pečovalo, aby se jich užívalo a aby se dále rozvíjely.

Toto znění je jen o málo delší, zato však pro čtenáře snazší, jasnější. Tím nechceme říci, že by snad ono kondenzované vyjádření bylo v zásadě pochybené, chtěli jsme tu jen předvést dva různé možné způsoby vyjádření a ukázat, v čem je jejich podstata a stylistická hodnota. Je ovšem pravda, že leckdy se nadměrná zhuštěnost, a tím i strukturní komplikovanost a nedostatečná přehlednost některých vědeckých textů jeví jako nevhodná, nežádoucí. Obecně bychom mohli říci, že čeština dává do velké míry přednost vyjádření slovesnému (tedy větnému) před jmenným, avšak na druhé straně nepřeje příliš složitým, tedy ne dosti přehledným, souvětým strukturám. (Ještě se k této věci vrátíme.)

10.2.1.2 Existuje několik postupů a gramatických prostředků, kterými je možné dosáhnout zhuštěného, kondenzovaného vyjádření; liší se mezi sebou stupněm kondenzovanosti, jehož se tím či oním prostředkem dosahuje.

(a) Nejvolnější, a tedy „nekondenzované“ je pochopitelně spojení dvou samostatných vět, které následují v textu po sobě, a každá z nich je ukončena tečkou:

Hlavní zrcadlo dalekohledu je z křemene s velmi malou tepelnou roztažností. Váží 820 kilogramů. Jeho průměr je 2,4 metru. Povrch zrcadla je neobyčejně hladký.

Poněkud těsnějšího, sevřenějšího spojení dosáhneme, nahradíme-li tečku středníkem, a zejména čárkou anebo nějakým spojovacím výrazem povahy slučovací (nejslabším z nich je spojka a):

Hlavní zrcadlo dalekohledu je z křemene, váží 820 kilogramů a jeho průměr je 2,4 metru; povrch zrcadla je neobyčejně hladký.

Jednání se ukázala neúspěšná a Karel IV. se rozhodl korunovací si vynutit.

Jednání se ukázala neúspěšná, a proto se Karel IV. rozhodl korunovací si vynutit.

(b) Výrazně těsnější spojení se vytvoří, jestliže jednu z vět podřadíme nějaké větě druhé, učiníme ji na ní závislou (vznikne tak podřadné neboli hypotaktické spojení vět, na rozdíl od spojení sub (a), souřadných neboli parataktických). Např.:

Když / Protože se jednání ukázala neúspěšná, Karel IV. se rozhodl korunovací si vynutit.

Dosáhl tím velkého úspěchu a ten mu otevřel cestu k vědecké kariéře. → Dosáhl tím velkého úspěchu, který mu otevřel cestu k vědecké kariéře.

(c) Ještě těsnějšího spojení dosáhneme, jestliže uijeme místo slovesného tvaru určitého (který vždy zakládá vyjádření formou věty) buď některého z tzv. tvarů neurčitých, tj. přechodníku (dnes už ovšem málo užívaného) a infinitivu, anebo slovesného substantiva nebo adjektiva. Takovéto výrazy, zčásti povahy jmenné, nemají platnost větnou, jsou jenom členem nějaké věty, a představují tedy velmi těsné spojení.

Několik příkladů na různě těsná spojení vět a na tzv. **nominalizace** vět:

Záhy, r. 1926, dosáhl habilitace a stal se zanedlouho potom zástupcem svého už těžce nemocného učitele. → Když záhy, r. 1926, dosáhl habilitace, stal se pak zanedlouho... → Dosáhnuv záhy, r. 1926, habilitace, stal se zanedlouho... → Po dosažení habilitace r. 1926 stal se zanedlouho zástupcem svého už těžce nemocného učitele.

Tyto výzkumy nemohly však být uznány, neboť nesplňovaly všechny závazné podmínky. → Tyto výzkumy nemohly však být uznány, protože/vzhledem k tomu, že nesplňovaly všechny závazné podmínky. → Tyto výzkumy nemohly však být uznány pro nesplnění všech závazných podmínek.

Žijeme v době, kdy jsou vysoko ceněny chladné rozumové schopnosti. → Žijeme v době vysoko oceňující chladné rozumové schopnosti.

Neměl už možnost, aby tento experiment dovedl k zdárnému výsledku. → Neměl už možnost dovést tento experiment k zdárnému výsledku.

Ideálním stavem by bylo, abychom/kdybychom našli konkrétní rovnováhu mezi rozumem a pocity. → Ideálním stavem by bylo nalézt/nalezení rovnováhu/rovnováhy mezi rozumem a pocity.

Jako prionové onemocnění dnes označujeme všechny nemoci, které jsou způsobeny abnormálním metabolismem a konformací. → Jako prionové onemocnění dnes označujeme nemoci způsobené abnormálním metabolismem a konformací.

Generace znamená společenskou skupinu lidí, kteří žili a působili v téže době a byli v době, kdy jejich bytosti byly nejvíce vnímavější a nejvíce podléhaly vlivům. → Generace znamená společenskou skupinu lidí ži-

jících a působících v téže době, kteří byli ztvárňováni týmiž poměry fyzickými i duchovními právě tehdy, kdy jejich bytosti byly nevnímavější a nejvíce podléhaly vlivům. → Generace znamená společenskou skupinu v téže době žijících a působících lidí ztvárňovaných v době největší vnímavosti a ovlivnitelnosti jejich bytostí týmiž poměry fyzickými a duchovními.

Moderní člověk si navykl//je navyklý na rychlé pokroky vědy a obvykle si ani neuvědomuje, že... → Moderní člověk, (jsa) navyklý na rychlé pokroky vědy, si ani neuvědomuje...

Předně jde o nerozpustný agregát, který když byl denaturován a poté renaturován, ztrácí schopnost vyvolat onemocnění. → Předně jde o nerozpustný agregát, který (byv) denaturován a poté renaturován ztrácí schopnost vyvolat onemocnění.

Adolf Portmann byl posledním výrazným představitelem tzv. kontinentální školy v biologii a jedním z nejoriginálnějších myslitelů ve svém oboru. → Adolf Portmann, představitel tzv. kontinentální školy v biologii, byl jedním z nejoriginálnějších myslitelů ve svém oboru.

Několik dalších příkladů různých nominalizačních variant:

Tradiční věda se sice tomuto novému směru stavěla na odpor, avšak přesto nabýval postupně na síle.

Třebaže/Ačkoli/Přestože/Přesto, že/I když se tradiční věda stavěla...

Bez ohledu na to, že se tradiční věda...

Navzdory tomu, že se tradiční věda...

Nehledě na/Bez ohledu na odpor tradiční vědy...

Navzdory odporu tradiční vědy...

Přes odpor tradiční vědy...

10.2.2 HIERARCHIZACE OBSAHOVÝCH SLOŽEK SDĚLENÍ

Užívání výrazových prostředků, jimiž se dosahuje zhuštěnosti vyjádření, slouží zároveň i dalšímu, neméně důležitému cíli: umožňují nám **odstup-**

ňovat jednotlivé obsahové složky výpovědi podle jejich relativní důležitosti v daném kontextu, podle autorova záměru. Některé složky se jeví jako hlavní, základní, jsou v centru pozornosti, jiné jako vedlejší, okrajové, doplňující, průvodní. Některé se hodí umístit do pozadí, jiné vysunout do popředí. Obsahová stavba výpovědi je tedy diferencovaná, má jakoby hloubkový rozměr, její složky jsou umísťovány na různých stupních **hierarchie**. Ty ovšem odpovídají různé míře těsnosti spojené s užitím jednotlivých kondenzačních prostředků, jak jsme je charakterizovali výše.

V následujícím souřadném spojení dvou vět

(a) Architekt G. M. Filippi přijel r. 1601 do Prahy nenápadně a skromně jako vandrovník bez valných ambicí a hned si prvními pracemi získal respekt laiků i odborníků.

autor prezentuje o jisté osobě dvě informace jakožto rovnocenné po sobě následující události, vyjádřené dvěma na sobě nezávislými větami. Ve srovnání s tím v následujícím, přeformulovaném znění

(b) Architekt G. M. Filippi, který přijel r. 1601 do Prahy nenápadně a skromně jako vandrovník bez valných ambicí, si hned prvními pracemi získal respekt laiků i odborníků.

je první z obou událostí odsunuta do pozadí a centrum pozornosti je soustředěno na událost druhou. Tohoto efektu je dosaženo tím, že věta informující o první události je zbavena samostatnosti a přetransformována na vedlejší větu vztahovou, závislou na jmenném výrazu *Architekt G. M. Filippi*, který je podmětem věty hlavní. Tato formulace (b) je tedy nejen zhuštěnější (nikoli však kratší, stručnější), ale zároveň odstupňová celkovou stavbu výpovědi, dodává jí jistou reliéfnost či hloubkový rozměr (zbavuje ji lineární jednotvárnosti).

Ještě výrazněji vystupuje hierarchizační funkce kondenzačních výrazů (hlavně nominalizací) v následujícím úryvku. Ten je ovšem svou zhuštěnou a složitou několikastupňovou syntaktickou stavbou pro čtenáře poněkud nepřehledný a obtížněji se čte:

Úkoly literární historie přejímá literární věda, povyšující tu filozofii, tu psychologii, tu sociologii na rozhodujícího činitele vědecké metody. Nad pevnou vědeckou metodou vítězí velmi často

hledisko osobnostní, podceňující s odvoláním na intuitivní poznání hodnotu vědeckého důkazu, a požadavek transcendentního hodnocení zvyšoval zmatek v literárním dějepise, který pocítoval každý, kdo se k jejímu předmětu blížil s touhou po vědeckém poznání opřeném o promyšlenou soustavu a metodu.

10.3 ■ SROZUMITELNOST, JASNOST, PŘEHLEDNOST

10.3.1 MYŠLENKOVÉ ZPRACOVÁNÍ OBSAHU

U vědeckých textů se předpokládá nejen, že svůj obsah budou vyjadřovat pokud možno jednoznačně, přesně a určitě, ale též že budou brát ohled na čtenáře, a proto budou formulovány srozumitelně, jasně a budou přehledné.

Hned na počátku je třeba zdůraznit, že požadavek jasnosti a přehlednosti se netýká jen užívání slovní zásoby (zejména terminologie) a větní stavby, jak se často má za to, nýbrž celé výstavby textu na všech jejích rovinách.

Na zmíněné požadavky by měl autor myslet už při vytváření textového plánu (ať jde o článek, referát nebo o knižní monografii), tj. při rozvrhování příslušné látky, při stanovení postupu a uspořádání výkladů, při členění textu do oddílů, kapitol i odstavců. Jestliže postup prezentace autorových myšlenek není dost promyšlený a pro čtenáře/posluchače zřetelný, pak se v něm čtenář/posluchač těžko orientuje a nelze ani vyloučit, že autorovy myšlenky plně nebo adekvátně nepochopí, popřípadě že ztratí o celou věc zájem. Je ovšem třeba dodat, že racionální, přehledné a snadno pochopitelné uspořádání výkladu předpokládá, že si autor sám udělal předem „v hlavě jasno“. Předpokladem jasného vyjadřování je jasné myšlení.

Uplatňování hlediska jasnosti a srozumitelnosti má své místo také na úrovni nižší, tj. při konstruování posloupnosti jednotlivých výpovědí, při jejich navazování, vytváření jejich tematicko-obsahových vztahů a jejich řazení do odstavců. Základním požadavkem je, aby posloupnosti výpovědí (vět) dávaly čtenáři jasný smysl, který dokáže bez většího úsilí pochopit. Důležitá je promyšlená volba obsahových jednotek/propozic (viz výše) a jejich sřetězování na základě jasně uvědomovaných vzájemných vztahů ve vytvářeném textu a ovšem i výběr odpovídajících spojovacích prostředků. (O jaké druhy vztahů jde, je podrobně vyloženo v kapitole 7 o koherenci textu.)

10.3.2 GRAMATICKÁ (SYNTAKTICKÁ) STAVBA

Nyní se dostáváme na rovinu gramatické stavby vět, která bývá často považována za jednoho z hlavních viníků špatné srozumitelnosti textu. Základní závadu můžeme spatřovat ve dvou věcech. První z nich je přílišná složitost či spletitost gramatické stavby vět (zejména souvětí), druhou pak je nadměrná délka větných (souvětých) celků. Obojí má za následek jednak nedostatečnou přehlednost či průhlednost, jednak přílišnou zhuštěnost či obsahovou „nabitost“ vyjádření. Názorně to dokládá následující ukázka:

Jazykověda, která se objevovala v rouše magických, náboženských a filozofických spekulací již v nejranějších obdobích kulturních dějin lidstva jakožto fascinující aspekt dosud bezradně tápajícího badatelského ducha, představuje – abychom to nejprve řekli lapidárně a o to trefněji – vědu o jazyce a směřuje k badatelskému cíli, který záleží v systematickém a podle jednotlivých a obecně platných metod plánovitě prováděném uchopení, popisu, vysvětlení a nakonec též usměrňování všech jevů té lidské společenské činnosti, která nese výmluvné, bohužel však i význačné jméno „jazyk“.

Oč jasnější je nepoměrně méně složitá a kondenzovaná, avšak věcně obsažnější a čtenáře respektující následující definice téže vědy, stylizovaná v několika jednoduchých větných celcích:

Lingvistika může být definována jako vědecké studium jazyka. Tato definice stěží postačuje k tomu, aby dala čtenáři nějaký pozitivní údaj o podstatných principech tohoto objektu. Je ji možno učinit o něco málo jasnější, jestliže detailněji načrtneme, co je implicitováno v označení „vědecké“. Pro tuto chvíli stačí říci, že vědeckým studiem jazyka se míní jeho zkoumání pomocí kontrolovaných a empiricky ověřitelných pozorování v rámci nějaké obecné teorie jazykové struktury.

(Jen pro zajímavost dodáváme, že první ukázka je přeložena, pokud možno věrně, z němčiny a druhá z angličtiny. Projevuje se tu rozdílnost dvou intelektuálních stylů, jak jsme o nich vykládali v kap. 2.)

10.3.3 USPOŘÁDÁNÍ SDĚLOVANÉ INFORMACE

Oba dva jevy, o nichž jsme právě hovořili, mají ovšem svůj psychologický podklad. Optimální vnímání a porozumění textu totiž vyžaduje, aby sdělování, tedy podávání informací, probíhalo po jednotlivých informačních dávkách, v postupně předkládaných (a ovšem autorem v mysli připravených) kvantech. Není prostě možné chtít povědět „všechno jedním dechem“. Jestliže některé informační kvantum prezentované daným větným celkem (výpovědí) přestoupí jistou pro čtenáře/posluchače únosnou mez (která má ovšem povahu jen relativní), dochází k dorozumívacím potížím. Čtenář totiž nestačí předkládané sdělení sledovat a přestává textu rozumět. Na tuto okolnost by měl ovšem každý autor pamatovat a myšlenkový obsah, který hodlá sdělit, vhodně rozčleňovat na takové dávky, které budou pro čtenáře „stravitelné“, a vyjadřovat je přiměřenými syntaktickými prostředky.

Nadměrně složité a rozsáhlé výpovědní komplexy se objevují – i když dnes už nepříliš často – nejspíše v textech z oborů humanitních. Následující příklad představuje jednu jedinou souvětňou výpověď, čítající v originále 9 řádek:

I když naprosto nepodceňujeme historické zkoumání slovtvorných procesů jak v jednotlivých jazycích, tak i v aspektu historickosrovnávacím, jsou si vědomi toho, že jen poznání jevu v jeho vzniku a vývoji je plným vědeckým jeho poznáním – přece jen klade před nás současná situace především úkol rozvíjet metodologii slovtvorného bádání, zejména též se zřením k analýze současných jazyků, a odhalovat zákonitosti slovtvorného dění a slovtvorných vztahů v současných jazycích, kde se nejen podává slovtvorný materiál v relativní úplnosti, ale kde je také tento materiál přístupný analýze z hlediska jazykového povědomí.

Toto značně rozsáhlé informační kvantum je sice důmyslně prokomponované a po stránce gramatické bezchybně prezentované, avšak svým rozsahem a složitostí je pro čtenáře těžko stravitelnou porcí. Jednu z možností, jak tento komplex „rozbít“ na přiměřená, relativně samostatná a pro čtenáře přijatelná informační kvanta, tj. dílčí myšlenky, představuje následující přepracování původního znění:

(1) Chceme zdůraznit, že historické zkoumání slovtvorných

procesů rozhodně nepodceňujeme, ať už jde o jednotlivé jazyky, nebo o aspekt historickosrovnávací. (2) Jsme si totiž vědomi toho, že jen poznání jevu v jeho vzniku a vývoji je jeho plným vědeckým poznáním. (3) Zároveň si však uvědomujeme, že současná situace klade před nás dva úkoly. (4a) Prvním z nich je rozvíjet metodologii slovtvorného bádání, zejména s přihlédnutím k analýze současných jazyků, (4b) druhým pak odhalovat zákonitosti slovtvorného dění a slovtvorných vztahů v současných jazycích. (5) V těch se totiž podává slovtvorný materiál v relativní úplnosti a je zároveň přístupný analýze z hlediska jazykového povědomí.

Autor by mohl po pravdě namítnout, že touto úpravou ztratila jeho osobitá originální verze jistou eleganci a estetickou kvalitu a stala se tak trochu suchopárnou. Avšak ve vědeckém vyjadřování stojí výše požadavek snadné srozumitelnosti (která ovšem nemusí být v rozporu s elegancí ve všech případech). Jde prostě o to, že by zaměření na čtenáře mělo vždy převažovat nad zúženým pohledem autorským.

Druhá vlastnost našeho myšlení, která se při vytváření každé sdělné promluvy uplatňuje, se týká vnitřního uspořádání jednotlivých informačních kvant, tedy výpovědí. Prostě řečeno, ani dílčí informaci nepodáváme „bez ladu a skladu“, nýbrž je nám vlastní vyjadřovat se jakoby dvojčlenně, zpravidla tak, že ve své řeči nejprve uvedeme někoho nebo něco, a pak o tomto předmětu podáme nějakou informaci. Při čtení textu nebo poslechu promluvy se tedy vždy snažíme tyto dvě složky identifikovat a rozlišit, tj. odkrýt, o kterém předmětu je v dané výpovědi řeč, a co se o tomto tématu řeči vypovídá – to je jádro sdělení. (Jde o tzv. aktuální členění výpovědi, srov. kap. 7.) Viděno z druhé strany, autor by měl formulovat svá sdělení tak, aby tuto identifikaci čtenáři/posluchači usnadnil. O tom, že se tato dobrá zásada leckdy nedodrží, svědčí například posluchačské dotazy typu „O čem/O kom to vlastně mluvíte?“, respektive „Co jsi to o něm/o tom říkal?“. Čím složitější a/nebo delší je daná výpověď, tím důležitější je její zřetelné rozčlenění na téma a jádro sdělení (v užším smyslu). Ostatní složky výpovědi (pokud jsou v ní obsaženy) by měly uvádět jen nepodstatná nebo méně významná doplnění. Např.:

Virtuální realita, tedy počítačové modely určitých segmentů reálného světa, které mají dávat pokud možno věrnou iluzi světa reálného, využívá z našich smyslů zatím jen tři.

Vlastním tématem této výpovědi je „virtuální realita“ a o té se vypovídá, že „využívá z našich smyslů zatím jen tři“ (jádro výpovědi). Zbývající složka výpovědi, uvozená vysvětlovací spojkou *tedy* („tedy počítačové modely ... světa reálného“), i když dosti rozsáhlá, podává jen fakultativní vysvětlení pojmu, který je tématem, pro ty možné čtenáře, kteří snad nebudou přesně vědět, co se termínem „virtuální realita“ vlastně rozumí. (Ostatně tato doplňující složka by mohla být i vynechána bez újmy na věcném obsahu sdělení, avšak neúčinná není, zejména pokud by šlo o úryvek textu, který není určen specialistům v daném oboru.)

Ukazuje se tedy, že o dobré srozumitelnosti textu rozhoduje hlavně to, jak je jeho informační obsah uspořádán. To, že větší rozsah výpovědi sám o sobě nemusí být na závadu, je-li kompenzován jednoduchou a přehlednou stavbou, dosvědčuje následující úryvek:

Mechanika Buridanova a Oresamova byla zajisté lepší než mechanika Aristotelova, mechanika Galileova a Keplerova zase lepší, bohatší a pravdě bližší než mechanika předcházející, Newtonova mechanika zase lepší než Galileova a Koperníková dohromady, a pak přišel Einstein a bylo to zase ještě lepší.

10.3.4 RELATIVNOST SROZUMITELNOSTI

Jednoduchá větná stavba a logicky dobře uspořádaný myšlenkový postup nemusí však být vždy zárukou snadné srozumitelnosti. Následující odstavec z jednoho textu z oboru matematiky, resp. matematické logiky, je patrně dobře srozumitelný odborníkům z příslušného užšího oboru, avšak širšímu okruhu vědců se může tato formulace jevit jako více nebo méně obtížně srozumitelná. Není to dáno ani tak obtížností terminologickou (slova *odvoditelnost*, *důsledek*, *implikace* jsou ve vědeckém vyjadřování běžná), jako spíše svou myšlenkovou, abstraktní vztahovou strukturou, která sice zde představuje podstatu věci a jejíž pochopení nečiní specialistovi potíže, která však zároveň může vědcům z jiných oborů připadat složitá a obtížná. Jinak řečeno, narážíme zde na relativnost vlastností zvaných jasnost a srozumitelnost. (Přehlednost, ba ani stylizaci beroucí ohled na čtenáře ovšem následující ukázce jistě nemůžeme upřít.) Posuďte sami:

Vezměme si nějakou nepravdivou teorii A a nechť p je věta, která není odvoditelná z A. Protože je A nepravdivá, obsahuje nějaký nepravdivý důsledek, řekněme n. A podívejme se teď na implikaci

$n \rightarrow p$. Tato implikace je pravdivá (protože když je antecedent implikace nepravdivý, je implikace vždy pravdivá). Nemůže však být důsledkem A: n je důsledkem A, a kdyby $n \rightarrow p$ bylo důsledkem A, pak by důsledkem A bylo i p , jenže to jsme vyloučili. Tato implikace je však důsledkem nové teorie B, kterou dostaneme tak, že k teorii A přidáme větu p . V teorii B bude ovšem tato implikace odvoditelná (protože je v ní odvoditelné n i p).

10.3.5 ODBORNÁ TERMINOLOGIE

Pokud jde o odbornou terminologii, ať vlastního užšího oboru nebo obecnější vědeckou terminologii, měl by každý autor posoudit, do jaké míry je toho či onoho speciálního termínu zapotřebí v dané souvislosti užít. Termíny velmi speciální, zejména nově se objevující, bývá vhodné vysvětlit, např. v závorce, což platí obecně i o speciálnějších termínech cizích, vedle nichž existuje užívaný (resp. dosud často užívaný) název domácí. Samozřejmě také neběžná tzv. akronyma (iniciálové zkratky) bývá zapotřebí vysvětlit. Např.: LDL receptor („low density lipoprotein“, lipoprotein o nízké hustotě). Další důležitou zásadou je uvážlivě rozlišovat termíny povahy standardní od výrazů jen pracovních, užívaných v profesní mluvě (slangu či žargonu) daného oboru. Těm bychom se měli v publikovaných vědeckých textech či veřejných promluvách vyhýbat, a pokud je přesto z nějakého důvodu použijeme (mohou výklad oživit), měli bychom je dát do uvozovek a v ústním projevu se od nich nějak vhodně distancovat (např. slovy „jak někdy v laboratoři říkáme“ apod.).

Je třeba si dobře uvědomit, že v dnešní „postmoderní“ době (pokud ji tak chcete nazývat) se postavení vědy ve společnosti podstatně změnilo. (Srov. kapitolu 1.) Výstižně to vyjádřil sociolog J. Musil (v návazání na myšlenky významného filozofa K. Poppera):

„Je to úkol omezit na minimum náš tzv. vědecký žargon a umožnit ostatním rozumět našemu poli a naší práci. Je to skryté chlubení, jako bychom tím chtěli říci, že vlastníme vědění, které je příliš hluboké, než aby ho bylo možné jasně a jednoduše vyjádřit. To je velmi důležité a souvisí to s existencí otevřené společnosti a demokracie. Ty nemohou prospívat, jestliže se věda stane exkluzivní doménou specialistů, kteří se tak stanou jakýmsi novodobými šamany.“

10.4 ■ JEDNOZNAČNOST, URČITOST, PŘESNOST – VÍCEZNAČNOST, NEURČITOST, VÁGNOST

10.4.1 KDY MAJÍ NEPŘESNOST NEBO NEJEDNOZNAČNOST SVÉ OPRAVNĚNÍ

Jako jedna ze základních vlastností vědeckých textů bývá ve stylistických příručkách uváděna přesnost a jednoznačnost. Je nepochybně pravda, že ve vědeckém článku nebo v referátě se právem očekává dosažitelné maximum přesnosti (exaktnosti) a jednoznačnosti. Avšak už právě užití výrazy *dosažitelné* a *maximum* napovídají, že nejde o vlastnosti ve smyslu absolutním, nýbrž o jevy povahy relativní.

Uvažujme, které různé okolnosti mohou vést vědeckého autora k tomu, že se nevyjádří, respektive nemůže vyjádřit „přesně“:

(a) V měření fyzikálních i jiných veličin je jistý stupeň nepřesnosti nutně přítomen. Jindy zase přesně změřit, zjistit, určit, stanovit, po různých stránkách kvantifikovat nějakou veličinu (v nejširším smyslu) z objektivních příčin dosud přesně nedovedeme, neumíme – často je to dáno samotnou povahou zkoumaného jevu, např. když daná situace není (ještě) jasná. Kupř.: „K novému výbuchu může dojít asi tak do měsíce. – Nachází se přibližně nějakých 200 až 250 km od epicentra. – Mohlo to být někdy koncem 2. nebo počátkem 1. stol. př. Kr. (Jde o více méně přibližné a pravděpodobné odhady.)

(b) Přesné zjištění se nám dosud nepodařilo provést.

(c) O přesné zjištění jsme se dosud nepokoušeli.

(d) Uvedení přesného údaje nepokládáme v dané situaci či souvislosti za nutné, potřebné, relevantní (i když jej známe).

(e) Pro neuvedení přesného údaje máme některé své důvody, např. taktické (konkurence!), nejsme si dosud zcela jisti apod.

(f) V současném vědeckém výkladu skutečnosti se uplatňují významné principy neurčitosti a nerozhodnutelnosti a sama matematika se dnes s těmito principy zajímavě vyrovnává, např. zavedením pojmu „fuzzy“ množin (tj. množin rozmazaných, matných).

10.4.2 VÝRAZOVÉ PROSTŘEDKY PRO NEPŘESNOST, NEURČITOST, PŘÍBLIŽNOST APOD.

Pro nepřesnost/neurčitost/vágnost/přibližnost nacházíme v našem ja-

zyce množství různých výrazových prostředků. Jsou to jednak tzv. číslovky neurčité, jako *několik, málo, několik málo, mnoho, nemálo, statisíce, ...*, *několikrát, vícekrát, mnohokrát, nesčetněkrát, poněkolíkrát, několikánásobně, mnohonásobně, ...*, *několikátý, několikery, ...*, jednak různá příslovce, jako *velmi, moc, hodně, poněkud, trochu, více, mnohem více, asi (tak), přibližně, zhruba, kolem, cirka, značně, dosti značně, povážlivě, docela, celkem, převážně, do určité míry, (ne)dostatečně, poměrně (dobré výsledky), prakticky (v mezích chyb měření), zdaleka ne; občas, dlouho, krátce, chvílemi, ne vždy, zřídka, mnohem častěji, někdy, tu a tam, místy; nějak, všelijak, různě, jindy, někam jinam, odjinud, kdesi, kdovíkam, kdovíproč* a dále též některé výrazy substantivní povahy jako *množství, kousek, po chvílce, hrstka (něčeho), sklenka (tekutiny), v malé míře, ve velké převaze* a další.

Několik příkladů v textové souvislosti: *léčení s poměrně dobrými výsledky* (ovšem i samo adjektivum *dobrý*, stejně jako mnohá další hodnotící a měrová adjektiva – jako *úspěšný, uspokojivý, ...; malý, velký, vysoký* atd. – vyjadřují hodnoty relativní a bývají v textu spojovány s výrazy typu *velmi, poměrně* apod.). *Jen někdy a pouze v několika málo případech k očekávané reakci nedošlo. – Tato poměrně vysoká horečka a častá nevolnost budou asi znamenat, že...* Tento příklad ukazuje, že vlastně i oslabená asertivnost výroku (tzv. „hedging“, viz odd. 9.2.3) má blízko k neurčitosti. *V podloží s převahou ... naznačuje občasný výskyt ... ve vzorcích odebraných ze střední hloubky, že...* – *Tento úkaz jsme zjistili jen v několika málo případech z několika tisíc pozorování* (protože jde zřejmě o statisticky vyhodnocená pozorování, byl by autor mohl uvést přesná čísla, avšak zřejmě usoudil, že vyjádření neurčité v daném kontextu postačí).

Je zajímavé, že leckdy je možné jeden a týž přibližný údaj podat dvěma různými způsoby v závislosti na tom, jak k věci přistupujeme, jaký je náš postoj k ní. Máme na mysli případy typu *Teplota stoupla na necelých // ani ne na // méně než na 40 °C – Teplota stoupla téměř // skoro // málem // bezmála // takřka na 40 °C*. Jde tu o pohled „zdola“ proti pohledu „shora“, respektive (podle okolností nebo očekávání) o hodnocení kladné proti zápornému nebo naopak.

10.5 ■ OBJEKTIVNOST, NEOSOBNOST, VĚCNOST – SUBJEKTIVNOST, OSOBITOST, OBRAZNOST

10.5.1 ÚLOHA SUBJEKTU BADATELE

Klasická a dodnes přežívající představa o vědeckém vyjadřování předpokládá, že bude maximálně objektivní, logické, přesné a věcné. Dnes se však prosazuje a postupně převažuje přístup jiný (srov. výklady v kap. 1): Věda se chápe spíše jako trvalý proces, jako jistý způsob myšlení a jako diskuse, přičemž do tohoto poznávacího procesu je třeba zahrnout i osobnost vědce, který koná pozorování, a jeho činnost. Nelze dost dobře přehlížet úlohu badatelského subjektu, i s jeho emocionalitou a do jisté míry i iracionalitou. „Subjektivita je neodmyslitelnou podmínkou pokroku ve vědeckém poznávání světa i v období týmové práce a počítačů“, soudí fyzik I. Štoll.

Je jistě třeba lišit procesy a postupy, jimiž badatel k poznatkům dochází, vše to, co se v jeho mysli odehrává, od vědeckého diskursu, od textů, v nichž své poznatky formuluje pro druhé (i pro sebe). Přesto však jeho intuice, představivost, jeho citový vztah k předmětu bádání, vzrušení, které při procesu poznávání zažívá, radost z dobrého výsledku, i prožitky estetické (krása a elegance řešení představuje pro některé matematiky dokonce vědecké hodnotící kritérium), tedy toto vše nachází svůj reflex i ve vědeckých textech. Tento subjektivní aspekt stylu vědecké literatury bývá sice některými teoretiky kritizován, a pokud se ve vědeckém textu objeví něco, co je jen náznakem osobního nebo literárního stylu, pokládají to za chybu, avšak na druhé straně jiní vědci vyslovují politování nad tím, že „dnes naše psané projevy degenerovaly do neosobní kódové novořeči, která neodhalí ani osobnost autora, ani jeho myšlenky“, a soudí, že „vědecká publikace je také uměním vyprávění příběhu“ (Lawrence a Locke).

Autoři této příručky se kloní k tomuto druhému názoru a soudí, že osobitost a živost jsou ve vědeckém stylu na místě a lze jich dosáhnout i při žádoucím (avšak nedogmatickém) respektování základních principů výstavby vědeckých textů.

10.5.2 VYJADŘOVÁNÍ OBRAZNÉ, METAFORICKÉ

Klasický předpoklad logičnosti, přesnosti, naprosté věcnosti, racionál-

nosti vědeckého vyjadřování nepřál ovšem vyjadřování obraznému, metaforickému, přinejmenším nikoli ve výkladech platnosti epistemologické nebo ontologické. Avšak dnešní teorie vědy vidí naopak v metafoře významný prostředek vědeckého myšlení a vyjadřování (srov. též odd. 5.7).

Velmi obecně řečeno, **metaforou** (v širokém smyslu) rozumíme přenesené či obrazné pojmenování nebo jakékoli vyjádření, při němž označujeme nějaký jev nikoli přímo, „doslovně“, pojmenováním pro něj nejběžnějším, ustáleným, konvenčním, nýbrž názvem nějakého jevu jiného, a to zpravidla na základě podobnosti, obdobnosti nebo jiné blízkosti obou jevů. (Jde o jakési zkratkově vyjádřené srovnání.) S metaforou jsou příbuzné některé další jevy, totiž analogie, model a obrazná představa (velmi časté a typické je kupříkladu představování si a znázorňování různých struktur a systémů pomocí prostorových představ – např. jejich rozklad do několika „rovin“).

Takovéto přenášení významů je ovšem jev v jazyce naprosto běžný a během jeho vývoje tak vznikly a stále vznikají nové významy už existujících slov. Užití nějakého výrazu v přeneseném smyslu se jeví z počátku jako aktuální metafora, ta se však často vžije, stane uzuální, postupně ztratí svůj metaforický ráz neboli se lexikalizuje, terminologizuje a obohatí slovní zásobu jazyka. Tak tomu bylo nepochybně například s anglickým výrazem *black hole/černá díra*, dnes řádným astronomickým termínem. (Ovšem neoborník patrně i nadále pociťuje jeho metaforický původ – zejména v češtině, v níž na rozdíl od angličtiny tvoříme nové termíny spíše odvozováním nebo skládáním). V současném českém názvosloví, často překládaném z angličtiny, se metaforické názvy šíří – *černá díra*, *velký třesk* nebo *mys (lokátor)* jsou toho dokladem.

Rozvinutí a postupnou lexikalizaci metaforických významů je možno ukázat třeba na substantivu *kostra*: jeho původní význam byl „soubor kostí v těle podporující svalstvo“; z něho byly na základě funkční obdoby odvozeny významy „nosná část nějaké konstrukce“, „osnova (což je opět od původu metafora) nějakého textu“ a v matematice „podgraf grafu“. S metaforami se setkáváme i u adjektiv (např. *mrtvý*: jazyk, bod, schránka, kapitál, rameno řeky) a sloves (např. *otevřít*: břišní dutinu, účet, výstavu, diskusi, hranice, kohoutek).

Metaforické vyjadřování je praktické a je dnes dokumentováno v nejrozličnějších vědních disciplínách (máme tu na mysli jen výrazy pociťované dosud jako obrazné). Metafora je ve vědeckém vyjadřování velmi užitečná, má svou poznávací hodnotu: Protože jde o přenášení představ či pojmů

a jejich označení z oblasti, která je už naší zkušeností zvládnutá, na jevy nové, které poznáváme složitým zprostředkovaným způsobem, umožňuje nám tím, že poukazuje na jejich podobnosti či obdobnosti, o těchto nových konceptech a zkušenostech komunikovat, chápat je a znázorňovat. Uvedme jeden názorný příklad (podle fyzika I. Štolla): V jistém oboru fyziky se hovoří o modelu *strun* a *superstrun*. Jde o přenesení názorné představy z běžného života na fyzikální, dosud hypotetický objekt, který je popsán v mnohadimenzionálním prostoročasu a jako takový se nutně vymyká naší trojrozměrné představivosti. – Jeden z filozofů vědy dokonce soudí, že „můžeme poznat i něco, co nejsme schopni vyjádřit slovy, jestliže se vědecký termín změní z běžného vědního termínu s výrazně jednoznačným významem na sémanticky krajně polymorfní symbol s metaforickým odstínem“ (Malinov).

Prostěji řečeno, metaforická označení se ve vědeckém diskursu užívají především pro ty jevy, pro něž vlastně žádný přímý, nemetaforický název není k dispozici, respektive pro něž by bylo nutné užít složitější opis. Nadto tyto metafory činí výklad názornějším a oživují jej (proto bývají hojně v pracích popularizačních). Přejděme nyní k příkladům:

Trámčina v kostní dřeni byla zhrublá a její ostrost jakoby „vygumována“. – *Kosmický prach „očesal“ sondu o plných 0,6 kg její hmotnosti.* – *V důsledku i nepatrného „cvrknutí“ se části z takového liberačního bodu navždy vzdálí.* – *Kosmická sonda směřující k Plutu by se musela umět „vyšplhat“ více než 1 miliardu km nad rovinu ekliptiky.* – *Jednotlivé stochastické vrstvy se mohou spojit na stochastické „moře“.* – *Tyto křivky jsou „oblečeny“ do stochastických vrstev.* – *Stochastická vrstva je „chycena“ mezi invariantními tělesy.* – *Nad krajinou vznikají jakési smogové „pokličky“.* – *Emise se „roztékají“ po další, podružné inverzní hladině (v této výpovědi je vedle individuálně aktuální metafora v uvozovkách i metafora obecně terminologizovaná – hladina).* – *Tvar koncové vlečky tepelné elektrárny vykazuje tzv. „unášení“.* – *V nestabilní vrstvě zplodiny nenarážejí na žádnou inverzní hranici a podléhají dálkovému přenosu.* (Vedle metafora *unášení*, autorem aktualizované, se v této výpovědi objevuje též terminologizovaná metafora *vlečka*, označující tvar mraku z unikajících zplodin, a vhodně je připojen výklad „unášení“.) – *Při dopadu meteoritu vzniká negativní tíhová anomálie („načechrání“ hornin a velká ztráta vypařováním)*

– zde jde o metaforické vysvětlení odborného termínu. – Metaforicky lze formulovat i celou výpověď. Autor ji může např. pojmout jako personifikaci a příběh: *Nemodifikovaná restriktáza obvyčejně neunikne svému osudu a skončí rozstříhána restriktázou na kousky, pokud se ovšem nestačila včas nechat „omylem“ metylovat.*

Uvedené metafory měly většinou charakter individuálně autorský, což vedlo autory k užití uvozovek. Stadiem individuálně autorským prošly většinou i metafory, které se ujaly patrně nejdříve jako profesionalismy a pak se některé z nich staly standardními termíny v daném oboru, byť na nespécialisty působí stále svou metaforickou povahou. Takovéto termíny se pak leckdy uvádějí – s ohledem na čtenáře nespécialisty nebo u vědomí jejich dosud ne zcela standardního rázu – výrazem *tak zvaný/tzv.* Jako příklad můžeme uvést termíny *leucinový zip* a *zinečnaté prsty*. Autor, který jich užije v stati určené nejen úzkým specialistům, jistě nepochybí, když tyto metafory nenásilně vysvětlí. Kupříkladu takto:

...dva takové šroubovicovité úseky proteinu se mohou spojovat prostřednictvím těchto leucinových postranních řetězců, jež by do sebe zapadaly jako zoubky zipu. Další takovou strukturou jsou „zinečnaté prsty“: je charakterizována smyčkami držnými pohromadě zinečnatými ionty.

11 VERTIKÁLNÍ ČLENĚNÍ VĚDECKÉHO TEXTU

Vědecký text – stejně jako jiné texty – nepředstavuje homogenní, nečleněný útvar. V kapitole o lineární (horizontální) segmentaci textu jsme probrali jeho postupné členění na odstavce a dále pak na hierarchicky vyšší oddíly – odstavcové skupiny, kapitoly, díly. Nehomogenost vědeckého diskursu má však ještě jednu dimenzi: vedle základní roviny (či pásma) vlastního výkladu obsahuje některé další složky, vedlejší, doplňující, pomocné (jako např. poznámky a citace). Tyto prostředky je možno chápat jako členění **vertikální**.

11.1 ■ DRUHY DOPLŇJÍCÍCH SLOŽEK TEXTU A ZPŮSOBY JEJICH UVÁDĚNÍ

Jak již bylo naznačeno, vedle vlastního výkladu problému a jeho řešení nebo prezentace výsledků výzkumu, které tvoří základní text, se u vědeckých a odborných textů obvykle uplatňují ještě další, doplňující pásma (roviny) textu – poznámkový aparát, vysvětlivky, citace a odkazy na odbornou literaturu (spojující daný text jednoznačně s jinými texty oboru), vzájemné odkazy uvnitř textu, bibliografie, příklady. Vertikální členění tedy vyděluje textové segmenty patřící v zásadě k různým kontextům a zároveň umožňuje odlišit sdělení základní od vedlejších. Tyto doplňující složky bývají buď zapojeny do základního pásma, anebo se uvádějí samostatně jako složky okrajové (některé jsou však obligatorní). Specifickým rysem vědeckých a odborných textů je i to, že se v nich objevují také prostředky jiných kódů (srov. odd. 4.5), než je přirozený (národní) jazyk, v němž je text napsán: součástí textu často bývají nejrůznější tabulky, grafy, schémata a obrázky, které základní text doplňují, případně ilustrují, leckdy ovšem též písmena nelatinských abeced.

U vertikálního členění česky psaných textů se projevuje větší jednotnost než u členění lineárního. Odkazy na literaturu a bibliografické citace jsou dány celostátně platnou normou, ostatní prvky většinou vycházejí z úzu jednotlivých oborů, nakladatelství či redakcí. U autorů publikujících v cizích jazycích v zahraničí se však v posledních letech silně projevuje vliv

anglosaských norem i tehdy, když píšou česky (např. vrocení uvádějí v bibliografickém řádku hned za jménem autora).

Všimněme si nyní blíže jednotlivých možností uplatnění vertikálního členění textu v tomto pořadí: poznámkový aparát, citace v textu, bibliografický odkaz, bibliografické citace, odkazy v textu, příklady, ilustrace, průvodní aparát.

11.2 ■ POZNÁMKOVÝ APARÁT

Poznámky se umísťují buď na tutéž stránku jako text, k němuž se vztahují (tzv. **poznámky pod čarou**, patové), anebo souhrnně za celý text či na konec jednotlivých kapitol (**koncové poznámky**) a průběžně se číslovají. Nikdy bychom neměli kombinovat obě možnosti v témž textu.

Číslo poznámky se umísťuje na příslušné místo do textu. Pro tisk je třeba je graficky odlišit umístěním výš (jako horní index, ať už se závorkou, nebo bez ní). Číslo poznámky v základním textu odpovídá číslo poznámky v textu poznámek (pod čarou či koncových). Text každé poznámky by měl v zásadě vždy začínat velkým písmenem.

Poznámka by neměla být příliš dlouhá. Delší text (přesahující půl tiskové strany) je vhodnější zařadit jako samostatnou přílohu na závěr anebo přímo do textu a odlišit jej graficky (petitem). Přemíra poznámek škodí přehlednosti textu, proto by měl každý autor zvážit, které informace je vhodnější zařadit do poznámek a které přímo do textu.

Poznámky většinou obsahují komentář autora k nějakému místu základního textu. V takovém případě slouží poznámka k rozvedení jeho vlastních myšlenek¹, k upřesnění nějakého údaje², doplnění detailu apod., např.:

¹ *Pojmem „klávesnice“ budeme rozumět rozvržení kláves, tj. znakový repertoár, kterým klávesnice v daném okamžiku disponuje.*

² *Zkratky znamenají: P = Praha, Č = Čechy, M = Morava.*

³ *V režimu sloupcových bloků nelze blok formátovat.*

Další funkcí poznámek je buď podpoření našeho vlastního tvrzení či našich závěrů citováním výroku nebo názoru jiného autora, např.:

⁴ *Podobné vymezení inferencí nalézáme i u de Beaugranda*

(1980), který je definuje jako vyplňování mezer mezi body v prostoru našich znalostí,

anebo naopak polemika s názorem někoho jiného, např.:

⁵ *Jak ukazují některé Haasovy příklady, nepřihlíží – podle nás neprávem – k polysémii sloves; v tom se neliší od většiny generativistů.*

Poznámky mohou sloužit i k provedení bibliografických odkazů, které nechceme umístit do hlavního textu, abychom nenarušili základní linii výkladu, např.:

⁶ *Viz Permjakov (1984).*

⁷ *Kriticky se tímto bodem zabývá J. Spilka.*

⁸ *K podrobnějšímu zhodnocení odpovědí viz Schindler (1993, s. 115–128).*

⁹ *K tomuto problému viz též...*

Zkrácený bibliografický odkaz, který slouží k identifikaci pramene, z něhož citujeme, se však dnes nejčastěji uvádí přímo v textu v závorce, např.: (srov. též Barthes 1980, 17) nebo (Barthes 1980:17).

Chceme-li v následující poznámce zopakovat odkaz na totéž dílo, můžeme použít zkratky *op. cit.* nebo *o.c.* (= opere citato, v cit. díle), abychom se vyhnuli zbytečnému opakování celého bibliografického údaje. Uvedené zkratky umístíme až za jméno autora, k němuž se poznámka vztahuje, např.: *P. Drew, op. cit., s. 21.* Vztahuje-li se další odkaz k jedinému uvedenému dílu téhož autora, lze uvést jen *ibidem* (nebo zkráceně *ibid.*) bez jména autora, případně *tamtéž*, a stránkový údaj.

Někdy je třeba odlišit autorské poznámky od poznámky redakce. V tom případě lze pro redakční poznámku použít např. hvězdičku. Podobně lze hvězdičku použít v případě, kdy se v textu vyskytuje pouze jedna poznámka; jinak se většinou dává přednost systému číslování poznámek. V cizojazyčných textech (a ve starších českých literárních textech) však můžeme najít i jiné systémy značení poznámek, např. *, **, ***, +, ++, +++ aj.

11.3 ■ CITACE V TEXTU

Citace v odborném textu znamená jednak „citát“, tj. doslovné znění úryvku textu jiného autora, jednak bibliografický odkaz na jiný text/pramen, tj. citace díla.

11.3.1 CITÁT z odborné literatury uvádíme tehdy, jestliže podpoří anebo doplní naše vlastní tvrzení, resp. je předmětem naší kritiky či analýzy. Při citaci se většinou používá přímé řeči s uvozovací větou, která obsahuje jméno citovaného autora a stručný odkaz na pramen. K odlišení citovaného výroku od ostatního textu se užívá grafických prostředků, a to buď uvozovek, nebo kurzivy (nebo obojího najednou), případně – jde-li o delší text – lze využít i možnost odsazení celého odstavce s citací a/nebo jeho uvedení petitem s jednoduchým (užším) řádkováním. Cizojazyčné citáty ze známých jazyků (zejména z angličtiny, francouzštiny a němčiny) se zpravidla nepřekládají, např.:

Jak správně podotýká A. Meillet (1936, 158), „chaque langue est un système où tout se tient“.

Citát může být do věty též zapojen přímo, např.:

A právě v tomto období, kdy němčina pozbyla v řadě oblastí funkční platnost a nastupuje v nich čeština, „entstand in Prag eine deutschsprachige Literatur vom höchsten Range“ (Trost 1965, 39).

V recenzích se často používá citací autora recenzované knihy ke zvýšení „autentičnosti“, např.:

Článek končí výrokem W. Kelleyho: „Spatřili jsme nepřítel – a byli jsme to my sami.“

Citace musí být přesné, žádná část nesmí být svévolně vynechána ani doplněna. Případné vynechávky v citátu se označují třemi tečkami, které mohou (ale nemusí) být umístěny v závorkách. Od okolního textu se odlišují mezerou. To znamená, že vynecháme-li celé věty, po tečce naznačující konec předchozí věty bude mezera a pak teprve tři tečky naznačující vypuštěný úsek, např.:

Ocitujme z monografie J. Bauera pro české poměry: „Stav souvětí se v jednotlivých obdobích jazykového vývoje přizpůsoboval nárokům na jazyk kladeným, rychle se vyrovnával s novými úkoly. ... Je přirozené, že vedle prvků, které se společensky ujaly a staly se skutečnými jazykovými jevy, objevilo se i dosti individuálních výtvorů, když pisatel hledal nový výrazový prostředek. Vznikaly i konstrukce chybné. ... Ale společenský úzus sám nevhodné prvky odvrhl.“

Třemi tečkami se vyznačuje text vynechaný nejen uprostřed věty, ale i na začátku či na konci citace. (O psaní mezer u tří teček viz odd. 12.7.) Případné poznámky, komentáře k citátu a vysvětlivky autora základního textu se umísťují do závorek, např. (*zvýraznil autor článku; pozn. autora*).

Dopustil-li se autor citátu omylu, nesmíme jeho chybu odstraňovat, pouze na ni můžeme upozornit použitím slůvka *sic!* v závorce.

Je-li původně delší text autorem upraven a zkrácen, shrnut, nedává se do uvozovek.

11.3.2 BIBLIOGRAFICKÝ ODKAZ znamená odkaz na další odbornou literaturu, tj. na jiného autora a konkrétní dílo. Odkazy na odbornou literaturu spojují daný text s jinými texty daného oboru, neboť každý text vstupuje do časové posloupnosti textů téhož oboru a autor většinou navazuje na starší poznatky. Odkaz musí být správný a přesný. V textu se většinou odkazuje jménem autora a vročením díla, které odpovídá stejné položce v bibliografii uvedené na konci. Aby bylo možné citovaný úsek textu najít v primárním pramenu, je nutné uvádět přesně i stránku. Přesahuje-li text citátu jednu stránku, uvádí se buď celý rozsah citovaného textu (s. 52–55), anebo se rozsah naznačí takto: s. 55n. (čti: a následující). Někteří autoři rozlišují, zda jde o jednu stránku citovaného textu, či více (v takovém případě se uvádí s. 55nn.)

Odkaz může být součástí souvislého textu, anebo mívá podobu poznámky pod čarou (viz výše).

Do textu může být zapojen různě. Často je součástí věty, např.:

Na tento závažný rozdíl upozorňuje Jan Mukařovský (1971) ve své dodnes nedocenené studii o příslovcích jako součásti kontextu.

Jak známo, R. Jakobson (1995, s. 80) vymezil fatickou funkci zaměřením na kontakt účastníků konverzace.

Jak je z příkladů vidět, jméno citovaného autora i název díla může být zapojen do věty, pouze rok vydání a případně stránky jsou uvedeny v závorce.

Jindy je odkaz na autora a příslušné dílo vyčleněn jako vsuvka. V takovém případě se odkazuje příjmením autora a rokem vydání díla, popř. stránkovým údajem, to vše v kulatých závorkách, např.:

Není také řečeno, že výsledek změny je vždy totožný s cílem mutace: cíle nemusí být i při zjevném výsledku dosaženo (Jakobson 1929, 96n.), jak tomu bývá také u všech lidských jednání.

Odkazuje-li se na více autorů najednou, je mezi nimi středník (Kopečný, 1980, s. 30; Novotná, 1995, s. 16). Odkazuje-li se na jediné dílo, o kterém se mluví v textu častěji (např. v recenzi), stačí za citaci uvést pouze číslo příslušné stránky. Pod vlivem anglosaských norem mnozí autoři začínají užívat k oddělení jednotlivých údajů dvojtečku (Kopečný:1980:30), to však neodpovídá u nás platným normám.

Někteří autoři užívají k odkazu čísla v hranatých závorkách, která odkazují na číslovaný seznam použité literatury umístěný na konci.

Pro potřeby konkrétní stati si někteří autoři vypracovávají svůj vlastní systém odkazů, nejčastěji založený na zkratce vzniklé z iniciál názvu konkrétních děl, např.:

V tomto smyslu je možno chápat Peirceovu úvahu o nerozložitelnosti triadické relace [CP VI 323, I 347].

V příslušném seznamu literatury na konci stati pak najdeme:

Collected Papers of Charles Sanders Peirce, Cambridge 1974, Vol. I, II, VI; citováno jako CP s udáním svazku a paragrafu.

11.4 ■ BIBLIOGRAFICKÉ CITACE

V českém prostředí se většina redakcí i nakladatelství před rokem 1989 řídila normou ČSN 01 0197, která dosud nebyla nahrazena novou, v kombinaci s ustálenými zvyklostmi daného oboru, ediční řady, redakce apod. (Např. existuje mezinárodní klasickofilologická konvence pro uvádění od-

kazů na antické prameny.) Podle uvedené normy **úplný bibliografický údaj** se liší podle toho, zda jde o knihu, sborník, článek v časopise apod.

11.4.1 CITACE KNIHY: Údaje se uvádějí v tomto pořadí a této úpravě: Příjmení autora, po čárce následuje iniciála křestního jména s tečkou a dvojtečka: Název díla. Místo vydání, vydavatel (nakladatelství) a bez čárky v ročení. Např.:

Jedlička, A.: Spisovný jazyk v současné komunikaci. Praha, SPN 1974.

Chybí-li údaj o nakladatelství, mezi místem vydání a vročením se čárka nepíše. (Např. *Praha 1990.*) Podle anglických a mezinárodních norem se v praxi v poslední době častěji setkáme s opačným pořadím, tj. nejprve nakladatel, pak místo a rok vydání.

U **sborníku** se místo jména autora uvádí vydavatel (= editor), případně hlavní redaktor, např.: *Nekvapil, J. – Šoltys, O. (vyd.).* Někdy se u editora uvádí iniciála jeho křestního jména před příjmením, neboť uvnitř bibliografického řádku abecední řazení podle příjmení není důležité.

11.4.2 CITACE ČLÁNKU VE SBORNÍKU: Příjmení autora, po čárce následuje iniciála jména s tečkou a dvojtečka: Název článku. In: Název sborníku. Místo vydání, vydavatel (je-li ve sborníku uveden) a bez čárky v ročení, stránky od–do. Např.:

Kořenský, J.: Způsoby reálnosti řeči a jazyka. In: Realismus ve vědě a filosofii. Praha, Academia 1995, s. 77–86.

11.4.3 CITACE ČASOPISECKÉHO ČLÁNKU: Příjmení autora, iniciála jména s tečkou a dvojtečka: Název časopisu, ročník, rok vydání (případně svazek, tj. číslo sešitu), stránky od–do. Např.:

Bauer, J. – Rob, L.: Gynekologická onkologie – současné trendy. Časopis lékařů českých, 134, 1995, č. 4, s. 99–102.

11.4.4 CITACE NOVINOVÉHO ČLÁNKU: Pravidlo je stejné jako u časopiseckých článků, většinou se přidává i datum vydání.

Poznámky k jednotlivým položkám:

– **Autor:** V některých zemích se dává přednost uvádění celého křestního jména autora (např. v Itálii). Uvádí-li se jen iniciála jména, píše se s tečkou. Mezi příjmením a iniciálou jména je čárka a mezera. Má-li autor více křestních jmen, jednotlivé iniciály se oddělují mezerou, např. *Lo-patnikova, N. N.; Enkvist, N. E.* Má-li dílo více autorů, píše se mezi nimi čárka, pomlčka nebo lomítko (např.: *Jedlička, A. – Formánková, V. – Rej-mánková, M.*). Je-li autorů kolektivního díla více než tři, uvádějí se zpravidla nejvýše první tři, anebo jen první z nich s dodatkem *a kol.* (= *et al.*). Cizí ženská příjmení se v bibliografickém údaji většinou nepřechylují. V textu se naopak přechylují, anebo se nějakou explicitní formou uvede, že jde o ženu, např. *Autorka uvádí...*

Je-li v seznamu literatury uvedeno více děl téhož autora, díla se řadí buď abecedně, tj. podle prvního písmena názvu díla, anebo chronologicky, tj. podle roku vydání. Chronologický přehled je praktický a přehledný zejména při použití bibliografických odkazů v textu typu autor – rok vydání; ten však předpokládá stejné řazení údajů i v bibliografickém řádku, tj. v pořadí autor – rok vydání – název díla (anglosaská praxe). Vyšla-li dvě díla daného autora v témže roce, rozlišují se při chronologickém řazení pomocí malých písmen, např. *Novotný 1980a, 1980b.*

Nemá-li dílo autora (např. sborník), uvádí se jméno redaktora/editora a označuje se v závorce zkratkou (*red.* nebo *vyd., ed.*); je-li jich více, pak (*eds.*).

– **Název:** V některých redakcích je praxe rozlišovat typograficky název knihy od článku v časopise nebo příspěvku ve sborníku: název časopisu a sborníku se často uvádí kurzivou, podobně jako název monografie. Tato praxe však bývá odlišná v různých státech i v jednotlivých redakcích, a je proto vhodnější kurzivu v rukopisu nevyznačovat. V seznamu literatury se u anglických názvů publikací a někdy i článků často píšou s počátečními velkými písmeny všechna substantiva, adjektiva i slovesa.

Při uvádění literatury, která není všeobecně dostupná, bychom měli specifikovat, zda jde o skripta, rukopis disertační práce apod. (např.: *Učební text pro vysoké školy.*)

– **Název časopisu:** U známých časopisů se často užívá zkratk, např. *Slovo a slovesnost = SaS.*

– **Ediční řada:** Uvádění ediční řady není povinné, ale může čtenáři poskytnout vítanou doplňkovou informaci, např.: *AUC Philologica 4–5, Slavica Pragensia 32, Praha 1988.*

– **Místo vydání:** Zásadně by se mělo uvádět podle jazyka příslušné země (např. *Wien, Dresden, Paris*).

– **Vydavatel/nakladatel** se podle české normy píše – pokud se dá zjistit – za místo vydání a před vrocení. Např.: *Praha, Academia 1980.* – *Paris, Larousse 1991.* U zahraničních publikací je uvádění nakladatele nutností, neboť bez znalosti tohoto údaje se daná kniha těžko hledá.

– **Vročení** (rok vydání): Píše se buď rok 1. vydání, anebo aktuální vydání, z něhož bylo citováno (např. *2. vyd. 1995*). (Rok 1. vydání najdeme na stránce, kde je uveden copyright.) U děl, která ještě nevyšla, se v závorce uvádí: (*v tisku*).

– **Stránkování** (paginace): Údaj o rozsahu přináší doplňkovou informaci o díle. U knih a slovníků bývá někdy předmluva číslována odděleně (často římskými číslicemi). U časopisů bývá průběžně číslován celý ročník. Stačí tedy uvést příslušné stránky daného článku, ale pro snazší vyhledávání je vhodné uvádět též číslo sešitu, i když to není povinné.

– Ve **zkrácené bibliografické citaci** se většinou ponechávají jen nejn nutnější údaje.

V poslední době jsou mnozí autoři ovlivněni podobou bibliografických citací, která je vyžadována v prestižních zahraničních časopisech a která vychází z úzu zejména anglosaských zemí. Většina autorů, kteří publikují v cizím jazyce, pak automaticky přenáší nové návyky v uvádění bibliografie i do českého prostředí (mj. i tím, že užijí stejný seznam literatury v anglicky i česky psaném článku), a tím ovlivňují nakladatelskou praxi u nás. Např. v časopise *Biograf*, který vydává Sdružení pro biografickou a reflexivní sociologii, jsou publikovány tyto pokyny pro přispěvatele (všimněte si, že neodpovídají výše uvedené české normě):

Na literaturu v textu odkazujte takto: „Jak píše třeba Richards (1994) nebo Jones (1977:33), ...“ – „Tomuto problému se věnovala řada autorů (Richards, 1994; Jones, 1977 a další).“ – V seznamu referencí pak použijte tuto úpravu: BECK, U. (1992): Risk Society. Toward a New Modernity. London: Sage.

Na závěr poučení o bibliografických citacích bychom rádi ocitovali jednu starší, ale stále platnou myšlenku z příručky *Technika psaní ročníkových prací z dějin antické filozofie* (Machovec, D., skripta FFUK, Praha 1980, s. 14):

„Je však omyl domnívat se, že do seznamu literatury patří co možná nejvíce titulů. Naopak! Tam mají být uvedena jen pro práci opravdu významná díla a ne všechny možné spisy, ze kterých jsme náhodou též něco použili, ať už proto, že se to hodilo, nebo proto, že bychom byli rádi, aby práce vypadala učenější. Kritériem vědecké úrovně je metoda práce a postoj autorův k práci samé, nikoli vnější odvolávky na díla klasiků a okázalé opsání názvů těžkých vědeckých a odborných prací nebo dokonce titulů encyklopedických slovníků.“

11.5 ■ ODKAZY V TEXTU

Odkazy jsou dvojího druhu: vnější a vnitřní. Jak již bylo uvedeno výše, informace bibliografického charakteru odkazující k jiným textům a autorům (tzv. vnější odkazy) se umísťují převážně do poznámky (ať již patové, či koncové), kdežto vnitřní odkazy (tj. odkazy na jinou kapitolu či stránku téhož díla) se většinou zařazují přímo do textu.

Vzájemné odkazy uvnitř textu vyjadřují souvislosti mezi informacemi uvedenými v různých částech textu. Nejčastěji se využívají odkazy k předcházejícímu textu (např. *srov. výše; jak již bylo uvedeno*), méně často k tomu, co bude následovat (*viz dále, viz kap. 6*), občas se uplatní i odkazy mimo vlastní text, např. k situaci. Odkazy na konkrétní stránku textu jsou nejprůhlednější, vyžadují však od autora, aby příslušný stránkový údaj doplnil až v definitivní verzi, tj. při korektuře vytištěného textu.

11.6 ■ PŘÍKLADY

Příklady většinou ilustrují nebo blíže vysvětlují nějaké tvrzení. Často se uvádějí slovem *např.*, uvozovací větou (*Uvedeme několik příkladů*) nebo se dávají do kulatých závorek. V následujícím úryvku textu příklady ilustrují jednotlivé položky výčtu a jsou uvedeny v závorce:

Je třeba mít ohled na některé specifické odlišnosti postižených od zdravých jedinců. Mezi ně patří:

- faktory strukturální (*ztráta končetiny, znehybnění kloubu*),
- neurosenzorická postižení (*ovlivnění propriorecepce, rovnováhy apod.*).

V lingvistice se příklady většinou uvádějí kurzivou, srov. např. tuto ukázkou textu (vzhledem k uvádění všech příkladů v této knize kurzivou jsou zde vyznačeny stojatým písmem):

Tato hypotéza přímo vyplývá z předpokladu tzv. systémového uspořádání doplnění slovesa, podle kterého ve větách jako Dítě vidělo štěně nebo Ředitelství chce zrušit výbor je počáteční substantivum objektem jen tehdy, je-li v tématu věty.

Jinou možností (zvláště u dlouhých příkladů povahy úryvku textu) je odsazení celého příkladu (viz uvádění příkladů v této publikaci), jeho vysazení petitem (menším písmem), zhuštěné řádkování apod., případně kombinace několika možností.

11.7 ■ ILUSTRACE

Základní text může být ilustrován nejen pomocí příkladů, ale i nejrůznějších schémat, obrázků, grafů. Obsahuje-li jich text více, měly by být číslovány (např. *Obr. 1, Tab. 1*). Pokud jsou umístěny průběžně v textu, měly by být s textem provázány odkazy (např. *viz obr. 1 – Jak ukazuje tab. 3 – Na schématu jsou uvedeny základní charakteristiky*). Každá ilustrace by měla mít vlastní popisek (legendu), například: *Tab. 1 – Výdaje za r. 1990; Obr. 1: Morfologie svrchní strany hlavy*. Ilustrace mohou být též zařazeny na konci celého textu jako samostatná příloha (viz dále).

11.8 ■ PRŮVODNÍ APARÁT

Zahrnujeme sem přílohy, rejstříky, seznam literatury, seznam tabulek a vyobrazení apod.

11.8.1 PŘÍLOHY se většinou číslovají a popisují v záhlaví stránky: *Příloha č. 1 – Transkript mluveného textu; Příloha č. 2 – Ukáзка psaného textu.*

11.8.2 REJSTŘÍKY se používají u rozsáhlých prací k rychlejšímu vyhledávání určitého tématu, hesla, klíčového slova, citovaného autora apod. Nejčastější jsou rejstřík věcný a jmenný. Položka rejstříku může odkazovat k příslušné stránce textu nebo k číslu paragrafu, kapitoly atp.

11.8.3 SEZNAM LITERATURY (bibliografie) na konci díla by měl obsahovat v abecedním pořadí podle příjmení autorů hlavní prameny, z nichž autor čerpal, případně další nejdůležitější literaturu k danému tématu. Rozsah bibliografie by měl být úměrný délce textu (tj. jiný bude u časopiseckého článku, jiný u monografie). O úpravě bibliografického řádku viz výše oddíl 11.4. V tomto seznamu se dále uvádí úplná bibliografie všech pramenů uvedených v textu. Zejména by měl autor dbát na to, aby zde čtenář našel dostatečnou informaci o všech důležitých dílech, která byla zkráceně citována v poznámkách nebo v textu s odkazem na tento seznam.

U některých publikací se využívá i možnost uvádět dílčí, výběrové bibliografie na konci jednotlivých kapitol, pokud tyto kapitoly tvoří samostatné, uzavřené celky.

11.8.4 SEZNAM TABULEK A VYOBRAZENÍ by měl obsahovat všechny popisky jednotlivých tabulek/obrázků s odkazem na příslušnou stránku v textu. Např.:

<i>Obr. 1: Funkce měření rychlosti</i>	s. 35
<i>Obr. 2: Odebírání vzorků pro identifikaci v různých časových okamžicích</i>	s. 37
<i>Obr. 3: Stavové schéma modelu s pozorovatelem a stavovým regulátorem</i>	s. 39
<i>Obr. 4: Realizace polohové smyčky</i>	s. 44
<i>Obr. 5: Idealizovaná polohová smyčka</i>	s. 45
<i>Obr. 6: Součinnost regulace polohy (nahore) a rychlosti (dole)</i>	s. 46

12 GRAFICKÁ ÚPRAVA VĚDECKÉHO TEXTU

12.1 ■ ÚPRAVA RUKOPISU

K základním požadavkům kladeným na autory vědeckých a odborných textů patří nejen jejich odborná způsobilost a schopnost předat sdělení v požadované formě, ale i základní dovednosti spojené s technickou realizací rukopisu. Kromě vědeckých prací vypracovaných pro interní potřebu daného pracoviště nebo úzkého okruhu odborníků (diplomové, kandidátské, disertační práce, průběžné a závěrečné zprávy výzkumných nebo grantových úkolů apod.), které se obvykle rozmnožují jen v několika výtiscích, autoři vědeckých textů většinou počítají s publikováním své práce (článku, referátu, monografie, studie atd.) v tisku (ať již v časopisecké či knižní podobě), a proto musí svůj text před odevzdáním do tisku patřičně upravit.

Finálnímu produktu autora textu odevzdávanému výrobcí (grafickému úpravci) se nepřestalo říkat *rukopis*, ať jde o strojopis, výjezd z počítače či text odevzdaný na disketě. Rukopisem se totiž chápe textová předloha pro sazbu. Dnes již snad každý považuje za samozřejmé, že nelze rukopis odevzdat psaný rukou, nýbrž ve strojopisu anebo přepsaný na počítači. Jak má ale takový rukopis vypadat?

Hlavní požadavky kladené na odevzdávaný rukopis jsou dány celostátně platnou normou. Rukopis se odevzdává v konečné a jednotné pravopisné úpravě, nesešitý, na volných listech formátu A4, které je nutno průběžně očíslovat v pravém horním rohu. Jeden list rukopisu má obsahovat 30 řádků po 60 úhozech včetně mezer.

Přecházíme-li od psacího stroje k psaní na počítači, nelze mechanicky přenášet zvyklosti z psaní strojem na psaní na počítači. Naopak je vhodné si uvědomit, že lze využít mnohých automatických funkcí textových editorů, které se na psacím stroji musely realizovat ručně. V počítači lze zadat např. číslování stránek, automatické zarovnávání textu do bloku, na střed aj., automatické dělení slov na konci řádku atd. Nerespektujeme-li či nevyužíváme-li dostatečně tyto funkce, do rukopisu se dostává mnoho zbytečných chyb, které později zdržují při dalším zpracovávání textu (např. ruční dělení slov na konci řádku).

Na druhé straně se však musíme vyvarovat některých dřívějších zvyklostí z psaní strojem. Vezměme např. přechod na další řádek na pravém konci stránky, který se na stroji musel provést ručně. Naproti tomu počítač v rámci jednoho odstavce vytváří tzv. nekonečný řádek, který pak sám automaticky rozděljuje do řádků. Vyznačíme-li však přechod na další řádek mechanicky (tj. ukončíme-li řádek odentrováním anebo mechanickým rozdělením slova), aniž chceme ukončit odstavce, přidáme tím do textu znaky navíc, které je pak při dalším zpracování (při sazbě) nutno opět odstranit. Autorům, kteří začínají psát na počítači, působí problémy i chybějící či přebytečné mezery mezi slovy či u interpunkce, rozlišování nuly a velkého O, rozlišování malého písmene l a číslice 1, i využívání dalších funkcí, jako např. výběr velikosti a různých typů písma.

12.2 ■ GRAFICKÉ ZVÝRAZŇOVÁNÍ SLOŽEK TEXTU

Autor může text podle závažnosti informace graficky členit; jednotlivé části textu mohou být též zvýrazněny pomocí různé velikosti a typu písma (petit, kurziva, polotučné/tučné písmo, proložení textu, podtržení – viz dále). Různé typy písma jsou většinou záležitostí grafického úpravce a redakční přípravy pro tisk a řídí se normou ČSN 01 6910 z r. 1997 (Úprava písemností psaných strojem nebo zpracovaných textovými editory), případně normou ČSN 88 0220 (Úprava rukopisů pro sazbu). Celková grafická úprava vytištěného textu se navíc často podřizuje úzu jednotlivých časopisů či edic. Přesto má autor k dispozici mnohé grafické prostředky, kterých může využít ještě před odevzdáním rukopisu.

Různé typy grafického členění se využívají spíše u textů delších. U kratších textů se grafické členění uplatňuje v menší míře, zejména tam, kde je text prokládán množstvím příkladů, tištěných většinou odlišným písmem (např. petitem nebo kurzivou). Tím se také potvrzuje teze, že čím je odborný jazykový projev delší, tím je myšlenkově složitější, a proto je třeba jej více segmentovat.

Kromě různých typů písma se k členění a hierarchické výstavbě vědeckého a odborného textu používají i další grafické a technické prostředky, zejména označování jednotlivých částí textu (kapitol, odstavců apod.) číslicemi, písmeny a jejich nejrůznějšími kombinacemi s pomocí interpunkčních znamének – teček, závorek, pomlček (viz dále v odd. 12.8).

Podle ČSN 01 6910 se ke **zvýraznění textu** používá umístění na samostatný řádek, odsazení, vložení do uvozovek, změna velikosti písma (podružnější informace je možno psát menší velikostí písma, např. petitem, některá slova či nadpisy naopak písmem větším, než je základní text).

12.3 ■ TYPOGRAFICKÁ ÚPRAVA TEXTU

V rukopisu psaném na stroji (před odevzdáním do tisku) musí autor jiný typ nebo řez písma vyznačit předepsaným způsobem. U textových editorů se k tomuto účelu využívají příslušné funkce. Podle normy se používají tyto typy/řezy písma a způsoby jejich vyznačení:

12.3.1 Základní písmo hlavního textu: většinou jde o písmo stojaté, které v běžném textu autor neoznačuje. Toto stojaté písmo lze dále využít např. k odlišení jednoho slova uvnitř textu psaného kurzivou apod.

12.3.2 *Kurziva*, tj. ležaté písmo: v rukopisu se naznačuje podtržením vlnovkou, v elektronické verzi by měla být tato úprava před odevzdáním provedena. Kurziva se nejčastěji používá k označení příkladů v textu, k naznačení výrazů cizojazyčných, citově zbarvených apod.

12.3.3 *Prostrkané písmo*, tj. proložené jednou mezerou mezi všemi písmeny slova: v rukopisu se naznačuje podtržením přerušovanou čarou, případně na okraji stránky slovem prostrkaně nebo proloženě. Proložené (a stejně tak tučné a polotučné) písmo se využívá ke zvýraznění určité části textu (slova, věty). Při proložení se jednou mezerou prokládá i písmeno ch a připojená interpunkční znaménka; neprokládají se čísla a iniciálové zkratky. Mezi dvěma proloženými slovy jsou tři mezery.

12.3.4 *Polotučné/tučné písmo*: naznačuje se podtržením plnou souvislou čarou (jednoduchou, resp. dvojitou). Užívá se ke zdůraznění určitého pojmu, myšlenky, v nadpisech apod.

12.3.5 *VERZÁLKY*, tj. psáno velkými písmeny: v rukopisu lze vyznačit zkratkou VERZ. nad označeným textem.

12.3.6 *KAPITÁLKY*, tj. velká písmena, ale menší než verzálky: svou výškou

odpovídají malým písmenům základního písma textu, pouze počáteční písmeno je větší.

Při volbě různých prostředků členění textu je třeba mít na paměti, že je nelze používat nahodile, ale naopak promyšleně, tj. je nutno zachovávat jeden prostředek pro označení stejné funkce v celém textu (např. nelze střídát polotučné písmo a kurzivu ve stejné funkci). Při podtržení vybrané části textu se podtrhává souvisle celý (i víceslovný) vybraný text včetně mezer mezi slovy. Členicí znaménka připojená před a za zvýrazněný text (uvozovky, závorky, ...) se do zvýraznění zahrnují.

12.4 ■ ÚPRAVA NADPISŮ (TITULKŮ)

Lineárnost sdělení je v textu naznačena graficky – text postupuje na ploše lineárně zleva doprava (jde o konvenci, která může být i jiná – např. arabština postupuje zprava doleva, čínština shora dolů apod.). Proto také většinou umísťujeme nadpisy jednotlivých částí textu k levému okraji stránky nebo na střed, nikoli k pravému okraji.

Nadpisy větších částí textu se od předcházejícího textu oddělují dvěma prázdnými řádky, od následujícího textu jedním prázdným řádkem.

Číselně nebo abecedně označené nadpisy začínají od stejné svislíce jako text oddílů, další řádky víceřádkových nadpisů začínají od nové svislíce. Číselně ani abecedně neoznačené dílčí nadpisy se mohou psát na začátek odstavce, zvýraznit a ukončit tečkou. Text pak následuje bezprostředně za nadpisem na témž řádku.

12.5 ■ ODSAZENÍ TEXTU

Podle posledního znění ČSN 01 6910 z r. 1997 se začátky jednotlivých odstavců píšou buď se zářázkou (zpravidla pěti úhozů od levého okraje řádku), anebo nově i od levé svislíce. Zářázkou se rozumí prázdné místo na začátku první řádky textu v odstavci. (Lze ji nastavit tabulátorem.)

Pokud se první řádek v odstavci neodsazuje (tzv. bloková úprava, tj. psaní od levé svislíce, bez zářázky), mezi odstavci se vynechává 1 řádek, anebo se zvětší meziodstavcové mezery. Jestliže se první řádky odstavců píšou se zářázkou (odrážejí od levé svislíce), pak se mezi odstavci řádek nevynechává.

12.6 ■ PREZENTACE VÝČTŮ

Výčet bývá v textu naznačen uvozovací větou, která končí dvojtečkou nebo tečkou. Výčet může následovat hned za uvozovací větou, anebo na dalším řádku.

Výčet se umísťuje různě: od levé svislíce, se zářázkou, na střed řádku apod. Jednotlivé body (položky výčtu) lze označit arabskými nebo římskými číslicemi, písmeny abecedy, pomlčkami či jinými značkami, odrážkami (viz též odd. 12.8). Mezi označením položky výčtu vybraným grafickým prostředkem a vlastním textem se vynechává 1 mezer. Čtenář se ve výčtu orientuje lépe, jsou-li jednotlivé položky umístěny na samostatném řádku (není to však podmínkou).

Začínají-li položky výčtu malým písmenem nebo odrážkami, oddělují se na konci čárkou nebo středníkem; za posledním bodem je tečka, např.:

Problematiku pauz v procesu simultánního tlumočení můžeme rozdělit na dvě samostatné otázky:

a) způsob, jakým tlumočnick vyžívá pauz ve vystoupení řečníka;

b) způsob segmentace vlastního simultánního převodu v JC.

Začínají-li jednotlivé položky výčtu velkým písmenem (většinou tehdy, když jde o celou větu), na konci každé položky je tečka. Jsou-li jednotlivé body výčtu dostatečně graficky odlišeny (značkou a/nebo umístěním na samostatný řádek), interpunkční znaménka na konci se psát podle nové normy nemusí.

V následující ukázce je nejdříve krátký výčet zapojen do věty, další pak je číslován a jednotlivé položky obsahují celé věty:

*Podle teorie zdvořilosti, kterou vypracovali Brownová a Levinson (1978), má osoba autora i adresáta negativní tvář a pozitivní tvář, což je obrazné vyjádření přání, aby a) jí **nebyly kladeny překážky** a b) **dosáhla souhlasu**. Každý autor má racionální schopnost vybrat si takovou strategii, aby dosáhl maximálního efektu při minimální ztrátě tváře. Do volby strategie přitom vstupují tři kritéria:*

1. Sociální distance mezi autorem a příjemcem – ta je v případě vědeckého textu velká. Na tom nic nemění fakt, že mezi vědci

existují osobní kontakty. Jakmile začnou psát vědecký článek, osobní blízkost ustupuje sociální vzdálenosti, což se projevuje mj. tím, že se oslovení a druhá osoba nahrazuje osobou třetí (tj. autor se ve vědeckém textu, např. v polemice, neobrací k jinému autorovi přímo – v druhé osobě, nýbrž mluví o něm jako o osobě třetí).

2. Poměrný rozdíl v moci mezi autorem a příjemcem – ten je ovšem ve vědecké obci zpravidla malý.

3. Druh a stupeň požadavků kladených autorem na příjemce, tj. na vědeckou obec.

Poslední příklad ukazuje výčet číslovaný, na konci každé řádky (kromě poslední) bez diakritik:

Zatímco CARS model vznikl na základě analýzy kroků v úvodních pasážích vědeckých článků, Dayův model má spíše proklamativní hodnotu. Autor má v úvodu:

1. vyložit podstatu problému
2. zhodnotit dosavadní literaturu
3. popsat metodu výzkumu
4. uvést základní výsledky výzkumu
5. konstatovat závěry vyplývající z výsledků výzkumu.

12.7 ■ INTERPUNKČNÍ ZNAMÉNKA

Důležitým prostředkem grafického členění textu jsou interpunkční znaménka. Patří k nim tečka, čárka, otazník, vykřičník, středník, dvojtečka, tři tečky, apostrof, uvozovky, pomlčka, spojovník, závorky, lomítko. Jejich užívání se nazývá interpunkce. V češtině se všechna interpunkční znaménka kromě pomlčky připojují k předcházejícímu slovu, zkratce či číslu těsně, bez mezery (na rozdíl např. od Francie, kde se před středník, dvojtečku, otazník apod. přidává 1 mezera). Za každé interpunkční znaménko však náleží mezera. Následuje-li více interpunkčních znamének za sebou, patří mezera jen za poslední z nich, např. (viz Smetanova „Má vlast“). V tomto případě je tedy mezera až za tečkou.

Tečka za zkratkou na konci věty platí také jako tečka za větou (např. u výrazu *apod.*).

12.7.1 TEČKA

Tečka se nepíše za nadpisy, pokud jsou od dalšího textu odděleny graficky (např. vynechanou řádkou). Týká se to především titulních listů knih, nadpisů článků, kapitol, popisků obrázků, tabulek a grafů, a dále jmen autorů ukázek a citátů, pokud stojí na samostatném řádku. Za nadpisy, které jsou součástí textu a nejsou od ostatního textu odděleny jiným grafickým prostředkem, se tečka píše, i když nadpis nemá větnou formu.

S tečkou se píší všechny grafické zkratky: *aj., ap., apod., atd., atp., mj., např., n. (s. 38n. = a následující stránky, dříve psáno i 38nn.). příp., s., str., srov., tj., tzn., tzv., v. (viz), vs. (versus), zvl.* Jestliže věta končí zkratkou, další tečka se již na konci věty nepíše.

Je-li do textu vložena celá věta v závorce jako samostatná poznámka, tečka se píše za touto větou před ukončením závorky, např.:

V duchu pragmatické orientace je autor nabádán k tomu, aby měl neustále na mysli příjemce textu a formuloval text s neustálým ohledem na něj. (O pojmech autorská zodpovědnost vs. čtenářská zodpovědnost jsme se zmiňovali v kapitole 2.2 o intelektuálních stylech.)

Je-li však vložená poznámka v závorce chápána autorem jako pokračování předchozí věty, začíná malým písmenem a tečka se píše až za závorkou:

V duchu pragmatické orientace je autor nabádán k tomu, aby měl neustále na mysli příjemce textu a formuloval text s neustálým ohledem na něj (o pojmech autorská zodpovědnost vs. čtenářská zodpovědnost jsme se zmiňovali v kapitole 2.2 o intelektuálních stylech).

Tečka se používá i u členění textu pomocí číslic a písmen, např. *A., B., 1.1, 1.2, I., II.* (viz dále), a u odkazů na ně, např. viz *bod 1.3.1.*

12.7.2 ČÁRKA

Pravidla o užívání **čárky** jsou souhrnně podána v Pravidlech českého pravopisu (ve školním vydání viz s. 56–63, v akademickém vydání viz s. 60–67). Podrobný výklad by přesáhl možnosti této publikace, přesto je vhodné na tomto místě alespoň připomenout, že vsuvky se oddělují od okolního textu čárkami z obou stran (pokud nevyužijeme pomlček nebo závorek), např.:

Zatímco k jazykovému společenství, v našem případě mluvčích češtiny, patříme od narození a od malička si osvojujeme jeho komunikační normy,...

Je-li vsuvka vložena do souvětí, musíme ji na konci oddělit čárkou podle pravidel o oddělování vět hlavních a vedlejších, i když vlastní vsuvku oddělíme pomlčkami:

Je ovšem zapotřebí dodat, že zatímco vzorce (modely) celkové výstavby textu lze přejímat poměrně snadno – i když bychom neměli některé v naší vědě tradiční postupy zcela opomíjet –, musí každá volba konkrétních jazykových prostředků pochopitelně vycházet z norem spisovné češtiny a přitom ovšem pružně reagovat na nově se objevující výrazové potřeby (týká se to především slovníku, zejména odborného názvosloví, tvoření slov i některých jevů syntaktických).

12.7.3 OTAZNÍK

Otazník se ve vědeckých a odborných textech používá zejména u řečnických a podobných otázek (viz odd. 9.1.2) a v titulcích. Někteří autoři si úvodem kladou otázky, na které v dalším textu sami odpovídají, např.:

Součástí této kapitoly budou i odpovědi na otázky: Do jaké míry se čtenář vciťuje do motivace, smýšlení a jednání hlavních postav? Odlišuje se styl Bureše básníka od stylu Bureše prozaika a Bureše publicisty?

Otázku však autor může položit i na závěr jedné kapitoly jako určité přemostění k tématu kapitoly následující (srov. např. poslední větu kap. 2). Dále se otazník užívá i uvnitř věty, kde se však píše v kulatých závorkách k naznačení pochybnosti o tom, zda předcházející výraz je tu na místě, anebo o platnosti předcházejícího tvrzení.

12.7.4 VYKŘIČNÍK

Vykřičník se používá – kromě po větách zvolacích – většinou jen uvnitř věty pro vyjádření nesouhlasu či údivu a uvádí se v závorkách, případně s částicí *sic!* (srov. vyjádření pochybnosti u otazníku).

12.7.5 STŘEDNÍK

Středník naznačuje hlubší předěl než čárka, avšak slabší než tečka. Nebyl proto správně použit v této větě: *Přesnosti se v odborných textech dosahuje mj. užíváním odborných pojmenování; tj. termínů.* Používá se tam, kde chceme naznačit různé stupně obsahové souvislosti mezi jednotlivými částmi textu, např.:

Vědecký text je ovšem zasazen do určitého sociálního kontextu a nese jeho stopy; prozrazuje svůj interakční rámeček, nebo jak se také říká – participační rámeček.

Využívá se i na konci jednotlivých položek výčtu (viz výše). Po středníku se pokračuje malým písmenem.

12.7.6 DVOJTEČKA

Dvojtečka uvozuje část textu, která svým obsahem z předchozího textu vyplývá nebo jej doplňuje, vysvětluje apod. Užívá se proto též mezi uvozoací větou a přímou řečí (citátem), anebo ve výčtu, buď uvedeném větou, anebo po výrazech *např.*, *kupř.* Následuje-li po dvojtečce nevětný výčet, začíná malým písmenem; jsou-li ve výčtu větné celky, začínají velkým písmenem. Přímá řeč nebo citace začíná po dvojtečce velkým písmenem (a často též uvozkami).

12.7.7 TŘI TEČKY

Tři tečky na rozdíl od literárních textů, kde naznačují hezitaci (váhání) a přerušovanou nebo nedokončenou výpověď, se ve vědeckých a odborných textech používají buď k vyznačení vypuštěné části citovaného textu (viz odd. 11.3), anebo naznačují neúplnost položek výčtu. Tři tečky nemají členicí funkci, proto se za nimi píše ještě čárka nebo středník všude tam, kde to vyžaduje větná stavba.

Nahrazují-li vynechanou celou větu nebo vynechaná slova uprostřed věty, dělá se mezera před nimi i za nimi (tj. tři tečky se oddělují od ostatního textu mezerou z obou stran).

Naznačují-li jen vynechaný začátek nebo konec věty, připojují se zpravidla těsně k prvnímu/poslednímu uvedenému slovu, např.:

Obvykle se má za to, že...

V navázání na ... se autor pokusil...

... Mezi novými kritiky a jejich pokračovateli, příslušníky chicagské školy, je několik autorů, kteří rétorice věnovali řadu cených studií. Výklady v následující kapitole se proto vztahují k nim.

„Věda je totiž ... ve své podstatě záležitostí komunikativní.“

Ve výčtu, kde tři tečky naznačují jeho neúplnost či pokračování, se mezeza mezi poslední čárkou a tři tečky klade, např.:

Modalita se vyjadřuje takovými jazykovými prostředky, jako jsou slovesa (moci, muset, ...), substantiva apod.

Pro nepřesnost / neurčitost / vágnost / přibližnost nacházíme v našem jazyce množství různých výrazových prostředků. Jsou to jednak tzv. číslovky neurčité, jako několik, málo, několik málo, mnoho, nemálo, statisíce, ..., několikrát, vícekrát, mnohokrát, nescetněkrát, poněkolík, několikrát, několikrát, mnohonásobně, ..., několikrát, několikrát, ..., jednak různá příslovce, jako velmi, moc, hodně, poněkud, trochu, více, mnohem více, asi (tak), ...

12.7.8 APOSTROF

Apostrof (odsuvník) nahrazuje vynechané písmeno a ve vědeckých a odborných textech se vyskytuje zejména v citacích cizojazyčného textu. Není-li v pozici na konci slova, není za ním ani před ním mezera, např. *Peter's; l'avion.*

12.7.9 UVOZOVKY

Uvozovky se používají zejména u citací a přiléhají bez mezer k začátku a konci výrazu, který dáváme do uvozovek. Do uvozovek se dávají ty části textu, které doslovně citujeme nebo které chceme od ostatního textu odlišit. Uvozovky též naznačují, že jde o slovo či část textu z jiné stylové vrstvy, případně o metaforické pojmenování, přenesené užití, odstup autora apod. Např.:

Promluvu je třeba chápat jako proces, jako uplatnění jazykového systému, spíš než jako „nadvětnou“ rovinu jazyka; text, ko-

munikát není „jednotka větší než věta“, ale je složen z jednoho nebo více výskytů vět.

Je-li v uvozovkách celá věta, příslušná interpunkční znaménka (tečka, čárka, vykřičník, otazník) se píše před druhým uvozovacím znaménkem. Je-li citace vložena do jiného textu bez věty uvozovací, klade se druhé uvozovací znaménko před znaménko interpunkční, např.: *Idea „outlines“, kdy musím detailně dopředu plánovat, mne spíše svazuje.*

V českém prostředí se užívají uvozovky, jejichž první uvozovací znaménko se píše dole a druhé nahoře (na psacím stroji je nelze odlišit, při psaní na počítači bychom však měli toto pravidlo dodržovat). V jiných státech bývá úzus odlišný, např. ve frankofonních zemích se užívají uvozovky špičaté (« »), v němčině také, ale obráceně (» «), v anglofonních zemích jsou obě uvozovací znaménka umístěna nahoře (“ ”) atp. S rozvojem užívání počítačů při tvorbě textů se zvyšují možnosti užívání různých typů uvozovek, na druhé straně jsme ale někdy nuceni použít jiných uvozovek, než je u nás obvyklé.

Jednoduché uvozovky se často užívají jako citace v citaci, tj. uvnitř složených uvozovek, pro označení některých slov, nebo v přímé řeči. Např.:

„Když slovníkář při definování homofona užije mezi vymezení výrazy namísto spojky ‚and‘ spojku ‚or‘, vzniká nejistota, zda se definované slovo má chápat jako homofonum, nebo jako homonymum.“

12.7.10 POMLČKA

Pomlčka od sebe výrazně odděluje části textu. Používá se místo čárky, chce-li autor zdůraznit následující část sdělení, anebo doplnit vsuvku. Pomlčka se odděluje z obou stran mezerou. Jde-li o vsuvku, interpunkční znaménka (tečka, čárka, dvojtečka) se připojují za druhou pomlčku bez mezery. Pomlčka může nahrazovat výrazy *až, až do* nebo *proti (versus)*, např.: *5. – 10. ledna, protiklad znělé – neznělé souhlásky.* Při uvádění číselného rozsahu jen číslicemi (např. u letopočtů, kapitol, stránek textu apod.) se však většinou mezera nedělá, např. *s. 66–69, 1960–62, kap. 3–5.* Pomlčky také mohou nahrazovat zápornky, do kterých se vkládají různé vysvětlivky, např.: *Ověřování znalostí z této oblasti se většinou děje na základě již zmiňovaných technik – písemných projevů žáků.* Nadměrné užívání pomlček může text rozdrobovat a zneřehledňovat.

Někteří autoři pomlčkou oddělují samostatné části textu, např. v rámci jednoho odstavce, při uvádění několika větných příkladů, které spolu nesouvisejí, apod.

12.7.11 SPOJOVNÍK

V tištěném textu je třeba pomlčky odlišovat od **spojovníku**, který je kratší a připojuje se bez mezer, neboť spojuje dvě části slova nebo dva výrazy, které spolu úzce souvisejí. Používá se – na rozdíl od pomlčky – u složených substantiv či adjektiv povahy slučovací (např. u spojení typu *Joliot-Curie, zákon Boyleův-Mariottův, Rh-faktor, n-tice, RNA-viry, pH-metr, NK-buňky, hygienicko-epidemiologický*), u částice *-li* a při dělení slov. Končí-li předcházející řádek spojovníkem patřícím ke složenému výrazu, opakuje se spojovník na začátku následujícího řádku, tj. u druhého členu složeného výrazu. Při dělení slov se připojuje bez mezery. Při psaní textu na počítači je třeba mít na paměti, že program (textový procesor) dělí slova automaticky a že všechny spojovníky (tj. znaky pro dělení slov), které do textu přidáme mechanicky, zde zůstanou.

12.7.12 ZÁVORKY

Do závorky se dávají výrazy, které jsou do věty volně vloženy a kterými vysvětlujeme, doplňujeme nebo objasňujeme obsah dané věty či její části. Do závorky se v odborném textu dávají i zkrácené bibliografické odkazy (*Searle 1990*) a krátké poznámky a mezitextové odkazy, např. *jak jsme uvedli, viz výše, dále též odkazy na jednotlivé položky výčtu, např.: Jejich gramatická stavba je často (nebo vždycky?) shodná se stavbou vět z odstavců (e) a (f)*. Je-li výraz v závorkách součástí výpovědi, píše se tečka až za závorkou, v ostatních případech před ní. Stejně jako uvozovky, přiléhají i závorky bez mezer k začátku a konci výrazu, který chceme takto vyznačit.

Podle platné normy pro úpravu rukopisů se mají v rukopisu přednostně používat kulaté závorky (). Rovné (šikmé) závorky / / psané na psacím stroji pomocí lomítka potřebám tisku nevyhovují, protože nevyznačují začátek a konec textu, který je uveden v závorce. V odevzdávaném strojopisu je proto nutné ručně tyto závorky vyznačit jako kulaté.

Hranaté závorky [] se užívají k označení vynechaného textu [...], k přepisu výslovnosti anebo k vyznačení komentáře autora textu. Je-li k textu připojen číslovaný seznam literatury, na jednotlivá díla či autory se v textu odkazuje příslušným číslem v hranaté závorce.

Závorku v závorce můžeme použít, chceme-li naznačit několik úrovní textu, např. je-li k jednomu z příkladů v závorce ještě doplněna vysvětlivka: *Zjištění provádíme několika různými metodami (motivace, Komenckého „škola hrou“, bez motivace (pouze poslech))*. Nadměrné užívání závorek textu nesvědčí, stejně jako u pomlček.

12.7.13 LOMÍTKO

Lomítko (/) je typografický znak, který má několik funkcí. Ve zlomcích funguje jako šikmá zlomková čára (např. *1/2*); dále se užívá k oddělení jednotlivých údajů, např. při psaní dat (*5/6/1998*), anebo u telefonních čísel k vyznačení předvolby (*02/24245676*) apod.; kombinací nuly a lomítka vytvoříme na psacím stroji symbol pro průměr; na psacím stroji se lomítko též používá ve funkci závorky (viz výše).

V textu může lomítko označovat rovnocenné varianty, anebo naopak výběr ze dvou možností (čili alternativy), např. *a/nebo, čtenář/posluchač, přijmeme muže/ženy na úklid, znaménka připojená před/za zvýrazněný text*, případně zřetel na různé adresáty sdělení, např. *zaslal/-la*. Může také nahrazovat předložku u některých měrných jednotek, např.: počet otáček/min, rychlost v *m/s* nebo *km/hod*, a dále u místních jmen, např. *Ústí n/L, Frankfurt a/M*. Jak je vidět z uvedených příkladů, lomítko se připojuje ke spojovaným výrazům bez mezer. Někdy je však vhodné za lomítkem vynechat mezeru, a to v případě, kdy vznikne dlouhé spojení, které počítač považuje za jedno slovo. Není-li zadáno automatické dělení slov na konci řádku, může tím v textu vzniknout velká mezera, neboť počítač celé spojení přesune na následující řádku.

12.8 ■ VYZNAČOVÁNÍ ČÁSTÍ TEXTU

Autor může různými prostředky zvýšit přehlednost textu a naznačit systematickosti výkladu – může odlišit jevy nadřazené od podřazených či vzájemně souřadných.

Při dílčím členění textu na jednotlivé oddíly se v praxi využívá zcela individuálně různých kombinací římských číslic, arabských číslic, velkých a malých písmen, odrážek apod., případně i s mezititulky. Tyto kombinace metod členění textu většinou jeho přehlednost spíše snižují a zhoršují orientaci v něm, zvláště tehdy, používá-li autor některý prostředek častěji za sebou (např. *a), b), c)* v různých oddílech textu) nebo dokonce nedůsledně. To však neplatí o pouhé kombinaci čísel s mezititulky nebo zvýraznění ně-

kterých částí textu jiným typem písma. Je-li autor nepozorný, můžeme i v rámci jednoho článku najít např. tuto nesprávnou posloupnost členění: 1., 2), 3), 4., 5., což asi čtenáře dosti zmate.

U vysoce vědeckých článků a u delších textů se často používá tzv. desetinné třídění, avšak v praxi se zvolené schéma často nedodrжуje. Někteří autoři nepovažují za nutné uvádět základní body osnovy a z nich teprve odvozovat podrobnější třídění, nýbrž přecházejí rovnou od jednoho dílčího problému k dalšímu (tedy např. po bodu 2.7 není bod 3., ale rovnou 3.1).

Mnoho autorů rovněž dává od 3. úrovně členění přednost – i při použití desetinného třídění – podrobnějšímu členění pomocí jiných symbolů, např. pomocí písmen – a), b), c), číslic – 1), 2) nebo 1., 2., odrážek apod. Naproti tomu u začínajících autorů se občas projevuje příliš podrobné členění, až na 5 úrovní (např. 1.1.2.2.1), i tam, kde tomu neodpovídá rozsah textu (např. je-li odborný článek napsán na základě diplomové práce).

Jako ukázkou z praxe můžeme uvést příklad členění a tomu odpovídajícího číselného označování jednotlivých částí jedné monografie z oboru humanitních věd:

Úvod

I. KOMUNIKATIVNÍ ASPEKTY TLUMOČENÍ

1. Úkoly teorie tlumočení

2. Komunikativní funkce simultánního tlumočení

2.1. Průběh procesu simultánního tlumočení

2.2. Komunikativní model procesu simultánního tlumočení

2.3. Jednotka simultánního tlumočení

2.3.1. Jednotka orientace v procesu simultánního tlumočení

2.3.2. Individuální charakter jednotky orientace v procesu simultánního tlumočení

II. PSYCHOLINGVISTICKÉ ASPEKTY PROCESU SIMULTÁNNÍHO TLUMOČENÍ

1. Souběžnost řečových činností v procesu simultánního tlumočení

2. Mechanismy zajišťující souběžnost řečových činností

III. FAKTORY OVLIVŇUJÍCÍ ÚROVEŇ SIMULTÁNNÍHO TLUMOČENÍ

atd.

Z teoretického hlediska způsob označování částí textu nově stanoví norma ČSN ISO 2145 (Dokumentace – číslování oddílů a pododdílů psaných dokumentů). Delší texty se podle obsahu dělí na díly, kapitoly, podkapitoly, oddíly, pododdíly a odstavce.

12.8.1 Při číselném označování jednotlivých částí textu se autoři mají řídit těmito pravidly:

– Části textu se mají označovat údaji složenými z arabských číslic, které se člení tečkami. Uvnitř číselného údaje se za tečkou nedělá mezera. Na konci číselného výrazu se tečka nepíše. Mezi číslem a textem se dělají dvě mezery;

– Předmluva či úvod se označuje nulou, hlavní text začíná jedničkou;

– Přehledy a obsahy se píšou od levé svislice se zřetelem k nejdelšímu číselnému označení:

0	Úvod
1	Začátek kapitoly
1.1	Začátek oddílu
1.1.1	pododdíl 1
1.1.2	pododdíl 2
1.1.2.1	odstavec 1
1.1.2.2	odstavec 2

12.8.2 Další možností uvedenou v normě je **abecedně-číselné označování částí textu**, které se má používat v tomto pořadí: velká písmena, římské číslice, arabské číslice, malá písmena. Za velká písmena a číslice náleží tečka a 1 mezera, za malá písmena se připojují závorky (kulaté nebo šikmé) a 1 mezera. Přehledy se řadí stupňovitě nebo od levé svislice, např.:

Úvod

A. První díl

I. První kapitola

1. Oddíl 1

2. Oddíl 2

a) pododdíl 1

b) pododdíl 2

atd.

Uvedené celostátní normy je třeba chápat jako doporučení či směrnice. V redakční i autorské praxi bývají upravovány podle individuálních potřeb a úzu redakce.

SEZNAM LITERATURY

- ADAMS, W. R.: *Think, Read, React, Plan, Write, Rewrite*. CBS College Publishing, New York, Philadelphia, Holt, Rinehart and Winston 1982.
- ANDERSON, J. A., THISTLE, M. W.: On writing scientific papers. *Bull. Can. J. Res.*, 31 Dec. 1947.
- BARRASS, R.: *Scientists Must Write. A Guide to Better Writing for Scientists, Engineers and Students*. London, New York, Chapman and Hall 1978.
- BARTHES, R.: *The pleasures of the text*. New York, Hill 1975.
- BEAUGRANDE, R. de: *Text, Discourse, and Process. Toward a Multidisciplinary Science of Texts*. Norwood, NJ, Ablex 1980.
- BEČKA, J. V.: *Česká stylistika*. Praha, Academia 1992.
- BROWN, P., LEVINSON, S.: Politeness: Some universals in language usage. In: E. Goody (ed.), *Questions and Politeness*. Cambridge, Cambridge University Press 1987.
- CLARK, R., IVANIČ, R.: Consciousness-Raising about the Writing Process. In: A. Garret, M. James (eds.), *Language Awareness in the Classroom*, London, Longmann 1991, s. 168–185.
- CLYNE, M.: Cultural differences in the organization of academic texts: English and German. *Journal of Pragmatics* 11, 1987, s. 211–247.
- CLYNE, M., HOEKS, J., KREUTZ H. J.: Cross-cultural responses to academic discourse patterns. *Folia Linguistica* 23, 1989, s. 457–475.
- CLYNE, M.: Zu kulturellen Unterschieden in der Produktion und Wahrnehmung englischer und deutscher wissenschaftlicher Texte. *Info DaF* 18, 1991, s. 376–383.
- CONNOR, U.: *Contrastive Rhetoric*. Cambridge, Cambridge University Press 1994.
- CONNOR, U.: Argumentative patterns in student essays: Cross-cultural differences. In: U. Connor, R. B. Kaplan (eds.), *Writing across Languages: Analysis of L2 Text*. Reading, MA, Addison Wesley 1987, s. 57–71.
- ČECHOVÁ, M.: O tvorbě odborného textu. In: M. Žemlička (ed.), *Termina 94*, Liberec 1995, s. 30–36.
- ČECHOVÁ, M. a kol.: *Stylistika současné češtiny*. Praha, Institut sociálních vztahů 1997.
- ČMEJRKOVÁ, S.: Jazyk, výchova, osobnost. *ČMF* 74, 1992, č. 2, s. 77–88.
- ČMEJRKOVÁ, S.: Nonnative (academic) writing. In: S. Čmejrková, F. Daneš and E. Havlová (eds.), *Writing vs Speaking. Language, Text, Discourse, Communication*. Tübingen, Gunter Narr 1994, s. 303–310.
- ČMEJRKOVÁ, S.: Normy vědeckého dorozumívání. In: M. Žemlička (ed.), *Termina 94*, Liberec 1995, s. 55–65.
- ČMEJRKOVÁ, S.: Academic writing in Czech and English. In: *Academic Writing. Intercultural and Textual Issues*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins 1996, s. 137–152.
- ČMEJRKOVÁ, S., DANEŠ, F.: Academic writing and cultural identity. The case of Czech academic writing. In: A. Duszak (ed.), *Culture and Styles of Academic Discourse*, Berlin, New York, Mouton de Gruyter 1997, s. 41–62.
- ČMEJRKOVÁ, S.: Čeština v síti. Pisanost či mluvenost. O stylu e-mailového dialogu. *NŘ* 80, 1997, č. 5, s. 225–247.

- DANEŠ, F.: Typy tematických posloupností v textu. *SaS* 29, 1968, č. 2, s. 125–141.
- DANEŠ, F.: Jak psát abstrakty. *Vesmír* 1993, č. 12, s. 709.
- DANEŠ, F.: Prague School functionalism as a precursor of text linguistics. *Cahiers de l'IZSL* 5, 1993, s. 131–142.
- DANEŠ, F.: K mluvenosti a psanosti ve vědecké komunikaci. In: M. Žemlička (ed.), *Termina* 94, Liberec 1995, s. 203–208.
- DANEŠ, F.: Odstavec jako centrální jednotka tematicko-kompoziční výstavby textu. *SaS* 55, 1994, č. 1, s. 1–16.
- DANEŠ, F.: Jazyk vědy. In: F. Daneš a kol., *Český jazyk na přelomu tisíciletí*, Praha, Academia 1997, s. 68–83.
- DANEŠ, F., ČMEJRKOVÁ, S.: Territoriale und kooperative Prinzipien in der Wissenschaftssprache. In: S. Höhne, M. Nekula (Hgg.), *Sprache, Wirtschaft, Kultur. Deutsche und Tschechen in Interaktion*, München, Iudicium Verlag 1997, s. 163–188.
- DAY, R. A.: *How to Write and Publish a Scientific Paper*. New York, Oryx Press 1988.
- DUSZAK, A.: Academic discourse and intellectual styles. *Journal of Pragmatics* 21, 1994, s. 291–313.
- DUSZAK, A.: Relaxing argumentation in academic texts. In: S. Čmejrková, J. Hoffmannová, O. Müllerová, J. Světlá (Hgg.), *Dialoganalyse VI*, Teil 1, Tübingen, Max Niemeyer 1998, s. 221–228.
- ECO, U.: *Jak napsat diplomovou práci*. Olomouc, Votobia 1997.
- ENKVIST, N. E.: Text linguistics for the applier: An orientation. In: U. Connor and R. B. Kaplan (eds.), *Writing across Languages: Analysis of L2 Text*, Reading, MA, Addison-Wesley 1987, s. 23–44.
- ENKVIST, N. E.: Linguistics, Writing and 'Writing'. In: *Semiotica* 86-3/4, Berlin, New York, Walter de Gruyter 1991, s. 325–343.
- ENKVIST, N. E.: Discourse organization, intercultural rhetoric, and translation. In: B. Warwik, S. K. Tanskanen, R. Hiltunen (eds.), *Organization in Discourse*, Turku, University of Turku 1995, s. 41–58.
- FAIGLEY, L.: Competing theories of process: a critique and a proposal. *College English* 48, 1986, s. 527–542.
- FISH, S.: *Is there a Text in this Class?* Cambridge, MA, Harvard University Press 1980.
- FOUCAULT, M.: *The Archeology of Knowledge*. New York, Harper & Row 1972.
- FOWLER, A.: *Kinds of Literature*. Oxford, Oxford University Press 1982.
- FULKERSON, R.: Four philosophies of composition. *College Composition and Communication* 30, 1979, s. 343–348.
- GALTUNG, J.: Structure, culture, and intellectual style: An essay comparing saxonic, teutonic, gallic and nipponic approaches. In: *Social Science Information*, 20. 6. 1981, s. 817–856.
- GALTUNG, J.: Struktur, Kultur und intellektueller Stil. In: A. Wierlacher (ed.), *Das Fremde und das Eigene*, München, Iudicium Verlag 1985, s. 151–153.
- GEERTZ, C.: *The Interpretation of Cultures*. New York, Basic Books 1973.
- GOFFMAN, E.: *Interaction Ritual*. Garden City, NY, Doubleday 1967.
- GOFFMAN, E.: *Forms of Talk*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press 1981.
- GREPL, M., KARLÍK, P.: *Skladba češtiny*. Olomouc, Votobia 1998.
- GUSFIELD, J.: The literary rhetoric of science: Comedy and Pathos in Drinking Driver Research. *American Sociological Review* 41, 1976, s. 16–34.
- HALLIDAY, M. A. K., HASAN, R.: *Cohesion in English*. London, Longman 1976.
- HAMP-LYONS, L., HEASLEY, B.: *Study Writing. A Course in Written English for Academic and Professional Purposes*. Cambridge, Cambridge University Press 1987.
- HAUSENBLAS, K.: *Výstavba jazykových projevů a styl*. Praha, Univerzita Karlova 1971.
- HERZBERG, B.: The politics of discourse communities. Paper presented at the CCC Convention, New Orleans, LA, March 1986.
- HINDS, J.: Reader versus writer responsibility: A new typology. In: U. Connor, R. B. Kaplan (eds.), *Writing across Languages: Analysis of L2 Text*, Reading, MA, Addison Wesley 1987, s. 141–152.
- HINDS, J.: Inductive, deductive, quasi-inductive: Expository writing in Japanese, Korean, Chinese, and Thai. In: U. Connor, R. B. Kaplan (eds.), *Coherence: Research and Pedagogical Perspectives*, Alexandria, VA, TESOL 1990, s. 87–110.
- HOFFMANNOVÁ, J.: *Stylistika a....* Praha, Trizonia 1997.
- HOŠNOVÁ, E.: *K vývoji české syntaxe*. Praha, Univerzita Karlova 1994.
- HYMES, D.: *Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press 1974.
- CHLOUPEK, J. a kol.: *Stylistika češtiny*. Praha, SPN 1991.
- JEDLIČKA, A. a kol.: *Základy české stylistiky*. Praha, SPN 1970.
- JELÍNEK, M.: Stylistika. In: *Příruční mluvnice češtiny*, Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1995, s. 701–780.
- KAPLAN, R. B.: Cultural thought patterns in intercultural education. *Language Learning* 16, 1966, s. 1–20.
- KAPLAN, R. B.: Cultural thought patterns revisited. In: U. Connor, R. B. Kaplan (eds.), *Writing across Languages: Analysis of L2 Text*, Reading, MA, Addison Wesley 1987, s. 9–22.
- KINNEAVY, J. L.: *A Theory of Discourse: the Aims of Discourse*. Englewood Cliffs, NY, Prentice-Hall International 1971.
- KRAUS, J.: K úloze rétoriky v nauce o stylu ve slovanských zemích. In: *Stylistyka I*, Materialy z konferencji Synteza v stylistyce slowianskiej, Opole 1992, s. 65–71.
- KRAUS, J.: Proměny řečnického stylu v češtině. *SaS* 53, 1992, č. 1, s. 1–9.
- KRAUS, J.: K současným vývojovým proměnám vědeckého a odborného vyjadřování. *NŘ* 1994, č. 1, s. 59.
- KRAUS, J.: K soustavě žánrů akademického diskursu. In: O. Mališ (ed.), *Rozumět jazyku*, Praha, Pedagogická fakulta UK 1995, s. 58–65.
- KRAUS, J.: *Rétorika v evropské kultuře*. Praha, Academia 1998.
- KRETZENBACHER, H. L., WEINRICH, H. (Hgg.): *Linguistik der Wissenschaftssprache*. Berlin, New York, Mouton de Gruyter 1995.
- KUHN, T. S.: *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago, University of Chicago Press 1970.
- LEVINSON, S. C.: Putting linguistics on a proper footing: Explorations in Goffman's concepts of participation. In: E. Drew, A. Wootton (eds.), *Erving Goffman. Exploring the Interaction Order*, Boston, Northeastern University Press 1988, s. 161–227.
- LEVY, A.: Sny se mi zdají v češtině. *The Prague Post* 28. 8. 1993, s. 1.
- LINDEBERG, A.-Ch.: Discourse characteristics in EFL composition in upper secondary schools in Finland. In: *Nordwrite Reports IV*, Trondheim 1991.
- LITTLEWOOD, W. T.: Contrastive pragmatics and the foreign language learner's personality.

- In: K. Sajevara (ed.), *Cross-language Analysis and Second Language Acquisition 1*, Jyväskylä, University of Jyväskylä 1983, s. 179–188.
- MATHESIUS, V.: Řeč a sloh. In: B. Havránek, J. Mukařovský (eds.), *Čtení o jazyce a poezii 1*, Praha, Družstevní práce 1942, s. 13–102.
- MATHESIUS, V.: Cesty k jasnému výkladovému slohu v češtině. In: J. Vachek a E. Macek (eds.), *Vilém Mathesius – Jazyk, kultura a slovesnost*, Praha, Odeon 1982, s. 179–185.
- MATHESIUS, V.: Deset let Pražského lingvistického kroužku. In: J. Vachek a E. Macek (eds.), *Vilém Mathesius – Jazyk, kultura a slovesnost*, Praha, Odeon 1982, s. 439–448.
- MATHESIUS, V.: Functional linguistics 1929. Repr. In: J. Vachek (ed.), *Praguiana: Some Basic and Less Known Aspects of the Prague Linguistic School*, Praha, Academia 1983, s. 121–142.
- MAURANEN, A.: Contrastive ESP rhetoric: Metatext in Finnish-English economic texts. *English for Specific Purposes* 12, 1993, s. 3–22.
- MAURANEN, A.: *Cultural Differences in Academic Rhetoric*. Frankfurt/M 1993.
- MAURANEN, A.: Discourse competence – evidence from thematic development in native and non-native texts. In: *Academic Writing – Research and Applications*. Helsinki, University of Helsinki 1994, s. 1–31.
- MISTRÍK, J.: *Štylistika slovenského jazyka*. Bratislava, SPN 1974, 2. vyd. 1977.
- MURRAY, D.: *Learning by Teaching*. Mont Clair, NY, Boynton-Cook 1982.
- MYERS, G.: The pragmatics of politeness in scientific articles. *Applied Linguistics* 10, 1989, č. 1, s. 1–35.
- NASH, W. (ed.): *The Writing Scholar. Studies in Academic Discourse (= Written Communication Annual, Vol. 3)*, Nottingham 1990.
- NEUSTUPNÝ, J. V.: Důležitost mluvených forem komunikace. *Nový Orient* 10, 1969.
- NICOLS, J.: Nominalization and assertion in scientific Russian prose. In: J. Haiman, S. Thompson (eds.), *Clause Combining in Grammar and Discourse*, Amsterdam 1998, s. 399–428.
- PERELMAN, Ch., OLBRECHTS-TYTECA, L.: *The New Rhetoric: A treatise on Argumentation*. Paris, Notre Dame University Press 1969.
- POŠTOLKOVÁ, B., ROUDNÝ, M., TEJNOR, A.: *O české terminologii*. Praha, Academia 1983.
- PRAGUE STUDIES IN MATHEMATICAL LINGUISTICS 8, Amsterdam 1983, 10, Amsterdam 1990.
- PRAVIDLA ČESKÉHO PRAVOPISU. Školní vydání, Praha, Pansofia 1993.
- PRAVIDLA ČESKÉHO PRAVOPISU. Praha, Academia 1993.
- PŘÍRUČNÍ MLUVNICE ČEŠTINY. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1996.
- PURVES, A. C.: *Writing across Languages and Cultures. Issues in Contrastive Rhetoric (= Written Communication Annual, Vol. 2)*. Albany, NY 1988.
- RAIBLE, W.: Orality and Literacy. In: H. Günther, O. Ludwig (Hgg.), *Schrift und Schriftlichkeit*, Berlin, New York, de Gruyter 1994, s. 1–17.
- RATNOFF, O. D.: How to read a paper. In: K. S. Warren (ed.), *Coping with the Biomedical Literature*, New York, Praeger 1981, s. 95–101.
- RORTY, R.: *Philosophy and the Mirror of Nature*. Princeton, NY, Princeton University Press 1979.
- SLAVICA PRAGENSIA IV, Praha, Academia 1963.
- SVĚTLÁ, J.: Členění odborného textu psaného a mluveného. In: M. Žemlička (ed.), *Termina 94*, Liberec 1995, s. 71–80.

- SWALES, J.: *Genre Analysis. English in Academic and Research Settings*. Cambridge, Cambridge University Press 1990.
- ŠMILAUER, V.: Hlavní skladební a slohové nedostatky odborného vyjadřování. In: *O češtině pro Čechy*, Praha, Orbis 1963, s. 240–261.
- THE CHICAGO MANUAL OF STYLE. Chicago, University of Chicago Press, 13. vyd. 1982.
- TODOROV, T.: The origin of genres. *New Literary History* 8, 1976, s. 159–170.
- TOMLIN, R. S.: *Coherence and Grounding in Discourse*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins 1987.
- ÚPRAVA PÍSEMNOSTÍ PSANÝCH STROJEM NEBO ZPRACOVANÝCH TEXTOVÝMI EDITORY. ČSN 01 6910, srpen 1997.
- VACHEK, J.: *Written Language: General Problems and Problems of English*. Paris, Mouton 1973.
- VACHEK, J.: Vilém Mathesius as one of the fore-runners of modern textological research. In: S. Čmejrková, F. Štícha (eds.), *The Syntax of Sentence and Text. A Festschrift for František Daneš*, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins 1994, s. 67–71.
- VENTOLA, E., MAURANEN, A.: Non-native writing and native revising of scientific articles. In: E. Ventola (ed.), *Functional and Systemic Linguistics. Approaches and Uses*, Berlin, New York, Mouton de Gruyter 1991.
- VENTOLA, E.: Writing scientific English: overcoming intercultural problems. *International Journal of Applied Linguistics* 2/2, 1992, s. 379–418.
- VENTOLA, E.: Abstracts as an object of linguistic study. In: S. Čmejrková, F. Daneš, E. Havlová (eds.), *Writing vs speaking. Language, Text, Discourse, Communication*, Tübingen, Gunter Narr 1994, s. 333–354.
- VENTOLA, E.: From syntax to text. Problems in producing scientific abstracts in L2. In: S. Čmejrková, F. Štícha (eds.): *The Syntax of Sentence and Text. A Festschrift for František Daneš*. Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins 1994, s. 283–306.
- WEINRICH, H.: Wissenschaftssprache, Sprachkultur und die Einheit der Wissenschaft. In: H. L. Kretzenbacher, H. Weinrich (Hgg.), *Linguistik der Wissenschaftssprache*, Berlin, New York, Mouton de Gruyter 1995, s. 155–172.
- WIDDOWSON, H. G.: *Explorations in Applied Linguistics*. Oxford, Oxford University Press 1979.
- WIDDOWSON, H. G.: *Aspects of Language Teaching*. Oxford, Oxford University Press 1990.
- WITTGENSTEIN, L.: *Philosophical Investigations*. Oxford, Basil Blackwell 1958.
- WOODS, W. F.: Composition textbooks and pedagogical theory 1960–1980. *College English* 43, 1981, 393–409.